

АЗƏРБАЙҶАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫНЫН

Х Э Б Ə Р Л Ə Р И

И З В Е С Т И Я

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

ТАРИХ, ФƏЛСƏФƏ ВƏ ЁУГУГ СЕРИЈАСЫ

★

СЕРИЯ ИСТОРИИ, ФИЛОСОФИИ И ПРАВА

3

1973

„ЕЛМ“ НƏШРИЈАТЫ – ИЗДАТЕЛЬСТВО „ЕЛМ“
БАКЫ – БАКУ

Һ. Ə. ОРУЧОВ, Б. С. ГУРБАНОВ

ЛЕНИН ПАРТИЈАСЫНЫН ШАНЛЫ ЈОЛУ

Бəшəријјəт тарихиндə елə һадисəлəр вəрдир ки, заман ətүб кеч-дикчə онларын əһəмијјəти вə ичтимаи инкишафа тə'сири нəинки азал-мыр, əксинə, кетдикчə даһа да артыр. Бу һадисəлəр ичəрисиндə В. И. Ленинни рəһбəрлији алтында болшевиклəр партијасынын, јени типли ингилабчы пролетар партијасынын јарадылмасы хусуси јер тутур.

Ленин партијасынын јарадылмасынын 70 иллији 1973-чү ил ијулун 30-да тамам олан РСДФП-нин II гурултајы илə гырылмаз сурəтдə бағ-лыдыр. «РСДФП II гурултајынын 70 иллији һаггында» Сов. ИКП МК-нын гəрарында гəјд едилдији кими, гурултајын үмүмдүңја тарихи əһə-мијјəти ондан ибарəтдир ки, бу гурултајда ингилабчы марксист тəшки-латларынын бирлəшмəsi просеси баша чатмыш, В. И. Ленинни ишлə-јиб һазырладыгы идеја-сијаси вə тəшкилати принциплəр əсасында Ру-сија фəһлə синфинин партијасы јарадылмышдыр. Болшевиклəр парти-јасы, бəјүк Ленин партијасы мəјдана кəлмишдир. «Болшевизм сијаси фикир чəрəјаны вə сијаси партија олмаг е'тибарилə 1903-чү илдən мөв-чуддур»¹.

Бүтүн гəлəбəлəримизин илһамчысы вə тəшкилатчысы олан Ленин партијасы јарандыгы күндən е'тибарən бəшəр тарихиндə мисли-бəрəбə-ри олмајан шанлы мұбаризə вə мөһтəшəм гəлəбəлəр јолу кечмишдир. О, нисбəтən кичик кизли тəшкилатдан коммунистлəрин тəгрибən он беш милјон нəфəрлик ордусуна —дүңјада биринчи социалист дөвлəти-нин һаким партијасына чеврилмишдир. Дөврүмүзүн зəкасы, вичданы вə шəрəфи олан Сов. ИКП фəһлə синфинин партијасындан бəјүјүб бү-түн совет халгынын мұбариз авангарды олмушдур.

Јени типли пролетар партијасынын, Ленин партијасынын јарадыл-масы ичтимаи инкишафын, Русија вə бəјнəлхалг фəһлə һəрəкатынын артмасынын ганунаујгун нəтичəsi иди. О, үмүмдүңја тарихинин елə бир дөнүш мəрһəлəсиндə мəјдана кəлмишдир ки, бу заман бир инки-шаф дөврүнү дикəри—империализм вə пролетар ингилаблары дөврү əвəз етмиши.

В. И. Ленин Русија пролетариатынын мұбариз марксист партија-сыны јарадаркən Русија вə дүңја ингилаби һəрəкат тарихинин зəнкин тəчрүбəсиндən тəнгиди сурəтдə истифадə етмиш вə капитализмин ин-кишаф едиб империализмə кечмəsi илə əлагəдар јаранмыш јени тари-хи шəраити һəртəрəфли нəзəрə алмышдыр. В. И. Ленин марксизм тə'-лиминə əсасланараг вə ону јарадычылыгла инкишаф етдирəрəк елми

¹ В. И. Ленин. Əсəрлəри, 31-чи чилд, сəһ. 8.

© Издательство «Элм», 1973 г.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: З. М. Бунятов (редактор), А. А. Али-заде, П. А. Азизбекова, З. Б. Геюшев, Дж. Б. Гулиев, В. П. Каграманов, Т. М. Кафаров, Ф. Г. Кочарли, Б. С. Курбанов (ответственный секретарь), Ш. Ш. Мирзоева (зам. ре-дактора), М. М. Саттаров, А. С. Сумбатзаде.

Адрес: г. Баку, проспект Нариманова, 31. Редакция «Известий Академии наук Азербайджанской ССР (серия истории, философии и права)».

вә нәзәри сурәтдә сүбүт етди ки, империализм вә пролетар ингилаб-лары шәраитиндә фәһлә синфинә оппортунизм хәстәлијинә тутулмуш II Интернационал партијаларындан өз кејфијјәти илә тамамилә фәрг-ли јени типли ингилабчы марксист партијасы лазымдыр.

Чаризм истибададына вә капитализмин амансыз истисмарына гар-шы демократија вә социализм уғрунда мүбаризәјә јалныз јени типли марксист партијасы рәһбәрлик едә биләрди. Белә бир партија бөјүк Ленин тәрәфиндән јарадылды вә инкишаф етдирилди. Мәһз буна кө-рә дә јени типли болшевикләр партијасы тарихә Ленин партијасы ады илә һәмешәлик дахил олду.

Лакин јени типли марксист партијасынын јарадылмасы јолунда В. И. Ленин вә онун мәсләкдашлары бир сыра идеја дүшмәнләринә: халгчылыға, «легал марксизмә», «игтисадчылыға» вә һәр чүр оппор-тунизмә гаршы кәркин мүбаризә апармалы олдулар. 1895-чи илдә В. И. Ленин тәрәфиндән әсасы гојулмуш Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы» јени типли партијанын јарадыл-масында мүһүм рол ојнады вә онун рүшәји олду. Јени типли проле-тар партијасыны идеја вә тәшкилат чәһәтдән һазырламагда вә оп-портунизмә гаршы мүбаризәдә ленинчи «Искра» гәзети бөјүк рол ој-нады. «Искра» әтрафында пешәкар ингилабчыларын мөһкәм тәшкила-ты әмәлә кәлди. В. И. Ленинни рәһбәрлији ингилаби һәрәкатын бүтүн мәсәләләриндә «Искра»нын ингилаби марксист мөвгәјини тә'мин ет-ди.

Јени типли марксист партија јаратмағ уғрунда мүбаризәдә В. И. Ленинни мәшһүр «Нә етмәли?» әсәри чох мүһүм рол ојнады. Бу әсәрдә В. И. Ленин марксизмин пролетар партијасы һаггында мүддәа-ларыны инкишаф етдирәрәк, јени типли пролетар партијасы һаггында тә'лимини ишләјиб һазырлады. В. И. Ленин елми-нәзәри чәһәтдән әсасландырды ки, марксист партијасы фәһлә һәрәкатынын социализм-лә бирләшдирилмәсидир. Партија кортәбии фәһлә һәрәкатына социа-лист шүүру ашылајыр. О, фәһлә синфинин сијаси рәһбәридир, пролета-риатын синфи мүбаризәсини бирләшдирән вә она истигамәт верән гүввәдир. Партија өз рәһбәр ролуну ифа етмәк үчүн һөкмән марксизм нә-зәријјәсинә дәриндән јијәләnmәлидир. В. И. Ленин гәтијјәтлә көстәрдији кими, «Ингилаби нәзәријјә олмаса ингилаби һәрәкат да ола билмәз... Габагчыл мүбариз ролуну јалныз габагчыл нәзәријјәни рәһбәр тутан бир партија ифа едә биләр»².

Ленинчи «Искра» гәзети вә «Нә етмәли?» китабы «игтисадчылығы» идејача дармадағын етди, бејнәлхалғ оппортунизмә күчлү зәрбә ен-дирди вә беләликлә, јени типли марксист партијасынын јарадылма-сы тарихи шәраитини һазырлады. РСДФП-нин II гурултајы ленинчи «Искра» хәттинин гәләбәсини тә'мин етди. Гурултај «партијанын марк-сист-ленинчи програмыны — мүтләғијјәтин, мүлкәдарлар вә капиталист-ләр һакимийјәтинин деврилмәси уғрунда, чәмијјәти социалистчәсинә дәјишдирмәк вәситәси олан пролетариат диктатурасынын гурулмасы уғрунда мүбаризә програмыны гәбул етди»³.

РСДФП-нин II гурултајы Русија вә бејнәлхалғ фәһлә һәрәкаты тарихиндә јени мәрһәлә ачды. О, јени типли Ленин партијасыны, бол-шевикләр партијасыны јаратды. Илк дәфә оларағ пролетариат өз азад-лығы уғрунда мүбаризәјә мүвәфғәијјәтлә рәһбәрлик едә биләчәк бир тәшкилат әлдә етди.

Ленин партијасы II гурултајда гәбул едилмиш марксист програ-

² В. И. Ленин. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 379—380.

³ «РСДФП II гурултајынын 70 илији һаггында» Сов. ИКП МК-нын гәрарын-дан. Бах: «Азәрбајҹан коммунисти» журналы, 1973, № 5, сәһ. 6.

мы рәһбәр тутарағ, Русијанын зәһмәткеш халғларыны үч ингилабдан: Биринчи рус буржуа-демократик ингилабындан, Феврал буржуа-де-мократик ингилабындан вә Бөјүк Октябр социалист ингилабындан шә-рәфлә кечиртди вә өлкәмизин тарихиндә, һабелә бәшәр тарихиндә је-ни дөврүн—капитализмдән коммунизмә кечид дөврүнүн тә'мәлини гој-ду.

Биринчи рус ингилабы илләриндә чар мүтләғијјәтинә вә капитал әсарәтинә гаршы мүбаризә Ленин партијасынын ингилаби фәәлијјә-тиндә јени шанлы сәһифәләр ачды. Болшевикләр ингилаби чыхышла-ра рәһбәрлик едән күтләви бир партијаја чеврилди. Ингилаб партија вә бүтүн зәһмәткешләр үчүн тарихи бир мәктәб олду. Болшевикләр әмәли сурәтдә јәгин етдиләр ки, мүтләғијјәти, сонра исә капитализми јалныз фәһлә синфинин рәһбәрлији илә, зәһмәткеш күтләләрин вә мез-лум халғларын биркә ингилаби мүбаризәси илә мәһв етмәк олар. Бу илләрдә В. И. Ленин ингилаби һәрәкатын чох мүһүм мәсәләләрини ишләјиб әсасландырды, ингилабда болшевикләр партијасынын һәрә-кәт вә тактики хәттини мүәјјән етди. Ингилаб Ленин партијасынын стратеги планынын вә тактикасынын һәјатилијини сүбүт етди. В. И. Ленин Биринчи рус ингилабынын тарихи әһәмијјәтиндән бәһс едә-рәк сонралар јазмышды: «1905-чи илдәки кими «баш мәшг» олмасај-ды, 1917-чи илдә ингилаб, һәм буржуа ингилабы, Феврал ингилабы, һәм дә пролетар ингилабы, Октябр ингилабы мүмкүн олмәзды»⁴.

1905—1907-чи илләр ингилабынын мәғлубијјәтиндән сонра болше-викләр чаризмә, буржуазијаја вә ленинизмә зидд һәр чүр үнсүрләрә гаршы даһа чәтин вә мүрәккәб бир шәраитдә мүбаризә апармалы ол-дулар. Болшевикләр јени шәраитә үјгүн јени тактика вә мүбаризә фор-малары ишләјиб һазырладылар. В. И. Ленин партијанын вә пролета-риатын синфи вә идеја дүшмәнләринә гаршы мүбаризәсинә рәһбәр-лик едәрәк, онлары јени ингилаби вурушмалара руһландырды. «В. И. Ленин партијаны буржуа вә хырда буржуа идеолокијасына, тәфтифчилијә, тротскичилијә, сағ вә «сол» оппортунизмә, социал-шова-нистләрә вә милләтчи-тәмајүлчүләрә, ингилаби марксист принципләри-нин бүтүн әләјһдарларына гаршы барышмаз мүбаризәдә јарадыр, мөһкәмләдир вә мәтинләшдирди»⁵.

Јени ингилаби јүксәлишин башланмасы Ленин партијасынын стра-тежи вә тактика хәттинин дүзкүнлүјүнү бир даһа сүбүт етди. Гурултај ролуну ојнајан Прага конфраңсы (1912-чи ил) партијаны дәрин да-хили бөһрандан чыхартды вә болшевикләрин јени вәзифәләрини мү-әјјән етди. Биринчи дүнја империалист мүһарибәсинин төрәтдији бү-түн чәтинликләрә бахмајарағ, Ленин партијасы өз бирлијини горујуб сахлаја билди. Мүһарибә бүтүн сијаси партијалар үчүн бөјүк сынағ олду. II Интернационалын партијалары фәһлә синфинә хәјанәт едиб мүһарибә тәрәфинә кечдиләр. Јалныз Ленин партијасы—болшевикләр партијасы империалист мүһарибәсинә, буржуазијаја, социал-шовинизмә, милләтчилијә вә һәр чүр оппортунизмә гаршы гәти мүбаризә апа-рарағ, фәһлә синфинә, онун ингилаби һәрәкатына садиглик нүмүнәси көстәрди. Партија пролетар ингилабы һаггында марксизм нәзәријјәси-ни даһа да инкишаф етдирәрәк, ону Ленинни империализм һаггында јени тә'лими илә, социализмин ајрыча көтүрүлмүш бир өлкәдә гәләбә чала биләчәји һаггында мүддәасы илә зәнкинләшдирди.

Феврал ингилабы В. И. Ленин тәрәфиндән һазырланмыш әсас так-тики шүарларын дүзкүнлүјүнү тәсдиг етди. Бу ингилаб империалист

⁴ «РСДФП II гурултајынын 70 илији һаггында» Сов. ИКП МК-нын гәрарын-дан, сәһ. 6.

⁵ В. И. Ленин. Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 313—314.

мұһарибәсини вәтәндаш мұһарибәсинә чевирмәјин башланғычы олду. Бу ингилаб партијанын ән јахын вәзифәсини — мүтләғијјәти девирмәк вәзифәсини јеринә јетирди вә капитализми мәһв етмәк үчүн социалист ингилабынын гәләбәсинә тарихи шәраит јаратды. Бир нечә ајдан сонра Ленин партијасынын рәһбәрлији илә Бөјүк Октябр социалист ингилабы гәлиб кәлди вә бунунла да бәшәр тарихиндә јени дөвр — капитализмдән социализмә, коммунизмә кечид дөврү башланды. Һәр јердә тәдричлә һакимијјәт зәһмәткешләрин әлиңә кечди вә болшевикләр партијасы һаким партија олду. Өлкәмиздә бир сыра мұһүм социалист дәјишикликләри һәјата кечирилди.

Партијанын рәһбәрлији сәјәсиндә совет халғы ағыр вәтәндаш мұһарибәси вә харичи һәрби мұдахилә шәраитиндән гәләбә илә чыхды. Халғымыз партијанын VIII гурултајында гәбул едилмиш икинчи Програмынын — социализм гуручулуғу програмынын һәјата кечирилмәси уғрунда тарихи мұбаризәгә башлады. Партија В. И. Ленин тәрәфиндән һазырланмыш јени итисади сijasәт әсасында зәһмәткешләрин бүтүн сәјләрини социализм гуручулуғу ишинә јөнәлтди. В. И. Ленинни социализм гуручулуғу планы — өлкәнин социалистчәсинә сәнајеләшдирилмәси, кәнд тәсәррүфатынын коллективләшдирилмәси вә мәдәни ингилаб мүвәфғәғијјәтлә һәјата кечирилди.

Ленинизмә дүшмән олан мұхалифәтчи группаларын — тротскичи-зиновјевчи блокунын, сағ тәслимчиләрин, милләтчи-тәмајүлчүләрин партија тәрәфиндән ифша вә дармадағын едилмәси социализм гуручулуғунун гәләбәси үчүн чох мұһүм рол ојнады. Бу мұбаризәдә партија идејача мәтинләшди вә онун бирлији даһа да мөһкәмләнди.

Халғымызын Ленин партијасы әтрафында јенилмәз бирлији, социалист Вәтәнинә сонсуз сәдағәти Бөјүк Вәтән мұһарибәсинин ағыр илләриндә өзүнү хусусилә парлаг сурәтдә көстәрди. Коммунист партијасы бүтүн совет халғыны вә онун силаһлы гүввәләрини фашизмә гаршы Вәтән мұһарибәсинә — азадлыг мұһарибәсинә галдырды, бүтүн гүввәләри бирләшдириб үмуми мәгсәдә доғру — дүшмәнин дармадағын едилмәсинә доғру јөнәлтди. Коммунистләр чәһәдә вә архада өн сыраларда кедәрәк күтләләри гәләбәгә руһландырдылар. Партијанын халгла әлағәси кенишләнди вә онун нүфузу даһа да артды.

Ленин партијасынын мүдриг сijasәти, онун чохчәһәтли тәшкилатчылыг мәһарәти совет халғынын вә онун рәшадәтли силаһлы гүввәләринин алман фашизми вә јапон империализми үзәриндә тарихи гәләбәсини тәмин етди. «Өз бејнәлмиләл борчуна сәдағәтли олан Совет Иттифагы әсарәт алтына алынмыш халглара фашизм зүлмүндән азад олмагда јардым етди. Биринчи социалист дөвләтинин гүдрәти, Сов. ИКП-нин дүзкүн Ленин сijasәти Европанын вә Асијанын бир сыра өлкәләриндә халг демократик ингилабларынын, социалист ингилабларынын мүвәфғәғијјәтләринә, империализмин мүстәмләкә системинин ифласына көмәк көстәрди»⁶.

Социализм бир өлкә чәрчивәсиндән чыхыб дүнја системинә чеврилди вә социализмин инкишафында јени мәрһәлә башланды. Дүнја мигјасында гүввәләр нисбәтинин социализмин хејринә көкүндән дәјишмәси Совет Иттифагынын вә онун рәһбәр гүввәси олан Ленин партијасынын бејнәлхалг нүфузунун дурмадан артмасына сәбәб олду.

Бөјүк Вәтән мұһарибәси гәләбә илә гуртардыгдан сонра партија совет халғынын бүтүн сәјләрини халг тәсәррүфатынын бәрпасына вә онун даһа да инкишаф етдирилмәсинә јөнәлтди. Партијанын рәһбәрлији алтында мұһарибәдән сонракы бешилликләрин мүвәфғәғијјәтлә

⁶ «РСДФП II гурултајынын 70 илији һаггында» Сов. ИКП МК-нын гәрарындан, сәһ. 6—7.

јеринә јетирилмәси нәтичәсиндә совет халғы јени тарихи гәләбәләр гәзанды. Партија кечилмиш шанлы јола јекун вурараг белә бир нәтичәгә кәлди ки, ССРИ-дә социализм там вә гәти гәләбә чалмышдыр.

В. И. Ленин тәрәфиндән мүәјјән едилмиш социализм гуручулуғу програмынын мүвәфғәғијјәтлә һәјата кечирилмәси партијанын јени програмынын — коммунизм гуручулуғу програмынын гәбул едилмәси зәрүрәтини доғурду. Сов. ИКП-нин XXII гурултајында гәбул едилән үчүнчү Програма марксизм-ленинизм тарихиндә илк дәфә олараг коммунизм чәмијјәтинин кениш сәчијјәси верилди вә ону гурмағын конкрет јоллары көстәрилди.

Коммунизм гуручулуғу ишләринин вүсәти кенишләндикчә, һәлл едилмәли проблемләр мүрәккәбләшдикчә күтләләрә башчылыг едән Ленин партијасынын ролу вә мәс'улијјәти дә артыр. Партијанын тәшкилатчылыг фәалијјәти кетдикчә күчләнмиш, дөвләт, тәсәррүфат тәшкилатларына партија рәһбәрлији тәкмилләшдирилмиш вә партија дахили демократијасы даһа да инкишаф етдирилмишдир. Партија вә онун ленинчи Мәркәзи Комитәси шәхсијјәтә пәрәстишин нәтичәләринин ләғв едилмәси, партија һәјатынын Ленин нормаларына чидди риәјәт олунмасы вә онларын инкишафы саһәсиндә бөјүк ишләр көрмүшдүр. Сов. ИКП МК-нын Октябр (1964-чү ил) пленумунун вә сонракы пленумларынын гәрарлары әсасында халг тәсәррүфатына рәһбәрлик вә партија гуручулуғу саһәсиндәки нөгсанлар ләғв едилмиш, субјективизм, волүнитаризм тәзаһүрләри арадан галдырылмыш вә әсассыз јенидәнгурмалар илә әлағәдар олан сәһвләр дүзәлдилмишдир. Сов. ИКП-нин XXIII гурултајы партијанын һәјата кечирдији тәдбирләри бәјәнәрәк көстәрмишди: «Коммунизм гуручулуғуна рәһбәрликдә, Совет дөвләтинин дахили вә харичи сijasәтинин јеридилмәсиндә елми мұнасибәт, коллективлик вә ишкүзарлыг — Мәркәзи Комитәнин иш үслубунда бәргәрар едилмиш, бу чәһәтләр бундан сонра да онун бүтүн фәалијјәтинин әсасыны тәшкил етмәлидир»⁷.

Партијамызын елми-нәзәри, рәһбәрәдичи вә тәшкиләдичи күчү коммунизм гуручулуғу шәраитиндә ортаја чыхан бөјүк проблемләрин һәлли уғрунда мұбаризәдә өзүнү даһа габарыг шәкилдә көстәрир. Партијанын елми-нәзәри фикри совет чәмијјәтинин вә мүасир дүнјанын инкишафы кедишинә дәриндән нүфуз едир. Сов. ИКП Програмында, партијанын XXIII вә XXIV гурултајларынын гәрарларында, Октябр ингилабынын 50, В. И. Ленинни анадан олмасынын 100 вә ССРИ тәшкилинин 50 илијинә даир партија сәнәдләриндә партија һаггында Ленин тәлими даһа да инкишаф етдирилмиш, социализм вә коммунизм гуручулуғунун, мүасир бејнәлхалг ингилаб һәрәкатынын зәнкин тәчрүбәси елми-нәзәри чәһәтдән үмумиләшдирилмишдир.

Сов. ИКП-нин XXIV гурултајы партијанын вә бүтүн совет халғынын һәјатында көркәмли һадисә, онларын коммунизмә доғру кедән јолунда тарихи бир мәрһәлә олду. Гурултај өлкәмизин мүасир инкишаф сәвијјәсини дәриндән тәһлил едәрәк, партијанын јени вәзифәләрини мүәјјән етди, узун мүддәт үчүн партијаны вә халғы елми сурәтдә әсасландырылмыш програмла силаһландырды.

Гурултајын гәрарларында, доғгузунчу бешиллик план барәсиндә онун Директивләриндә коммунизмдин мадди-техники базасыны јаратмаг саһәсиндә партија вә өлкә гаршысында бөјүк вә мәс'ул вәзифәләр гојулмушдур. Гурултај мүәјјән етмишдир ки, доғгузунчу бешиллијин башлыча вәзифәси мүасир елми-техники ингилабын наилијјәтләрини социалист тәсәррүфат системинин үстүнлүкләри илә үзви сурәтдә бир-

⁷ Сов. ИКП XXIII гурултајынын материаллары. Бақы, 1966, сәһ. 206.

лэшдирмәкдән, мәһсулдар гүввәләрин сүр'әтли вә һәртәрәфли инкишафы әсасында халгын мадди вә мәдәни һәјат сәвијјәсини хејли жүксәлтмәкдән ибарәтдир. Истеһсалы интенсивләшдирмәк, инкишафын кејфијәт амилләрини күчләндирмәк хәтти партијанын игтисади сijasәтиндә ки дөнүшүн маһијјәтини тәшкил едир.

Гурултај марксизм-ленинизм нәзәријјәсини инкишаф етдирәрәк, ону јени мүнһүм мүддәаларла зәнкинләшдирди. Гурултај елми-нәзәри чәһәтдән әсасландырмышдыр ки, партијанын рәһбәрлији вә совет халгынын рәшадәтли әмәји сijasәсиндә өлкәмиздә инкишаф етмиш социализм чәмијјәти гурулмушдур. Гурултајда Сов.ИКП МК-нын һесабат мә'рузәсиндә Л. И. Брежнев јолдаш демишдир: «Халг тәсәррүфатында, социалист ичтимаи мүнәсибәтләриндә, кениш халг күтләләринин мәдәнијјәтиндә вә шуурунда өлчүјәкәлмәз дәрәчәдә чох жүксәк сәвијјә әлдә едилмишдир. Совет адамларынын фәдакар әмәји сijasәсиндә инкишаф етмиш социализм чәмијјәти гурулмушдур... Социализм чәмијјәтинин гурулмасы бизә партија Програмынын, партијанын сонунчу гурултајларынын гаршыја гојдуглары бөјүк вәзифәни әмәли сурәтдә јеринә јетирмәк — коммунизмин мадди-техники базасыны јаратмаға башламағ имканы верди»⁸.

Ленин партијасынын рәһбәрлији илә совет халгынын һәјата кечирдији бөјүк ичтимаи-игтисади дәјишикликләрин тәһлили вә милли мүнәсибәтләрин инкишафында тарихи тәчрүбәнин үмумиләшдирилмәси гурултаја белә бир нәтичә чыхармаға имкан верди ки, социализм вә коммунизм гуручулуғу илләриндә инсанларын јени тарихи бирлији — совет халгы әмәлә кәлмиш, үмуми мәнәфә вә мәгсәдләрлә, ваһид марксизм-ленинизм идеолокијасы илә сых бирләшмиш жүздән чох миллиләтин вә халгын сарсылмаз гардашлығы јаранмышдыр. ССРИ тәшкилинин 50 иллијинин бајрам едилмәси бејнәлмиләлчилијин вә халглар достлуғунун парлағ нүмајиши олду.

XXIV гурултај бөјүк пролетар бејнәлмиләлчилији бајрағына Ленин партијасынын сарсылмаз сәдагәтини бир даһа нүмајиш етдирди. Оун гәрарлары дүнја коммунист вә фәһлә һәрәкатынын, бүтүн тәрәггипәрвәр гүввәләрин инкишафына бөјүк тәсир кәстәрди.

Сүлһ вә бејнәлхалг әмәкдашлығ уғрунда мүбаризәја даир гурултајын ишләјиб һазырладығы бөјүк програм Совет дәвләтинин харичи сijasәт фәалијјәтинин әсасыны тәшкил етмишдир.

Партијанын рәһбәрлији алтында совет халгы XXIV гурултајын әзәмәтли гәрарларыны бөјүк мүвәфғәијјәтләрлә һәјата кечирир. Партијанын вә халгын башлыча диггәти доғгузунчу бешиллијин үчүнчү, һәлледици илинин планларыны јеринә јетирмәк уғрунда мүбаризәја јөнәлдилмишдир. Бешиллијин өтән ики илинин вә 1973-чү илин биринчи јарысынын планларынын артыгламасы илә һәјата кечирилмәси совет адамларыны јени гәләбәләрә руһландырыр.

«РСДФП II гурултајынын 70 иллији һағгында» Сов. ИКП МК-нын гәрарында дејилдији кими, Ленин партијасы ардычыл пролетар, социалист бејнәлмиләлчилији партијасыдыр. О, бејнәлмиләлчилик бајрағы алтында өлкәмизин зәһмәткешләрини, о чүмләдән Азәрбајчан зәһмәткешләрини бүтүн сынағлардан кечириб, үмумдүнја тарихи наилијјәтләрә чатдырмышдыр. Өтән јарым әсрдән бир гәдәр чох вахт әрзиндә Азәрбајчан партија тәшкилатынын рәһбәрлији алтында республиканын зәһмәктешләри елә һүнәрләр кәстәрмишләр ки, бу һүнәрләр Азәрбајчаны чичәкләнән социалист республикасына чевирмишдир.

Азәрбајчан Коммунист партијасы — коммунистләрин бөјүк Ленин партијасынын сәдагәтли вә мәтин дәстәләриндән биридир. О, ингилаби

мүбаризә илләриндә, социализм вә коммунизм гуручулуғу дәврүндә Азәрбајчан зәһмәткешләринин авангарды ролуну шәрәфлә јеринә јетирмиш вә инди дә јеринә јетирир.

Азәрбајчан партија тәшкилаты Сов. ИКП-нин баш хәттини дәнмәдән һәјата кечирәрәк бөјүмүш вә мәтинләшмиш, һәмишә партија Мәркәзи Комитәсинин е'тибарлы дајағы, онун мүдриг Ленин сijasәтинин ардычыл тәблиғатчысы олмушдур. О, тәшкилатча мөһкәмләнмиш, саяча бөјүмүш, сijasи рәһбәрлик саһәсиндә зәнкин тәчрүбә әлдә етмишдир. Социализм вә коммунизм гуручулуғу вәзифәләринин һәјата кечирилмәси уғрунда мүбаризәдә партија тәшкилатларынын мүбаризлији жүксәлмиш, коммунистләрин јарадычы фәалијјәти вә авангард ролу артмышдыр. 1920—1972-чи илләрдә Азәрбајчан партија тәшкилатынығ бој сырасы 17 дәфәдән чох артмышды. Һазырда о, 260 мин нәфәрдә, чох коммунисти бирләшдирир⁹.

Азәрбајчан партија тәшкилаты Сов. ИКП XXIV гурултајынын гаршыја гојдугу вәзифәләри һәјата кечирәрәк, зәһмәткешләрин сәјләрини доғгузунчу бешиллијин планларыны тамамилә вә артыгламасы илә јеринә јетирмәк, халг тәсәррүфатынын вә мәдәнијјәтин инкишафыны сүр'әтләндирмәк үчүн сәфәрбәрлијә алып, зәһмәткешләри совет вәтәнпәрвәрлији вә социалист бејнәлмиләлчилији руһунда, коммунизм ишинә, социалист Вәтәнинә сәдагәт руһунда јорулмадан тәрбијә едир, кадрлара гаршы тәләбкарлығын вә тапшырылан иш үчүн онларын мәс'улијјәтинин артмасына тәкидлә чалышыр.

Сов. ИКП дүнја социализм системинин гүдрәтинин даһа да артмасына көмәк кәстәрмәји өзүнүн бејнәлмиләл борчу һесаб едир вә гардаш өлкәләрлә һәртәрәфли әлағәләри мөһкәмләндирмәк вә кенишләндирмәк үчүн лазым олан бүтүн тәдбирләри көрүр. Мүасир мәрһәләдә партија ГИИШ үзвү олан дәвләтләр арасында әмәкдашлығын тәкмилләшдирилмәсинә, онун планаујгун фәалијјәтинин күчләндирилмәсинә, социалист игтисади интегрәсијасынын имканларындан даһа кениш истифадә едилмәсинә хүсуси әһәмијјәт верир.

Ленин партијасынын фәалијјәтиндә дүнја коммунист, фәһлә вә милли-азадлығ һәрәкатынын инкишаф мәсәләләри мүнһүм јер тутур. О, марксизм-ленинизм вә пролетар бејнәлмиләлчилији принципләри әсасында дүнја коммунист вә фәһлә һәрәкаты сыраларынын даһа сых бирләшмәси уғрунда мүасир оппортунизмин һәр чүр тәзаһүрләринә гаршы фәал мүбаризә апарыр.

Мүасир мәрһәләдә дүнјанын инкишаф просесинин марксист-ленинчи тәһлили Сов. ИКП-јә бүтүн бәшәријјәти нараһат едән мүнһүм мәсәләләр барәсиндә ајдын вә реал мөвгеләрдән чыхыш етмәјә имкан вермишдир. Партијанын харичи сijasәт хәтти империализмин тәчавүзкар сijasәтинә гаршы, мүхтәлиф ичтимаи системә мәнсуб олан дәвләтләрлә динч јанашы јашамағ вә гаршылығлы фәјдалы әмәкдашлығ принципләринин бәргәрар едилмәсинә, үмуми сүлһүн вә халглар тәһлүкәсизлијинин мөһкәмләнмәсинә, бүтүн јер үзүндә ичтимаи тәрәггинин тәмин едилмәсинә јөнәлдилмишдир. Партијанын XXIV гурултајынын сүлһ програмы мүасир дүнја сijasәтинин тәсирли амили, сүлһ, халгла-рын азадлығыны вә истиглалијјәтини горумағ уғрунда фәал мүбаризә програмы олмушдур.

ССРИ-нин вә бүтүн социализм бирлијинин сүлһсәвәр харичи сijasәтинин тәсири алтында бејнәлхалг аләмдә үмуми сүлһүн хејринә мүнһүм дәјишикликләр баш верир. В. И. Ленинин мүәјјән етдији динч јанашы јашамағ принципи әсасында Совет Иттифагынын Франса, АФР,

⁸ Сов. ИКП XXIV гурултајынын материаллары, сәһ. 41.

⁹ Азәрбајчан Коммунист партијасы XXVIII гурултајынын материаллары. Бақы, 1971, сәһ. 61.

АБШ-а вә дүнјанын дикәр өлкәләри илә гаршылыгылы мүнәсибәтләри мүнәсирәтлә инкишаф едир. Сов. ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежнев јолдашын АФР-ә, АБШ-а вә Франсаја тарихи сәфәринин сәмәрәли јекунлары мүнәсирәтлә интимаи системли дәвләтләрлә әмәк-дашлыгы мүнәсирәтләринин кенишләндирилмәсинә, бүтүн дүнјада сүлһүн мөһкәмләндирилмәсинә бөјүк көмәк едир. Сов. ИКП МК Сияси Бүросунун, ССРИ Али Совети Рәјасәт һејәтинин, ССРИ Назирләр Советинин Л. И. Брежнев јолдашын АБШ-а сәфәринин јекунлары һаггында биркә гәбул етдикләри сәнәддә дејилир: «Сов. ИКП МК-нын Баш катибинин Америка Бирләшмиш Штатларына сәфәринин јекунлары Сов. ИКП XXIV гурултајынын гәбул етдији сүлһ програмынын хәјирли вә сәмәрәли олмасынын јени тәсдигидир, динч јанашы јашама-ға даир Ленин сийасәтинин гүввәт вә һәјатилијинин јени инандырычы сүбүтүдүр»¹⁰.

Коммунист партијасынын вә Совет дәвләтинин фәал, тәшәббүскар бејнәлхалг сийасәти өлкәмиздә коммунизм гуручулуғу үчүн әлверишли шәраит јарадылмасыны тәмин едир. Бу сийасәт бүтүн дүнја зәһмәт-кешләринин һәјати мәнәфејинә тамамилә ујғундур.

Ленин партијасы кечдији 70 иллик шанлы мубаризәләр јолунда дүнја коммунист вә фәһлә һәрәкатынын ән нүфузлу вә ән сынанмыш габагчыл дәстәсинә чеврилмишдир. Бу мүддәтдә онун боју сүрәтлә артмыш вә кејфијјәтчә дурмадан инкишаф етмишдир. Чохмилјонлу бејнәлмиләлчиләр ордусунун рәһбәр ролу инкишаф етмиш социализм чәмијјәти вә коммунизм гуручулуғу шәраитиндә кетдикчә артмаг-да-дыр.

Сов. ИКП өз фәалијјәти тарихиндә, ингилаби мубаризә, социализм вә коммунизм үғрунда, бүтүн бејнәлхалг коммунист һәрәкатынын бир-лији үғрунда, буржуа идеолокијасына, реформизм, «сағ» вә «сол» оппор-тунизмә гаршы ардычыл мубаризәдә дүнја әһәмијјәти олан зәңкин тәчрүбә газанмышдыр. Бу тәчрүбә марксизм-ленинизм нәзәријјәсини даһа да инкишаф етдирмиш вә бејнәлхалг коммунист һәрәкатынын ма-лы олмушдур.

Совет Иттифагы Коммунист партијасы газандығы тарихи гәләбә-ләрә, зәңкин тәчрүбәјә, марксизм-ленинизм нәзәријјәсинә, јени Про-грама архаланараг, совет халгынын гүдрәтли күчүнү XXIV гурултајын ирәли сүрдүјү әзәмәтли вәзифәләрин јеринә јетирилмәсинә, коммунизм гуручулуғунда јени наилијјәтләр газанылмасына јөнәлтмишдир.

РСДФП II гурултајынын 70 иллијинин бөјүк тәнтәнә илә гејд едилмәси Ленин партијасынын вә онун кечдији шанлы јолун, бәшәр тарихинин инкишаф просесинә дәрин нүфуз едән мөһтәшәм бир гүв-вәнин јенилмәзлијини вә бөјүк гүдрәтини бүтүн дүнја гаршысында бир даһа нүмајиш етдирир.

Дж. Б. ГУЛИЕВ

ИЗ ИСТОРИИ ОБРАЗОВАНИЯ НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ АВТОНОМНОЙ ОБЛАСТИ

Наше советское время отсчитало 50 лет Нагорно-Карабах-ской автономной области в составе Азербайджанской ССР. Полу-вековой путь Нагорного Карабаха — это героический путь борьбы и побед. Это путь — невиданного роста и всестороннего развития области, ставшей одним из красивейших уголков нашей республики. Пятидеся-тилетняя история войдет в летопись трудящихся Нагорного Карабаха как знаменательная веха в их экономической, политической и куль-турной жизни. Подлинный социалистический расцвет Нагорно-Кара-бахской автономной области — торжество национальной политики Коммунистической партии, результат ленинской дружбы народов Союза Советских Социалистических Республик, олицетворяющего собой «вели-чие коммунистических идеалов — идеалов социальной справедливости, мира, дружбы и братского сотрудничества народов»¹.

Золотой юбилей Нагорно-Карабахской автономной области торже-ственно отмечается трудящимися нашей республики, всем многонацио-нальным советским народом.

* *
*

Победа Советской власти обеспечила социальное и национальное освобождение всех национальностей Азербайджана, в том числе и армянских тудящихся. Подавляющее большинство армян компактно проживает совместно с азербайджанцами на территории Нагорного Карабаха. Экономика, социально-политическая и культурная жизнь этого уголка Азербайджанской ССР настолько исторически тесно и глу-боко связаны со всем его социальным и общественно-политическим ук-ладом, что даже при господстве мусаватистов и иностранных интер-вентов, сфабриковавших в соответствии со своей политикой так назы-ваемый «карабахский вопрос», трудящиеся Нагорного Карабаха, несмотря на всяческие провокационные действия дашнаков и мусаватис-тов, решительно выступали за сохранение нераздельности, единства своего края с Азербайджаном. А. И. Микоян в своем докладе в ЦК РКП(б), В. И. Ленину 22 мая 1919 г. писал: «Армянское крестьянство на пятом съезде решило признать и примкнуть тоже к Советскому Азербайджану»². Большевицкая газета «Волна» подчёркивала:

¹ Л. И. Брежнев. О пятидесятилетии Союза Советских Социалистических Республик. М., 1972, стр. 10.

² ЦПА ИМЛ, ф. 461, 1, ед. хр. 45452, л. 1.

¹⁰ «Коммунист» гәзети, 30 ијун 1973-чү ил.

«Армяно-татарские (азербайджанские. — Дж. Г.) отношения, вопреки желанию мусульманских феодалов и армянских толстосумов, паразитов-буржуа, очень хорошие»³.

Карабахские коммунисты всегда выступали за нераздельность Нагорного Карабаха с Азербайджаном. Они еще на своем августовском совещании в 1919 г. по этому поводу приняли специальное постановление⁴.

Коммунистическая партия с первых же дней установления Советской власти в Азербайджане уделяла особое внимание осуществлению социальных преобразований в Нагорном Карабахе. 10 июля 1920 г. на Бюро ЦК АКП(б) был заслушан доклад одного из руководителей Карабахской партийной организации А. Н. Каракозова⁵. Политическое и Организационное бюро ЦК АКП(б) 8 сентября 1920 г., обсудив карабахско-курдский вопрос и отметив слабую работу в мусульманском районе, постановило послать сюда ответственного работника М. Б. Касумова для оказания помощи в партийной работе⁶.

Коммунистическая партия придавала большое значение правильному решению вопроса об устройстве армянского и азербайджанского населения Нагорного Карабаха. Этот вопрос был предметом неоднократных обсуждений. Учитывая наличие различных мнений и предложений, а также сложность вопроса, Коммунистическая партия принимала всяческие меры к его правильному решению. При этом она неуклонно руководствовалась принципами ленинской национальной политики.

Пленум Кавбюро ЦК РКП(б) 5 июня 1921 г. с участием члена ЦК РКП(б) И. В. Сталина обсудил, по предложению Г. К. Орджоникидзе и А. М. Назаретяна, вопрос о Карабахе. Пленум постановил: «Исходя из необходимости национального мира между мусульманами и армянами и экономической связи верхнего и нижнего Карабаха, его постоянной связи с Азербайджаном, Нагорный Карабах оставить в пределах Азербайджанской ССР, предоставив ему широкую областную автономию...»⁷.

Определение конкретных вопросов и форм осуществления автономии Нагорного Карабаха было поручено ЦК АКП(б) с последующим его утверждением на Кавбюро ЦК РКП(б).

27 июня 1921 г. Политическое и Организационное бюро ЦК АКП(б), обсудив вопрос о Нагорном Карабахе и учитывая его географическую, административную и экономическую целесообразность их единства в составе Азербайджана, постановило: «Единственным решением вопроса может быть широкое вовлечение армянских и мусульманских масс в дело советского строительства»⁸.

Политическое и Организационное бюро ЦК АКП(б) 20 июля 1921 г., заслушав сообщение А. Г. Караева о Карабахе, постановило создать комиссию для разработки Конституции Карабаха⁹.

Трудящееся армянское и азербайджанское население Нагорного Карабаха не представляло свой край вне сложившихся веками административных, экономических и политических связей со всем Азербайджаном. Чрезвычайный съезд второго участка Шушинского уезда 1 августа 1921 г. обсудил доклад представителя Совнаркома

Азербайджанской ССР Л. И. Мирзояна о карабахском вопросе. Л. И. Мирзоян в своем докладе подчеркивал, что с экономической, культурной, политической и национальной точек зрения Карабах тесно связан с центром Азербайджана. «Эти факторы, — говорил он, — уже предreshают вопрос, к какому политическому образованию мы должны отнести Карабах»¹⁰. Далее Л. И. Мирзоян отмечал правильность и целесообразность постановления Кавбюро ЦК РКП(б) о создании в составе Азербайджанской ССР Нагорно-Карабахской автономной области»¹¹.

8 августа 1921 г. Политическое и Организационное бюро ЦК АКП(б) заслушало доклад Л. И. Мирзояна и А. Г. Караева о положении в Карабахе¹². На этом же заседании был утвержден новый состав Шушинского уездного комитета партии, и А. Г. Караев временно был назначен чрезвычайным уполномоченным Карабаха¹³.

Карабахский вопрос был обсужден на Политическом и Организационном бюро ЦК АКП(б) и 26 сентября 1921 г. с участием С. М. Кирова, Н. Н. Нариманова, Д. Х. Буниатзаде, М. Д. Гусейнова и др. Большинство против Н. Н. Нариманова и Д. Х. Буниатзаде, предлагавших «провести в кратчайший срок постановление Кавбюро о выделении Нагорного Карабаха в автономную единицу», было принято решение: «Просить Кавбюро пересмотреть свое решение о выделении Нагорного Карабаха, впредь до этого автономия не объявлять»¹⁴.

Для дальнейшего изучения с привлечением новых материалов по данному вопросу Бюро ЦК АКП(б) образовало специальную комиссию в составе А. Г. Караева, С. М. Эфендиева (впоследствии вместо него решением Политического и Организационного бюро ЦК АКП(б) от 8 октября 1921 г., был включен Д. Х. Буниатзаде), которой было поручено немедленно выехать в Карабах и за время пребывания там осуществлять руководство партийной и советской работой¹⁵. ЦИК и СНК Азербайджанской ССР постановили выдать комиссии деньги, обмундирование и медикаменты¹⁶. Было также решено командировать ряд работников в Карабах¹⁷.

После продолжительной работы комиссии и неоднократного обсуждения различных вопросов о положении Нагорного Карабаха Президиум ЦК АКП(б) 30 октября 1922 г. утвердил под председательством С. А. Агамалиоглы комиссию по разработке вопроса об автономии Карабаха¹⁸.

Вопрос об автономии Нагорного Карабаха был рассмотрен и в ноябре 1922 г. на пленуме ЦК и БК АКП(б) с участием утвержденных работников. Пленум поручил Президиуму ЦК АКП(б) утвердить окончательный состав комиссии по разработке вопроса об автономии Нагорного Карабаха¹⁹.

В начале декабря 1922 г. вопрос о Карабахе обсуждался в Закрайкоме РКП(б). Закрайком постановил утвердить Центральную комиссию по делам Нагорного Карабаха при СНК Азербайджанской ССР и Комитет по делам Нагорного Карабаха в составе председате-

³ «Волна», 17 июня 1919 г.

⁴ ПААФ ИМЛ, ф. 1, оп. 74, ед. хр. 120, л. 12.

⁵ Там же.

⁶ Там же, л. 113.

⁷ Там же, оп. 125, ед. хр. 107, л. 107.

⁸ Там же, оп. 74, ед. хр. 123, л. 64.

⁹ Там же, л. 68.

¹⁰ ПААФ ИМЛ, ф. 1, оп. 74, ед. хр. 123, л. 90.

¹¹ Там же.

¹² Там же, л. 87.

¹³ Там же, л. 86.

¹⁴ Там же, л. 118.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же, ед. хр. 125, л. 9.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же, ед. хр. 129, л. 40.

¹⁹ Там же, ед. хр. 41, л. 50.

ля, семи членов и одного представителя от каждого исполкома — Шушинского, Джебранльского и Джеванширского уездов. Комитету предоставлялось право самостоятельного сношения с верховными органами республики и ЦК АКП(б)²⁰.

Обсудив постановление Закрайкома, Президиум ЦК АКП(б) 15 декабря 1922 г. утвердил Центральную комиссию по делам Нагорного Карабаха при СНК Азербайджанской ССР во главе с С. М. Кировым и Комитет по делам Нагорного Карабаха под председательством А. Н. Каракозова²¹. Комитет занимался разрешением земельных вопросов в Шушинском, Джебранльском, Джеванширском уездах, руководил организацией в них народного образования и здравоохранения.

17 декабря 1922 г. Президиум ЦК АКП(б) вновь рассмотрел состав Комитета по делам Карабаха и включил в него члена ЦК АКП(б) М. М. Мамедханова²².

В этот же день был утвержден проект постановления ЦИК и Совнаркома Азербайджанской ССР о Нагорном Карабахе²³.

Коммунистическая партия, учитывая сложность экономических, социально-политических и культурных аспектов вопроса о Карабахе, проводила большую, последовательную, терпеливую подготовительную работу по его успешному разрешению.

Нагорный и низменный Карабах экономически тесно связаны друг с другом. Вопросы пастбища, земли, лесоводства и лесопользования, местной промышленности и торговли, транспорта и дорожного строительства, кооперации и водного хозяйства, скотоводства и сельского хозяйства этих двух составных частей единого края тесно переплетались между собой. Но вместе с тем эти географически различные районы отличались и этнографически. Если низменность, главным образом, была населена азербайджанцами, то нагорье — преимущественно армянами.

Все это требовало всесторонне обдуманного и правильного решения вопроса. Поэтому не случайно окончательное разрешение вопроса создания Нагорно-Карабахской автономной области затянулось до лета 1923 г. За это время он неоднократно обсуждался партийными и советскими органами. При обсуждении выявлялись различные точки зрения и вносились разные предложения. Так, члены Карабахского комитета в мае 1923 г. внесли свой проект разрешения карабахского вопроса, по которому предлагалось: упразднить четыре уезда, создав две административные единицы (укрупненные уезды) Нагорный с Курдистаном с центром в Шуше и Равнинный с центром в Агдаме; для разрешения общих вопросов и общего руководства всем Карабахом создать областные партийные и советские органы с правом губернских исполкомов²⁴.

Данный проект обсуждался на Президиуме ЦК АКП(б) 20 июня 1923 г. под председательством С. М. Кирова. Президиум постановил: «Считать необходимым выделить Карабах, как нагорный, и так низменный, в одну административную единицу»²⁵. Комиссии в составе А. Г. Караева (председатель), И. И. Довлатова, Л. И. Мирзояна и М. Ханбудагова было поручено детально разработать этот вопрос и внести его на одобрение Президиума ЦК АКП(б). Однако на Прези-

диуме ЦК АКП(б) было высказано и другое мнение: для окончательного разрешения карабахского вопроса необходимо осуществить декрет Азсовнаркома о выделении Нагорного Карабаха в автономную единицу²⁶.

1 июля 1923 г. Президиум ЦК АКП(б) под председательством С. М. Кирова, с участием Р. А. Ахундова, А. Г. Караева, Л. И. Мирзояна, Г. М. Мусабекова и других, вновь обсудив вопрос о Карабахе, постановил: «Предложить АзЦИК декретировать (от имени Президиума) автономию Нагорного Карабаха, создав из него «Автономную Карабахскую область с центром в Ханкендах с исполнительным комитетом во главе»²⁷.

Впредь до образования исполнительного комитета для управления Карабахом предлагалось создать ревком в составе пяти человек и образовать партийный комитет тоже в составе пяти человек. Секретарем обкома был утвержден С. В. Мануцян. Ревком должен был в течение двух месяцев созвать съезд Советов.

Специальной комиссии в составе А. Г. Караева (председатель), А. Н. Каракозова, Ч. И. Ильдрыма, Д. Х. Буниатзаде и других поручалось определить границы автономии Нагорного Карабаха, положение Курдистана и административный предел низменного Карабаха и представить в Президиум ЦК АКП(б) свое заключение²⁸.

С целью разъяснения необходимости и значения создания Нагорно-Карабахской автономной области партийные организации под руководством Центрального Комитета АКП(б) развернули большую работу среди азербайджанского и армянского населения.

7 июля 1923 г. состоялось заседание Комиссии с участием секретарей укомов партии и председателей исполкомов Шушинского, Карягинского, Джеванширского уездов, на котором был заслушан доклад А. Г. Караева о конструкции органов власти в низменной части Карабаха. Комиссия постановила создать из низменных частей уездов Карабаха, оставшихся от выделения Нагорного Карабаха, областное управление с центром в Агдаме²⁹.

В тот же день был опубликован декрет ЦИК Азербайджанской ССР «Об образовании автономной области Нагорного Карабаха». В декрете говорилось: «Уничтожение национального угнетения и неравенства — в какой бы форме оно ни проявилось, замена национальной вражды и ненависти интернациональной солидарностью трудящихся, братским сотрудничеством народов в едином государственном союзе является одной из основных задач рабоче-крестьянской революции и Советской власти.

Во исполнение этой задачи Азербайджанский Центральный Исполнительный Комитет Советов постановляет:

1) Образовать из армянской части Нагорного Карабаха автономную область, как составную часть Азербайджанской ССР, с центром в местечке Ханкенды.

2) Органами управления автономной области являются: «Областной Исполнительный Комитет и местные Советы»³⁰.

До образования областного Исполнительного Комитета, согласно декрету, должен быть создан временный Революционный Комитет. Для выработки положения области и фактической передачи администра-

²⁰ ПААФ ИМЛ, ф. 1, оп. 85, ед. хр. 249, л. 418.

²¹ Там же, оп. 74, ед. хр. 129, л. 164.

²² Там же, л. 180.

²³ Там же, оп. 85, ед. хр. 249, л. 423.

²⁴ Там же, оп. 74, ед. хр. 132, лл. 113—114.

²⁵ Там же, л. 110.

²⁶ ПААФ ИМЛ, ф. 1, оп. 74, ед. хр. 132, л. 115.

²⁷ Там же, л. 146.

²⁸ Там же, л. 145.

²⁹ Там же, л. 170.

³⁰ «Бакинский рабочий», 9 июля 1923 г.

тивных единиц в автономную область Карабаха, а также определения границ автономной области создана смешанная комиссия из представителей Нагорного Карабаха, низменного Карабаха, Курдистана и центрального государственного органа Азербайджанской ССР.

Таким образом, 7 июля 1923 г. декретом АзЦИК было провозглашено образование в составе Азербайджанской ССР Нагорно-Карабахской автономной области.

Декрет об образовании Нагорно-Карабахской автономной области был встречен коммунистами, трудящимися республики с большим одобрением. Печать, видные партийные и государственные деятели Советского Азербайджана в своих выступлениях отмечали важное значение этого декрета. Г. П. Джабиев в статье «Карабахский вопрос и очередные задачи нашей партии» писал: «Благодаря декрету в Азербайджане создается тот прочный незыблемый фундамент, на котором можно построить братское сожительство всех армянских трудящихся с азербайджанскими трудящимися в пределах Азербайджанской Советской Республики...»³¹.

Партийные и советские органы провели большую работу по претворению декрета в жизнь.

Учитывая, что ввиду частого выезда членов комиссии ее работа затягивается, Президиум ЦК АКП(б) 14 июля 1923 г. обсудил деятельность комиссии по выработке Конституции (положения) автономии Нагорного Карабаха. Комиссия была дополнена новыми членами и ввиду отъезда А. Г. Караева председательство комиссии было возложено на Д. Х. Буниятадзе³². 16 июля 1923 г. он выступил с докладом комиссии на Президиуме ЦК АКП(б). По его докладу было решено свободные земли ряда сел Скобелевского общества и город Шушу включить в состав Нагорно-Карабахской автономной области; из низменной части Карабаха образовать два уезда; на территории, занимаемой курдами, образовать Курдистанский уезд и Ревком автономной области Нагорного Карабаха в составе пяти, а обком партии — в составе девяти человек.

Окончательная выработка положения об автономной области Нагорного Карабаха была поручена комиссии³³.

Комиссия с участием председателей исполкомов уездов Карабаха приняла положение об автономной области Нагорного Карабаха. В основу его было положено положение о губернских исполкомах и отмечено, что делопроизводство, судопроизводство и обучение в школах ведутся на родном языке. Комиссия определила границы между нагорным и низменным Карабахом, а также Нагорного Карабаха и Курдистана, селения, входящие в территорию Нагорного Карабаха, форму управления и административного деления низменного Карабаха.

23 июля 1923 г. Президиум ЦК АКП(б) обсудил положение об автономной области Нагорного Карабаха и внес в него изменения. Было постановлено в связи с созданием Ревкома автономной области Нагорного Карабаха ликвидировать Комитет по делам Нагорного Карабаха³⁴. Президиум утвердил также постановление секретариата ЦК АКП(б) от 21 июля о работниках Нагорно-Карабахской автономной области.

На основании постановления ЦИК и Совнаркома Азербайджанской ССР от 24 июля 1923 г. для управления Нагорно-Карабахской автоном-

ной областью, впредь до созыва Первого областного съезда Советов под председательством А. Н. Каракозова был образован Временный Революционный Комитет в составе Б. Н. Бунятова, К. Кафиева, С. В. Мануцьяна, М. Чальяна³⁵.

Обсудив конкретные вопросы автономии Нагорного Карабаха и утвердив границы Джеванширского, Агдамского уездов, Президиум ЦК АКП(б) 30 июля 1923 г. постановил: «АзЦИК и СНК немедленно провести в жизнь все мероприятия, связанные с выделением и с административным переделом новых уездов»³⁶. Президиум указал на необходимость в первую очередь открыть кредиты Нагорному Карабаху и уездам Карабаха.

Партийные организации на местах проводили большую работу по разрешению конкретных вопросов, связанных с образованием автономной области. Они развернули широкую агитационно-пропагандистскую деятельность по разъяснению среди трудящихся масс значения создания Нагорно-Карабахской автономной области и подготовке созыва областного съезда Советов.

Созыв съезда Советов должен был состояться в августе 1923 г. Однако к этому сроку не удалось его созвать. АзЦИК 11 августа 1923 г. постановил продлить срок полномочий Временного ревкома АОНК до созыва III съезда Советов Азербайджанской ССР³⁷.

Президиум ЦК АКП(б) 8 октября 1923 г. обсудил доклад комиссии о ходе проведения в жизнь решений Центрального комитета АКП(б) об образовании Нагорно-Карабахской автономной области. Отметив работу по популяризации образования Нагорно-Карабахской автономной области среди трудящихся, Президиум поручил А. Г. Караеву обеспечить широкое развертывание агитационной кампании о сущности и значении образования автономии Нагорного Карабаха³⁸.

Президиум ЦК АКП(б) наметил конкретные меры по оказанию помощи советскому строительству в Нагорном Карабахе и в уездах Карабаха. Президиум поставил вопрос об отмене единого сельхозналога, об обеспечении его населения хлебом, лесными материалами, об организации медицинского обслуживания и строительства помещений для советских учреждений и школ, о шоссейной дороге и телефонной сети. Было решено отпускать Нагорному Карабаху бесплатно лесные материалы, увеличить ему ссуды и выделить средства на строительство электростанции в столице НКАО — Степанакерте, открыть здесь больницу, организовать агропункт³⁹.

Первый съезд Советов автономной области Нагорного Карабаха состоялся 6—7 ноября 1923 г.⁴⁰ Из избранных 172 делегатов на съезде присутствовало 132, среди которых было 116 армян, 16 азербайджанцев. Среди делегатов съезда было также 12 женщин. 80 процентов делегатов составляли коммунисты. Съезд приветствовал от имени Закавказского ЦИК Г. Г. Султанов, от Совнаркома Азербайджанской ССР Ч. И. Ильдрым и И. И. Довлатов.

С докладом о деятельности Ревкома Карабаха выступил А. Н. Каракозов. Съезд избрал первый ЦИК АОНК в составе 25 чел. Среди членов ЦИК были две женщины — армянка и азербайджанка. Президиум ЦИК АОНК был утвержден в составе А. Н. Каракозова (пред-

³⁵ «Бакинский рабочий», 27 июля 1923 г.

³⁶ ПААФ ИМЛ, ф. 1, оп. 74, ед. хр. 133, лл. 2, 3.

³⁷ «Бакинский рабочий», 13 августа 1923 г.

³⁸ ПААФ ИМЛ, ф. 1, оп. 74, ед. хр. 134, лл. 2, 3.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Дата созыва этого съезда в книге «История Азербайджана», т. 3, ч. 1, кн. 1, стр. 306, указана ошибочно: 27 декабря 1923 года.

³¹ «Бакинский рабочий», 21 ноября 1923 г.

³² ПААФ ИМЛ, ф. 1, оп. 74, ед. хр. 132, л. 157.

³³ Там же, л. 165.

³⁴ Там же, л. 173.

седатель), М. Чальяна, Б. Н. Буннатов, С. В. Мануцяна, А. Б. Кетикяна (секретарь), М. Арзаняна, А. С. Зоряна⁴¹.

Съезд выразил благодарность АзЦИК, решившему выдать Карабаху 20 тыс. аршин бязи и 20 тыс. пудов керосина⁴².

Об этом съезде газета «Заря Востока» писала: «Съезд носил строго деловой характер и прошел при поднятом настроении его участников. Все делегаты с особенной яркостью подчеркивали коммунистическую линию, как единственную, правильно разрешающую национальный вопрос. В речах делегатов армян и азербайджанцев указывалось, что автономия еще более скрепляет узы между трудящимися массами двух братских народов...»⁴³.

После съезда продолжалась работа по составлению «Положения об Автономной Области Нагорного Карабаха». Президиум ЦК АКП(б) 11 декабря 1923 г., ознакомившись с этим положением, создал комиссию по его переработке и утвердил Карабахский обком в составе 9 чел.⁴⁴ А 17 декабря Президиум ЦК АКП(б) утвердил секретарем Карабахского обкома АКП(б) члена партии с 1905 г. Акопа Камари (А. М. Беджаняна)⁴⁵.

Президиум ЦК АКП(б) 17 апреля 1924 г., признав работу комиссии неудовлетворительной, постановил создать под председательством Г. М. Мусабекова новую комиссию в составе Д. Х. Буннатзаде, А. Н. Каракозова, И. И. Довлатова, Г. П. Джабиева и возложил на нее также «выяснение всех других вопросов, связанных с установлением наиболее прочных добрососедских межнациональных отношений во всем Карабахе»⁴⁶.

Комиссия проделала огромную работу для разрешения конкретных, а также спорных вопросов, возникавших в процессе создания Нагорно-Карабахской автономной области. Президиум ЦК АКП(б) 23 июня 1924 г. под председательством С. М. Кирова, отметив спорные вопросы разрешенными, утвердил протокол комиссии о Нагорном Карабахе. В решении Президиума подчеркивалось: «Подтвердить, что все остальные вопросы урегулированы на месте и добрососедские межнациональные отношения установлены»⁴⁷.

Для окончательного редактирования Конституции Нагорно-Карабахской автономной области Президиум ЦК АКП(б) 1 июля 1924 г. образовал специальную комиссию. 3 июля Президиум ЦК АКП(б), обсудив проект Конституции, одобрил ее и предложил Президиуму АзЦИК срочно провести ее в жизнь. Было постановлено опубликовать Конституцию на армянском, азербайджанском и русских языках⁴⁸.

«Положение об Автономной Области Нагорного Карабаха» было опубликовано 26 ноября 1924 г. В нем говорилось, что АОНК является составной частью Азербайджанской ССР и все делопроизводство, суд и обучение в школах АОНК ведутся на родном языке. В положении была указана территория, входившая в состав АОНК, и определены формы организации, права и задачи центральной власти и власти на местах автономной области⁴⁹.

Таким образом, благодаря правильному осуществлению ленин-

ской национальной политики, в результате большой, кропотливой и последовательной работы партийных и советских органов и организаций Советского Азербайджана, под руководством ЦК РКП(б), Кагбюро, а затем Закавказского краевого комитета партии была окончательно образована и упрочена Нагорно-Карабахская автономная область. Создание в составе Азербайджанской ССР Нагорно-Карабахской автономной области было большим достижением национальной политики, осуществляемой Коммунистической партией в Азербайджане.

Трудящиеся Нагорно-Карабахской автономной области за 50 лет добились замечательных успехов в развитии экономики, культуры и науки. Огромные достижения Нагорного Карабаха за годы создания развитого социалистического общества в нашей стране — яркое свидетельство могучей жизненной силы, плодотворного сотрудничества социалистических наций и народностей, сплоченных под знаменем ленинской дружбы народов в несокрушимом Союзе Советских Социалистических Республик.

Ч. Б. Гулиев

Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајетинин јарадылмасы тарихиндэн

ХҮЛАСӘ

Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәти јарадылмасынын 50 иллији республикамызда әламәтдар бир һадисә кими гејд олунур. Коммунист партијасы Азәрбајҹанда јашајан милләтләр арасында достлуғун мөһкәмләnmәсинә, онларын һәр саһәдә инкишафына хусуси диғгәт јетирмишдир. Азәрбајҹанын партија вә Совет тәшкилатлары РК (б) П МК-нын, онун Гафгаз бүросунун, сонра исә Загафгазија Өлкә Комитәсинин рәһбәрлији алтында ДГМВ-нин тәшкили үчүн кениш иш апармыш, Азәрбајҹан ССР МИК-нин декрети илә 1923-чү ил ијулун 7-дә ДГМВ е’лан едилмишдир. Азәрбајҹан КП вә Совет һөкүмәтинин фәалијјәти нәтичәсиндә декрет бөјүк мүнвәффәғијјәтлә һәјата кечирилмишдир.

Коммунист партијасынын милли сијасәтинин ардычыл сурәтдә һәјата кечирилмәси сајәсиндә ДГМВ Азәрбајҹан ССР-ин бүтүн милләтләрдән олан гардашлыг аиләсиндә, бөјүк игтисади, мәдәни вә елми тәрәғғијә наил олмушдур.

⁴¹ «Заря Востока», 4 декабря 1923 г.

⁴² «Заря Востока», 30 ноября 1923 г.

⁴³ Там же.

⁴⁴ ПААФ ИМЛ, ф. 1, оп. 74, ед. хр. 134, л. 180.

⁴⁵ Там же, л. 199.

⁴⁶ Там же, д. хр. 136, л. 41.

⁴⁷ Там же, ед. хр. 137, лл. 30 и 56.

⁴⁸ Там же, лл. 94 и 98.

⁴⁹ «Бакинский рабочий», 26 ноября 1924 г.

Б. С. ГУРБАНОВ

РОЛЬ ШЕФСКОЙ ПОМОЩИ РАБОЧЕГО КЛАССА АЗЕРБАЙДЖАНА В ЭКОНОМИЧЕСКОМ И КУЛЬТУРНОМ РАЗВИТИИ ДЕРЕВНИ

(1953—1958 годы)

Великая Октябрьская социалистическая революция, открывшая новую эру в истории человечества, явилась в то же время великим историческим переворотом во взаимоотношениях между городом и деревней. Основой этих новых взаимоотношений является союз рабочих и крестьян. С победой социалистической революции в городе у власти стал класс, который рассматривал трудящееся крестьянство не как объект эксплуатации и ограбления, а как союзника, которому систематически оказывал всестороннюю и многогранную помощь. Одной из форм этой помощи является шефская.

Подытоживая опыт непосредственного общения рабочих с трудящимся крестьянством, В. И. Ленин пришел к мысли о необходимости шефства рабочих над деревней, как одной из важных форм укрепления союза этих дружественных классов при руководящей роли рабочего класса в этом союзе. В установлении общения и товарищества между рабочими города и тружениками села он видел одну из основных задач рабочего класса. Владимир Ильич рассматривал шефскую помощь рабочего класса деревне не как самоцель, а как средство строительства коммунизма¹.

Шефская помощь советского рабочего класса под руководством Коммунистической партии сыграла огромную роль в подготовке и проведении коллективизации сельского хозяйства, в развитии производительных сил и совершении культурной революции в деревне, в дальнейшем укреплении союза рабочего класса и крестьянства — политической основы советского общества. Рабочий класс непосредственно принимал участие в переводе миллионных мелких единоличных крестьянских хозяйств на социалистический путь развития, в победе, укреплении и развитии колхозного строя, коренным образом изменившего облик деревни.

Немало ярких страниц в летописи истории шефской помощи рабочего класса крестьянству в довоенные годы вписали рабочие социалистического Баку. Наряду с огромной помощью Советского государства деревне, систематическая политическая, организационная, произ-

водственная и культурная помощь бакинских рабочих трудовому крестьянству в течение долгих лет сыграла важную роль в деле победы колхозного строя в азербайджанской деревне, в ее экономическом и культурном развитии.

Шефская помощь советской деревне, колхозному крестьянству со стороны социалистического города, рабочего класса не прекращалась и после победы колхозного строя в деревне. Особенно широкие масштабы она приобрела на завершающем этапе строительства социализма (1953—1958 гг.), в связи с решениями сентябрьского (1953 г.) Пленума ЦК КПСС. Пленум, всесторонне обсудив положение, создавшееся в сельском хозяйстве, вскрыл причины отставания и определил конкретные меры для его устранения. Общепризнанной задачей, выдвинутой Пленумом ЦК, являлось удовлетворение растущей потребности населения в продуктах питания, обеспечение легкой и пищевой промышленности необходимым сырьем. В постановлении Пленума говорилось, что создание обилия сельскохозяйственных продуктов в нашей стране является «важнейшей составной частью программы коммунистического строительства»².

Решения Пленума ЦК КПСС, отражавшие коренные интересы трудящихся, получили полную поддержку со стороны рабочего класса, труженников города. «Чем больше мы будем давать промышленности и сельскому хозяйству горючего, — заявил старейший нефтяник Бабаши Али, — тем больше будет высококачественных товаров народного потребления, тем зажиточнее и радостнее будет жить каждый советский человек. Мы сделаем все для того, чтобы тракторы и другие сельскохозяйственные машины не испытывали недостатка в жидком топливе»³.

Задачи рабочего класса в борьбе за подъем сельского хозяйства и развитие культурного строительства в деревне были четко определены в решениях пленумов ЦК КПСС 1953—1958 гг. к XX съезда партии. Одной из них являлось дальнейшее развитие и усиление шефской помощи рабочего класса крестьянству, что явилось проявлением ведущей роли рабочего класса в социалистическом обществе.

Направляющей и руководящей силой шефского движения была Коммунистическая партия. Опираясь на богатый опыт шефской работы, она призвала рабочий класс к быстрейшему решению задач подъема всех отраслей сельского хозяйства.

В ответ на призыв партии верный своим революционным и трудовым традициям рабочий класс Азербайджана широко развернул шефскую помощь деревне, принял активное участие в борьбе за подъем сельского хозяйства. Коллективы передовых промышленных предприятий, строительных организаций и транспортных контор взяли шефство над колхозами, совхозами и МТС. К концу 1953 г. шефством были охвачены 91 МТС⁴, а к октябрю 1954 г. — все 102 МТС республики⁵.

Рост индустриальной мощи Азербайджана, количественные и качественные изменения в составе его рабочего класса, успехи культурного строительства создали в рассматриваемые годы по сравнению с предшествующими этапами социалистического строительства большие возможности для дальнейшего расширения шефской помощи рабочего класса социалистических городов республики деревне. Число городов увеличилось с 25 в 1939 г. до 40 в 1959 г., а поселков городского типа

² КПСС в резолюциях, ч. II, стр. 1196.

³ «Бакинский рабочий», 15 ноября 1953 г.

⁴ ПААФ ИМЛ, ф. 2, оп. 120, ед. хр. 318, л. 161.

⁵ «Коммунист» (на азерб. яз.), 20 октября 1954 г.

¹ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 45, стр. 367.

соответственно — с 56 до 93⁶. В 1958 г. производство валовой продукции промышленности по сравнению с 1940 г. увеличилось на 145%⁷.

Рабочий класс Азербайджана численно вырос, намного повысился уровень его культуры, организованности и сознательности, появились и успешно развивались новые отряды рабочего класса в промышленных центрах, возникших в послевоенные годы. В 1958 г. численность рабочих и служащих, занятых в народном хозяйстве республики, по сравнению с 1940 г. возросла на 47%⁸. Только промышленно-производственный персонал увеличился с 139 тыс. чел. в 1940 г. до 173 тыс. чел. в 1958 г. и до 192 тыс. чел. в 1958 г.⁹ Численность рабочих и служащих в 1958 г. составляла в Сумгаите 33,5 тыс. чел., в Мингечауре — 10,8, в Али-Байрамлах — 10,7, в Дашкесане — 7,8 тыс. чел.¹⁰ На 1000 занятых в народном хозяйстве республики рабочих имели высшее и среднее образование, включая неполное среднее, в 1939 г. 83, а в 1959 г. — 436 чел., т. е. увеличилось больше, чем в 5 раз¹¹.

Шефскую помощь рабочего класса, социалистических городов селу направляла партийная организация республики. IX пленум ЦК КП Азербайджана, состоявшийся в начале октября 1953 г., обсудил итоги сентябрьского Пленума ЦК КПСС, глубоко проанализировал положение в сельском хозяйстве республики и разработал конкретные меры по его дальнейшему подъему. Для успешного осуществления этих мер Пленум потребовал уделить особое внимание организации шефской помощи рабочего класса городов деревне¹².

Важнейшим условием обеспечения подъема сельского хозяйства являлось укрепление материально-технической базы колхозов, совхозов и МТС. В те годы для подъема сельского хозяйства огромное значение имело улучшение работы машинно-тракторных станций, которые представляли собой индустриальную материально-техническую базу колхозного строя. Поэтому основное внимание шефами уделялось укреплению этой базы. В машинно-тракторных станциях с помощью шефов были установлены и пущены за короткое время в эксплуатацию 24 дизельные электростанции, 12 подъемных кранов в ремонтных мастерских, 92 металлообрабатывающих станка¹³. Всего шефствующие предприятия в 1954 г. в МТС выполнили работу на 850 тыс. руб. В том же году нефтяники в порядке шефства пробурили для колхозов и совхозов 32 колодца; построили теплицы, телятники, птичники и скотные дворы для колхозов Апшерона на сумму 670 тыс. руб.¹⁴

Между коллективами промышленных предприятий было широко развернуто социалистическое соревнование за лучшую организацию шефской работы. Наилучших результатов достиг коллектив машиностроительного завода им. лейт. Шмидта. Общий объем работ за первое полугодие 1954 г. в подшефной Али-Байрамлинской МТС был вы-

⁶ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Азербайджанская ССР. Стат. сб. М., 1963, стр. 45.

⁷ Развитие народного хозяйства Азербайджанской ССР и рост материального и культурного уровня жизни народа. Стат. сб. Баку, 1961, стр. 31.

⁸ Там же, стр. 182 (подсчитано автором).

⁹ Там же; Советский Азербайджан за 50 лет. Стат. сб. Баку, 1970, стр. 155—156.

¹⁰ Архив ЦСУ Азерб. ССР, ф. 1, оп. 14, д. 788, л. 83.

¹¹ Подсчитано автором на основании данных переписей населения СССР 1939 и 1959 гг.

¹² ПААФ ИМЛ, ф. 1, оп. 277, ед. хр. 39, лл. 84, 113.

¹³ «Бакинский рабочий», 12 сентября 1954 г. Суммы указаны в новых масштабах цен.

¹⁴ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 1114, оп. 5, д. 904, л. 12,

полнен на сумму свыше 40 тыс. руб.¹⁵ За хорошую организацию шефской помощи машиностроительному заводу им. лейт. Шмидта было присуждено переходящее Красное знамя ЦК КП Азербайджана и Совета Министров республики и тысяча рублей премии¹⁶. За успешное выполнение плановых заданий и хорошую помощь подшефным колхозам, совхозам и МТС коллектив Бакинского завода стал победителем всесоюзного соцсоревнования и получил 1690 руб. премии¹⁷.

Учитывая невысокий уровень электрификации сельскохозяйственного производства в республике, Азербайджанская партийная организация направила усилия шефствующих предприятий на оказание помощи в электрификации колхозов и МТС. Выполняя эти указания, шефы только в 1954 г. сдали в эксплуатацию 43 дизельные электростанции¹⁸. Коллектив электромонтажного треста Министерства нефтяной промышленности республики электрифицировал более 40 МТС¹⁹. Работники Сумгаитской ТЭЦ восстановили бездействующие электростанции в селе Каракоюнлу Касум-Исмаиловского и в селе Гюлистан Шаумяновского (сельского) районов²⁰.

Высоко оценив усилия рабочего класса по оказанию помощи колхозной деревне, январский (1955 г.) Пленум ЦК КПСС подчеркнул, что огромная помощь социалистической промышленности, рабочего класса сыграла важную роль в борьбе за подъем сельского хозяйства. Пленум потребовал «широко использовать помощь промышленных предприятий, шефствующих над колхозами, в работах по механизации животноводческих ферм»²¹.

Выполняя решения Пленума ЦК КПСС, промышленные предприятия и строительные организации проделали значительную работу по укреплению кормовой базы и механизации трудоемких работ в животноводстве. Благодаря помощи шефов только в 1955 г. в колхозах и совхозах были построены силосные установки вместимостью в 1 млн. т силоса²². В 1956 г. во вновь построенных с помощью шефов коровниках на 4000 коров смонтированы подвесные пути, установлены кормоошпаривающие агрегаты на 8100 голов крупного рогатого скота²³.

Одной из форм помощи рабочего класса селу являлось досрочное выполнение и перевыполнение шефствующими предприятиями заказов сельского хозяйства по выпуску и реставрации запасных частей и оборудования. Только за первые два месяца 1955 г. нефтяные машиностроительные заводы выполнили заказы МТС на сумму 434 тыс. руб.²⁴

В связи с реорганизацией МТС в 1958 г. шефствующие предприятия усилили помощь колхозам в создании материально-технической базы для хранения, содержания и ремонта тракторов и сельскохозяйственных машин, в обеспечении их необходимыми запчастями. К концу 1958 г. колхозами Азербайджана были приобретены 7559 тракторов, 2741 комбайн, 4130 плугов, 5233 сеялки и много других сельскохозяйственных машин²⁵.

¹⁵ ПААФ ИМЛ, ф. 2, оп. 121, ед. хр. 33, л. 6.

¹⁶ «Коммунист», 11 сентября 1954 г.

¹⁷ Архив МСХ Азерб. ССР, ф. 1/16, оп. 1, д. 5, л. 69.

¹⁸ ПААФ ИМЛ, ф. 1, оп. 308, ед. хр. 55, л. 113.

¹⁹ «Коммунист», 15 апреля 1955 г.

²⁰ «Коммунист», 4 апреля 1955 г.

²¹ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. IV. М., 1968, стр. 177.

²² «Коммунист», 8 декабря 1955 г.

²³ «Сельское хозяйство Азербайджана», 8 декабря 1956 г.

²⁴ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 1114, оп. 5, д. 904, л. 14.

²⁵ ПААФ ИМЛ, ф. 1, оп. 338, ед. хр. 111, лл. 25—26.

Рабочий класс и все труженики городов Азербайджана оказывали помощь колхозной деревне в проведении посевных и уборочных кампаний, в прополке пропашных культур, в перевозке сельскохозяйственных грузов, в организации труда, в развертывании социалистического соревнования, в обобщении и распространении опыта передовиков производства. Только в 1956 г. в уборке хлопка участвовало около 26 тыс. чел. городского населения республики²⁶. 500 жителей г. Кировабада выехали в колхозы на обработку кукурузы, а 200 чел. — на уборку колосьев²⁷. Для оказания помощи в перевозке зерна и закладке кормов на силосование было послано из городов республики в колхозы 597 грузовых автомашин²⁸.

В результате мероприятий, осуществленных Коммунистической партией и Советским правительством, а также огромной помощи рабочего класса, были достигнуты большие успехи в укреплении материально-технической базы сельского хозяйства Азербайджана. Если в 1953 г. в сельском хозяйстве республики насчитывалось 14,2 тыс. тракторов (в расчете на 15 л. с.), 2,1 тыс. зерновых комбайнов, 7,1 тыс. автомашин, то в 1958 г. тракторов стало 18,3 тыс., зерновых комбайнов — 3,6, грузовых автомобилей — 10,2 тыс.²⁹

В 1953—1958 гг. с помощью промышленных предприятий были электрифицированы все машинно-тракторные и другие специализированные станции республики. Количество электрифицированных колхозов за это время увеличилось с 163 до 524³⁰. Значительно повысился уровень механизации основных сельскохозяйственных работ. В 1958 г. были механизированы работы по посеву зерновых культур на 75%, картофеля — на 59%, обработке хлопчатника — на 100%³¹.

На завершающем этапе строительства социализма, когда колхозы стали более крупными многоотраслевыми хозяйствами, а машинно-тракторные станции превратились в решающую силу в сельскохозяйственном производстве, важнейшее значение приобрело укрепление колхозов и МТС квалифицированными кадрами. Поэтому сентябрьский (1953 г.) Пленум ЦК КПСС в качестве важнейшей задачи выдвинул вопрос об обеспечении сельского хозяйства квалифицированными кадрами.

Призыв партии об оказании помощи кадрами колхозной деревне был горячо поддержан рабочим классом, всеми трудящимися социалистического города. В городах Азербайджана люди различных возрастов и профессий, коммунисты, комсомольцы и беспартийные обращались в партийные, советские и комсомольские органы с просьбой послать их на постоянную работу в сельские районы республики. Уже к началу ноября 1953 г. на постоянную работу в деревню было послано 909 агрономов, 498 зоотехников и 485 сельскохозяйственных практиков. Для включения в штаты МТС были посланы на места 1178 специалистов, в том числе 324 агронома, 96 зоотехников, 149 инженеров-механиков, 604 ветеринарных работника³². К весне 1954 г. из городов Азербайджанской ССР на постоянную работу в МТС было послано более 700 инженеров, техников и квалифицированных рабочих, а из аппарата сельскохозяйственных органов поехали работать в

МТС 1355 агрономов, 1036 зоотехников, 136 ветеринарных врачей³³.

В отличие от промышленных рабочих, посланных в деревню в период коллективизации сельского хозяйства, эти кадры оказывали колхозам и машинно-тракторным станциям помощь не только своим опытом организаторской работы, но и хорошими знаниями в области техники и сельского хозяйства. Они обеспечивали внедрение передовых методов труда и опыта новаторов, налаживали технический уход за машинами, обучали механизаторов организации ремонта тракторов узловым способом. Все это способствовало улучшению работы МТС, сокращало сроки полевых работ. Посланцы города несли с собой в колхозную деревню организованность и культуру труда промышленных предприятий, сознание глубокой ответственности за состояние производства.

Как на всех этапах становления и развития колхозного строя, так и на завершающем этапе строительства социализма рабочий класс, социалистический город сыграли огромную роль в обеспечении сельского хозяйства руководящими кадрами и специалистами. В 1953—1957 гг. из городов и районных центров Азербайджана было направлено в колхозы, совхозы и МТС 2067 чел., в том числе — 816 с высшим образованием, а 1179 чел. — со средним образованием³⁴.

На обращение ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 25 марта 1955 г. об укреплении отстающих колхозов руководящими кадрами (не менее 30 тыс.) горячо отозвалось более 1500 партийных и советских работников, ученых и специалистов сельского хозяйства, инженерно-технических работников Азербайджана³⁵. Из числа подобранных и подготовленных к практической работе 278 «тридцатитысячников»³⁶ на должности председателей и заместителей председателей правлений экономически слабых колхозов было избрано более 250 чел³⁷. Многие председатели из числа «тридцатитысячников» за сравнительно короткий срок провели значительную работу по экономическому укреплению колхозов, расширению посевных площадей, улучшению культуры сельского хозяйства и повышению урожайности. Они прививали массам колхозников организованность и дисциплинированность, столь присущие рабочему классу, демонстрировали бескорыстную помощь рабочего класса труженикам села.

С реорганизацией МТС в республике в феврале 1958 г. были переведены в колхозы 13 тыс. специалистов и механизаторов массовых профессий, в том числе 300 инженеров-механиков, около 10 тыс. трактористов и 2 тыс. комбайнеров³⁸. Для удовлетворения потребностей колхозов в механизаторских кадрах коллективы шефствующих предприятий проводили большую работу по обучению сельской молодежи различным профессиям.

Таким образом, к концу исследуемого периода были достигнуты значительные успехи в обеспечении кадрами сельского хозяйства Азербайджана. Численность специалистов с высшим и средним специальным образованием увеличилась с 7500 чел. в 1953 г. до 10,6 тыс. чел. в 1958 г.³⁹ С мая 1954 г. по апрель 1959 г. численность меха-

²⁶ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 271, оп. 16, д. 16, лл. 269, 394 (подсчитано автором).

²⁷ ПААФ ИМЛ, ф. 102, оп. 13, ед. хр. 8, л. 17.

²⁸ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 271, оп. 16, д. 16, лл. 32—34 (подсчитано автором).

²⁹ Азербайджан в цифрах. Краткий стат. сб. Баку, 1964, стр. 105.

³⁰ Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1963 году. Стат. сб. Баку, 1965, стр. 106.

³¹ Там же, стр. 102.

³² ПААФ ИМЛ, ф. 1, оп. 278, ед. хр. 69, лл. 17—18.

³³ ПААФ ИМЛ, ф. 1, оп. 298, ед. хр. 2, л. 11.

³⁴ «Азербайджан коммунисты», 1958, № 1, стр. 19.

³⁵ «Тебигатчы» («Пропагандист»), 1956, № 1, стр. 5.

³⁶ «Сельское хозяйство Азербайджана», 2 июня 1956 г.

³⁷ «Бакинский рабочий», 30 мая 1956 г.

³⁸ «Коммунист», 19 июля 1958 г.

³⁹ З. М. Тахмазов. Шефская помощь города деревне в период завершения строительства социализма. Автореф. канд. дисс. Баку, 1971, стр. 18.

На XV съезде ВЛКСМ (май 1966 г.) Генеральный секретарь ЦК КПСС Л. И. Брежнев говорил: «Шефство города над селом — эта одна из революционных традиций рабочего класса. Надо эту традицию бережно хранить и развивать, крепить дружбу между городом и деревней»⁵⁴.

Б. С. Гурбанов

Кәндін игтисади вә мәдәни инкишафында Азәрбајчан
фәһлә синфинин һамилик көмәјинин ролу
(1953—1958-чи илләр)

ХУЛАСӘ

Коммунист Партијасынын рәһбәрлији алтында совет фәһлә синфинин һамилик көмәји кәнд тәсәррүфатынын коллективләшдирилмәсинин һазырланыб кечирилмәсиндә, кәнддә мәһсулдар гүввәләрин инкишаф етдирилмәсиндә вә мәдәни ингилабын баш вермәсиндә, фәһлә синфи илә кәндлиләрин иттифагынын даһа да мөһкәмләндирилмәсиндә бөјүк рол ојнамышдыр. Фәһлә синфинин кәндә һамилик көмәји социализм гуручулуғунун сон мәрһәләсиндә Сов. ИКП МК-нын Сентјабр (1953-чү ил) пленумунун гәрары илә хүсусилә кениш мигјас алмышды. Партија һамилик иши саһәсиндә өз зәнкин тәчрүбәсинә архаланараг, фәһлә синфинин кәнд тәсәррүфатынын бүтүн саһәләрини жүксәлтмәк вәзифәләрини даһа тез һәлл етмәјә чағырды. Фәһлә синфинин кәндлиләрә һамилик көмәјинин күчләнмәси социализм чәмијјәтиндә бу синфин апарычы ролунун тәзаһүрләриндән бири иди.

Партијанын чағырышына чаваб олараг, ССРИ фәһлә синфинин габагчыл дәстәләриндән бири олан Азәрбајчан фәһлә синфи кәндә һамилик көмәјини кенишләндириди, кәнд тәсәррүфатыны жүксәлтмәк уғрунда мүбаризәдә фәал иштирак етди. Фәһлә синфинин, социалист шәһәрләринин бүтүн зәһмәткешләринин кәндә һамилик көмәјинә республика партија тәшкилаты башчылыг едир вә истигамәт верирди. Партија тәшкилатларынын рәһбәрлији алтында онлар кәндә һамилик гәјдасы илә һәртәрәfli игтисади, мәдәни вә тәшкилати јардым көстәрир, һабелә ихтисаслы вә рәһбәр кадрларла көмәк едирдиләр. Коммунист Партијасы вә Совет һөкүмәти тәрәфиндән һәјата кечирилмиш бөјүк тәдбирләр нәтичәсиндә, фәһлә синфинин һамилик көмәји сајәсиндә тәдгиг едилән илләрдә Азәрбајчан ССР кәнд тәсәррүфатынын мадди-техники базасынын мөһкәмләндирилмәсиндә вә инкишафында, онун кадрларла тәмин едилмәсиндә, колхоз кәндинин мәдәни сәвијјәсинин жүксәлдилмәсиндә чидди наилијјәтләр газанылмышды.

Фәһлә синфинин кәндлиләрлә әмәкдашлыг формаларындан бири олан, кәнддә мәһсулдар гүввәләрин вә социалист мәдәнијјәтинин инкишафынын күчләнмәсинә көмәк едән һамилик коммунизм гуручулуғунун кетдикчә даһа чох тәсир көстәрилән методуна чеврилир. Инкишаф етмиш социализм чәмијјәти шәраитиндә фәһлә синфи колхоз кәндинә өз һамилик көмәјини даһа да күчләндирир. Бу көмәк кәнддә коммунизм гуручулуғу вәзифәләринин мүвәффегијјәтлә јеринә јетирилмәсиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1973, № 3

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1973, № 3

З. М. ИСАЈЕВ

ХАЛГ ТӘСӘРРҮФАТЫНЫН БӘРПАСЫ ДӨВРҮНДӘ
АЗӘРБАЈЧАН ССР КӘНДЛИЛӘРИНИН ТӘБӘГӘЛӘШМӘСИНДӘ
ВЕРКИ СИЈАСӘТИНИН ӘНӘМИЈЈӘТИ
(1921—1925-чи илләр)

Халг тәсәррүфатынын бәрпасы илләриндә Азәрбајчанда кәндлиләрин тәбәгәләшмәси просеси ингилабдан әввәлки дөврдән әсаслы сурәтдә фәргләнәрәк, башга форма вә сүрәтлә кетмишдир.

Ингилабдан әввәл кәнддә кәдән дәјишикликләрдән бири ортабаб тәбәгәнин дағылмасы просеси иди. Бу группдан олан зәиф тәсәррүфатлар рәғабәтә давам кәтирә билмәјәрәк кетдикчә мүфлисләшдикләри бир заманда онлар ичәрисиндән ајрылан вә кетдикчә зәнкинләшән тәсәррүфатлар голчомаглар сырасына кечирди.

Капитализм шәраитиндә ортабаб тәсәррүфатлар дағылма просеси кечирдикләри, онларын әксәр һиссәсинин јохсуллашдығы вә нисбәтән кичик бир группунун хејли варланараг голчомаг тәсәррүфатлары группуна дахил олдуглары бир заманда Совет һакимијјәтинин илк илләриндән башлајараг бу просесин әксини көрүрүк. Пролетар диктатурасы дөврүндә јохсул кәндлиләр Совет һакимијјәтинин јаратдығы имканлардан истифада едәрәк, ортабаблашмаг үчүн кениш имкан әлдә едирләр.

Беләликлә, өлкәмиздә тәбәгәләшмәнин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри ортабаб тәбәгәнин даһа да инкишаф етмәсинә вә мөһкәмләнмәсинә сәбәб олмушдур. В. И. Ленин јазырды: «Кәнд даһа чох ортабаблашмышдыр вә мәһсулдар гүввәләри жүксәлтмәк үчүн биз бунунла һесаблашмалыјыг»¹.

Халг тәсәррүфатынын бәрпасы дөврүндә Азәрбајчан кәндиндә кәдән тәбәгәләшмәнин истигамәтини дәјишән бир сыра тәдбирләр һәјата кечирилмишди ки, онлар ичәрисиндә верки сијасәти мүһүм јер тутурду. Кәндлиләр үзәринә гојулан верки мүтәрәгги характер дашыјырды. Јохсул тәсәррүфатлар веркидән азад едилир, ортабаблардан азалдылмыш шәкилдә алынырды. Веркинин әсас ағырлығы варлы тәсәррүфатлар үзәринә гојулурду. В. И. Ленин Совет дәвләтинин верки сијасәти һаггында јазырды: «Совет һакимијјәти тәләб едир ки, јохсуллар һеч бир шеј вермәсинләр, орта кәндлиләр орта мигдарда, варлылар исә чох версинләр»². В. И. Ленинин бу көстәришләри Совет дәвләтинин верки сијасәтинин әсас принципини тәшкил едирди.

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 32-чи чилд, сәһ. 316.

² В. И. Ленин. Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 18.

⁵⁴ Л. И. Брежнев. Ленинским курсом, т. 1. М., 1970, стр. 386.

1921-чи илин мартында партианын X гурултаы јени игтисади сијасәтә кечид програмыны гәбул етди, әрзаг сапалагы әрзаг веркиси илә әвәз едилди. Јени игтисади сијасәт мәғлубијәтә уграмыш, лакин һәлә мөһв едилмәмиш капитализмлә галиб кәлмиш, лакин һәлә мөһкәмләнмәмиш сәсиализм арасында өлүм-дирим мүбаризәси иди. В. И. Ленин кәстәриди ки, јени игтисади сијасәт капитализмлә сәсиализм арасында ән кәскин мүбаризәдир. Бу сијасәт бир тәрәфдән капитализмин чанланмасына јол верирдисә, диқәр тәрәфдән халг тәсәррүфатынын һаким мөвгеләрини—ири сәнајени, нәглијјаты, банклары, торпагы, харичи тичарәти сәсиалист дөвләтинин әлиндә сахламагла игтисадијјатымыздан капитализми сыхышдырырды. В. И. Ленин јазырды: «Капитализмдән горхмајараг, һәр васитә илә вә нечә олурса олсун дөвријјәни инкишаф етдирмәк ләзимдыр, чүнки биздә капитализм үчүн гојулан чәрчивә (игтисадијјатда мүлкәдарлары вә буржуазијаны әмлақдан мөһрүм етмәклә, сијасәтдә фәһлә-кәндли һакимијјәти илә гојулан чәрчивә) кијәјәт гәдәр дар, кијәјәт гәдәр «мөтәдилдир». Әрзаг веркисинин әсас мәнасы беләдир, онун игтисади маһијјәти беләдир»³.

X гурултаынын әрзаг веркиси һаггында гәбул етдији гәрарда дејилрди: «Верки прогрессив характердә олмалыдыр; ортабаб вә аздаваналы тәсәррүфатчыларын тәсәррүфатлары, шәһәр фәһләләринин тәсәррүфатлары вә башга бу кими тәсәррүфатлар үчүн верки фаизи ашағы олмалыдыр.

Јохсул кәндлиләрин тәсәррүфатлары мәһсул веркисинин бәзи нөвләриндән, мүстәсна һалларда исә бүтүн нөвләриндән азад едилә биләр»⁴.

Ајры-ајры тәсәррүфатлар үзрә әрзаг веркиси нормаларынын тәјин едилмәсиндә кәнддә тәбәғәләшмәнин дәрәчә вә формаларынын дәгиг мүәјјәнләшдирилмәсинин мүһүм әһәмијјәти вар иди. Совет дөвләти кәнддә олан мүхтәлиф ичтимаи групплары дүзкүн мүәјјән етмәклә голчомаглара гаршы мүвәфғәијјәтлә мүбаризә апарә биләрди.

1921-чи ил апрелин 2-дә РСФСР Халг Торпаг Комиссарлығы јанында әрзаг веркиси комиссијасы верки гојулмасынын мүтәрәгги олмасына даир ләјиһәни тәсдиғ етди⁵.

Јени игтисади сијасәт хүсусилә Азәрбајчан шәраитиндә шәһәрлә кәнд арасында, фәһлә синфи илә кәндлиләр арасында игтисади әлағәнин јарадылмасы үчүн әһәмијјәтли иди. Азәрбајчанын ичтимаи-игтисади шәраитиндән доған сәбәбләр үзүндән шәһәрлә кәнд арасында игтисади әлағә чох зәиф олмушду. Бу исә Азәрбајчанда јени игтисади сијасәтин һәјата кечирилмәсинин мүәјјән хүсусијјәтләриндә өзүнү кәстәрмәјә билмәзди. В. И. Ленин 1921-чи ил апрелин 14-дә «Азәрбајчан, Күрчүстан, Ермәнистан, Дағыстан вә Дағлылар республикасындакы коммунист јолдашлары» адлы мәктубунда һәмин республиканын коммунистләринин нәзәринә чатдырырды ки, бу республикалар Русијадан даһа артығ дәрәчәдә кәндли өлкәләридир. Бурада «...хүсусән кәндлиләрә гаршы даһа мүләјим, даһа еһтијатлы олмалы, даһа артығ күзәштә кетмәли»⁶.

Совет дөвләти Азәрбајчан кәндлиләринин ағыр вәзијјәтини нәзәрә алараг, 1921-чи илдә онлары әрзаг веркисиндән азад етди. 1922-чи илдә республикада һәјата кечирилән әрзаг веркиси исә там мүтәрәгги

³ В. И. Ленин. Әсәрләри, 32-чи чилд, сәһ. 379.

⁴ Сов. ИКП гурултајлары конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, I һиссә, Бақы, 1954, сәһ. 623.

⁵ Ю. А. Поляков. Переход к нэпу и советское крестьянство. М., 1969, сәһ. 144.

⁶ В. И. Ленин. Әсәрләри, 32-чи чилд, сәһ. 341.

характер дашымыр, веркинин мүтәрәггилији јалныз мәһсулдарлығ дәрәчәләри илә мүәјјән едилрди. Бу, јохсул тәсәррүфатлар үчүн бөјүк көмәк олса да, кәнддә варлы тәбәғәнин мәһдудлашдырылмасына әһәмијјәтли тәсир кәстәрә билмәди.

РК(б)П-нин XII гурултаы 1923-чү илин апрелиндә ваһид кәнд тәсәррүфаты веркиси тәтбиг олунамасы барәдә гәрар гәбул етди. Гәрарда дејилрди: «Ваһид кәнд тәсәррүфаты веркиси һәр бир тәсәррүфатын үзәринә дүшән верки ағырлығыны һәмин тәсәррүфатын кәлир вә таванасы дәрәчәсинә ујғун олмасыны тәмин етмәлидир, һәм дә тәсәррүфатын күчүнү вә тәдијә бачарығыны мүәјјән едән бүтүн мәлумат нәзәрә алынмалыдыр»⁷.

Ваһид кәнд тәсәррүфат веркисинин мүһүм чәһәтләриндән бири дә бу иди ки, онун һәјата кечирилмәси илә Совет дөвләти варлы тәсәррүфатлар үзәринә даһа чох верки гојулмасы мәсәләсини һәлл едилрди. Кәндли тәсәррүфатларынын бүтүн игтисади хүсусијјәтләрини нәзәрә алан бу верки Коммунист партијасына кәнддә јохсул вә ортабабларын мәнафејини мүдафиә едәрәк, өз синфи сијасәтини јеритмәк имканы верирди.

Гәзәнфәр Мусабәјов бу верки һаггында јазырды: «Кәнд тәсәррүфат веркиси гануну кәнддә пролетар сијасәтинин күчлү вә ити силаһыдыр, синфи мүбаризә силаһыдыр»⁸.

XII гурултаынын «Кәнддә верки сијасәти һаггында» гәтнамәсиндә кәстәридилрди: «Мүстәғим верки Совет һакимијјәтинә јохсул кәндлиләрин вә ортабабын мәнафејини горумағ үчүн ән јахшы сијасәт јеритмәјә имкан верир»⁹.

Азәрбајчан К(б)П V гурултаынын (март 1923-чү ил) кәнддә верки сијасәти һаггында гәрарында кәстәридилрди ки, бу сијасәт фәһлә синфинин кәндлиләрлә иттифағыны мөһкәмләндирмәк принципинә әсасланмалы вә елә јеридилмәлидир ки, веркинин әсас ағырлығы голчомағ үнсүрләрин үзәринә дүшсүн¹⁰.

Гәза верки органлары кәндлиләрә верки гојаркән гурултаынын бу гәрарыны әлдә рәһбәр тутурдулар.

Бу органларын тәдбирләри нәтичәсиндә 1923-чү илдә Газах гәзасында голчомағ тәсәррүфатларынын вердикләри веркинин миғдары (таһылла) 80—120 пуд¹¹, Салјан гәзасында 85—120 пуд¹², Губа гәзасында исә 100—125 пуд иди¹³. Губа гәзасы кәндләриндә ортабаблар 5 пуддан 10 пуда гәдәр ваһид кәнд тәсәррүфат веркиси верирдиләр. Диқәр гәзаларда да ејни вәзијјәт мөвчуд иди.

Лакин 1923-чү илдә веркинин јарынатурал, јарыпул шәклиндә алынмасы, кәндли тәсәррүфатларынын кәлиринин јахшы өјрәнилмәмәси ваһид кәнд тәсәррүфат веркисинин там мүтәрәгги олмасына манечилик төрәдирди. Партија вә һөкүмәтин һәјата кечирдији сонракы тәдбирләр бу нөгсанларын арадан галдырылмасына доғру јөнәлдилмишди.

ССРИ МИК вә ХКС-нин 1924-чү ил 30 апрел тарихли декрети илә ваһид кәнд тәсәррүфат веркиси һаггында јени әсаснамә гәбул едилди. Бунунла да веркинин натурал шәкилдә алынмасына сон гојулду. Пулла верки алынмасына кечилдији үчүн кәндли тәсәррүфатла-

⁷ Сов. ИКП гәтнамәләри, I һиссә, сәһ. 781.

⁸ Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институтунун Елми Архиви, ТИЕА ф. 1, с. 13, иш 4032, вәр. 11.

⁹ Сов. ИКП гәтнамәләри, I һиссә, сәһ. 782.

¹⁰ Азәрбајчан Коммунист партијасы тарихинин очеркләри, Бақы, 1964, сәһ. 403—404.

¹¹ Азәрбајчан ССР ОИМДА, ф. 61, сиј. 1, иш 787, вәр. 5.

¹² Јенә орада, иш 785, вәр. 14, 18, 73.

¹³ Јенә орада, иш 786, вәр. 3, 4, 6.

рын итгисади гүввәсиндән башга һәмнин тәсәррүфатларын јерләшдији районларын хүсусијјәтләри дә нәзәрә алынырды. Јени ганун јохсулла-ра даһа чох күзәшт едилмәсини вә варлы тәсәррүфатлар үзәринә го-јулан веркинин артырылмасыны нәзәрдә тутурду¹⁴.

Загафгазија МИК вә ХКС 1924-чү ил апрелин 24-дә 1924-чү ил үчүн ваһид кәнд тәсәррүфат веркиси барәдә декрет верди¹⁵. Һәмнин декретдә дә веркинин әсас ағырлығынын варлы тәсәррүфатлар үзәри-нә гојулмасына даир көстәриш верилирди¹⁶.

Инди исә республика гәзаларында 1924-чү илдә ваһид кәнд тәсәр-рүфат веркисинин кәндли группары арасында нечә бөлүндүјүнә нә-зәр салаг¹⁷.

1924-чү илдә Көјчај гәзасында олан 19.012 кәндли тәсәррүфаты үзә-ринә 432.240 манат верки гојулмушду¹⁸. Бурада итгисади чәһәтдән гүв-вәли, VII, VIII вә IX група дахил олан 6.509 тәсәррүфат үмуми кәндли тәсәррүфатларынын 34,2 %-ни тәшкил етдији һалда, онлар үмуми вер-ки мәбләғинин 72 %-ни — 311. 345 манатыны өдәмишдиләр¹⁹.

IX група дахил олан 2.694 варлы тәсәррүфат исә кәндли тәсәррү-фатларынын 14,1 %-ни тәшкил етдији һалда, гәза үзрә олан веркинин 42,6 %-ни, јә'ни 184.340 манатыны өдәмишдиләр²⁰. Орта һесабла һәр бир варлы тәсәррүфат 68 манат 40 гәпик верки верирди, һалбуки рес-публикада һәр бир кәндли тәсәррүфаты үзрә орта верки мәбләғи 18 ма-нат иди²¹.

Кәнчә гәзасында 13.757 кәндли тәсәррүфатынын 43,4 фаизини (5.979 тәсәррүфат) ахырынчы үч група дахил олан тәсәррүфатлар тәшкил едирди. Онлар гәза үзрә олан үмуми верки мәбләғинин — 371.050 манатындан 292.757 манатыны, јә'ни 78,8 фаизини вермишди-ләр²².

IX група дахил олан 3.795 тәсәррүфат гәза кәндли тәсәррүфатла-рынын 27,6 %-ни тәшкил едирди; онлар гәза үзрә үмуми верки мәб-ләғинин 61,1 %-ни 227.825 манатыны өдәмишдиләр²³.

Нуха гәзасында IX група дахил олан 4.701 варлы тәсәррүфат гә-за кәндли тәсәррүфатларынын 35 %-ни тәшкил етдији һалда, онлар гәза үзрә олан үмуми верки мәбләғинин 72,4 %-ни өдәмишдиләр²⁴.

Бакы гәзасында 10.201 кәндли тәсәррүфатынын 20,6 %-ни ахырын-чы үч група дахил олан, итгисади чәһәтдән гүввәтли тәсәррүфатлар тәшкил едирди. Онлар веркинин 52,4 %-ни — 48.032 манатыны өдә-мишдиләр. Гәзада ән варлы тәсәррүфатлар 11,5 %-и тәшкил едирди. Бу тәсәррүфатлар веркинин 31,3 %-ни 28.689 манатыны өдәмишди²⁵.

Үмумијјәтлә, республиканын бүтүн гәзаларында ејни вәзијјәти мү-шаһидә етмәк мүмкүн иди. Варлы тәсәррүфатлар республикада һәр бир кәндли тәсәррүфаты үзрә мүәјјән олунмуш орта верки мәбләғин-

дән, демәк олар ки, үч дәфә артыг верки верирдиләр. 1924-чү илдә рес-публикада үмуми кәндли тәсәррүфатларынын 16,2 %-ни тәшкил едән голчомаг вә варлы тәсәррүфатлары республика үзрә үмуми верки мәбләғинин 46,4 %-ни өдәмишдиләр²⁶.

Голчомаг тәсәррүфатларынын әсас әләмәтләриндән бири онларын муздур әмәјини истисмар етмәси иди. Кәнд тәсәррүфаты фәһләләри һәмкарлар иттифагынын мәркәзи идарәсинин мә'луматына көрә, рес-публикада даими муздурларын сајы 50 мин нәфәр иди ки²⁷, онларын да 36.267 нәфәри 1925-чи ил јанварын 1-дәк гејдә алынмышды²⁸. Ла-кин бу рәғәм 3—4 ај давам едән мөвсүми ишләр заманы 150 минә чатырды²⁹. Бу муздурларын әксәријјәти голчомаг тәсәррүфатларында ишләјирди. 1921-чи илдә республикада голчомаг тәсәррүфатларынын сајы 10.037 иди ки, онлар да үмуми кәндли тәсәррүфатларынын 3,4 %-ни тәшкил едирди³⁰. Мәркәзи идарәнин Азәрбајчан К(б)П МК-на вер-дији мә'лумата көрә һәр бир голчомаг тәсәррүфаты орта һесабла үч даими муздур сахлајырды³¹. Беләликлә, республика голчомаг тәсәррү-фатлары 30—32 мин даими муздур малик иди. Ортабаб тәсәррүфат-лар да муздур әмәјиндән истифадә едирдиләр. Лакин бу тәсәррүфат-ларда муздурлар голчомаг тәсәррүфатларындакы гәдәр истисмара мә'-руз галмырдылар³².

Муздурлар өз һүгуғларыны мүдафиә етмәк, голчомағларын өзба-шыналығынын гаршысыны алмаг мәгсәди илә муздур комитәләриндә бирләширдиләр. 1925-чи илдә республикада 50 муздур комитәси фәа-лијјәт көстәрирди. Онлар әмәк мүғавиләләри бағланмасына, голчомаг истисмарынын мәһдудлашдырылмасына чалышыр, муздурларын гол-чомағлара гаршы мүбаризәсини тәшкил едирдиләр³³.

Совет һакимијјәтинин верки сијасәти голчомағлара гаршы кәскин синфи мүбаризә шәраитиндә һәјата кечирилирди.

Губа гәзасында голчомағлар мал-гараны сијаһыјаалынмадан киз-ләдәрәк, верки өдәмәкдән гачырдылар³⁴. Үмумијјәтлә, торпаг саһәләри-ни вә һејванлары сијаһыјаалмадан кизләтмәк голчомағларын ән чох истифадә етдикләри үсул иди.

1922-чи илдә Шамаһы гәзасында голчомағлар верки вермәкдән имтина едәрәк, кәндлиләр арасында Совет һакимијјәтинин итгисади си-јасәти әләјһинә тәблиғат апарырдылар. Әрзаг веркисинин дашынмасы үзрә фөвгәл'адә комиссар Ч. Илдырым гәзада бу вәзијјәти арадан гал-дырмаг үчүн тә'чили тәдбирләр көрмүшдү³⁵.

Синфи дүшмәнләр верки сијасәтинә гаршы мүбаризәдә мүхтәлиф васитәләрә әл атырдылар. Онлар әрзаг идарәләриндә ишә дүзәлир, бу идарәләрдә чалышан ишчиләрин бә'зиләрини пул вә гијмәтли һәдијјә-ләрлә әлә алмаға чәһд едир, кәндлиләр арасында сүн'и сурәтдә наразы-лыг јаратмаға чалышыр вә бә'зән өз мәгсәдләринә наил ола билирди-ләр.

Шамаһы гәзасынын һачыман кәндиндә голчомағлар өз адларыны верки сијаһысындан силдирәрәк, веркинин бүтүн ағырлығыны јохсул кәндлиләр үзәринә гојмушдулар³⁶.

²⁶ Күрчүстан ССР ОИМДА, ф. 804, с. 1, иш 377, вәр. 39, ф. 634, с. 1, иш 468, вәр. 12.

²⁷ Азәрбајчан ССР ЕА ТИЕА, ф. 1, с. 14, иш 6305, вәр. 509.

²⁸ Јенә орада, вәр. 510.

²⁹ Јенә орада, вәр. 509.

³⁰ «Экономический вестник Азербайджана», 1927, № -3, сәһ. 22.

³¹ Азәрбајчан ССР ЕА ТИЕА, ф. 1, с. 14, иш 6315, вәр. 530.

³² Јенә орада.

³³ «История Азербайджана», т. 3, ч. 1, Бақы, 1963, сәһ. 313.

³⁴ МЛИ Күрчүстан филиалынын партија архиви, ф. 13, с. 1, иш 965, вәр. 81.

³⁵ Азәрбајчан ССР ОИМДА, ф. 412, с. 1, иш 40, вәр. 14.

³⁶ «Бакински работчи» гәзети, 21 октјабр 1924-чү ил.

¹⁴ Обзор работы Народного Комиссариата финансов Союза ССР, М., 1925, сәһ. 62.

¹⁵ «Бакински работчи» гәзети, 11 мај 1924-чү ил.

¹⁶ «Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Азәрб. ССР за 1924 год. Бақы, 1926, сәһ. 138.

¹⁷ Һесабламалар Күрчүстан ССР ОИМДА-да сахланылан фондларын материал-лары әсасында (ф. 634, с. 1, иш 468, иш 51, ф. 804, с. 1, иш 371, иш 377, иш 472, иш 642) мүәллиф тәрәфиндән апарылмышдыр.

¹⁸ Күрчүстан ССР ОИМДА, ф. 804, с. 1, иш 371, вәр. 38.

¹⁹ Јенә орада.

²⁰ Јенә орада.

²¹ Јенә орада, иш 377, вәр. 37.

²² Јенә орада, вәр. 38.

²³ Јенә орада, ф. 634, с. 1, иш 468, вәр. 11.

²⁴ Јенә орада, с. 1, иш 377, вәр. 38.

²⁵ Јенә орада, ф. 634, с. 1, иш 468, вәр. 11.

Салјан газасынын Гарадонлу наһијәсиндә веркини вахтында өдә-
ја билмәјән кәндлиләрден бири мәсул вәзифәјә сохулмуш голчомаг
тәрәфиндән һәбс едилмиш, дикәринин исә еви онун әмри илә јанды-
рылмышды³⁷.

Јохсул вә ортабаблара едилән күзәштләр кәнддә голчомаг тәбли-
гатына чидди зәрбә вурду. Кәнд јохсуллари голчомаг тәрәфиндән киз-
ләдилмиш әкин саһәләринин үзә чыхарылыб һесаба алынмасында, әр-
заг идарәләринә сохулан дүшмән үнсүрләрин ифша олунмасында пар-
тија вә совет тәшкилатларына, верки органларына јахындан көмәк
едирдиләр.

Совет һакимийјәти голчомаглара гаршы мүбаризәдә јохсул кәндли
күтләләринә архаланырды. В. И. Ленин јазырды: «Кәнддә бизим вә-
зифәмиз мүлкәдары мәһв етмәк, истисмарчынын вә мөһтәкир голчома-
гын мүгавимәтини гырмагдыр; буидан өтрү биз јалныз јарымпролетар-
лара, «јохсуллара» мөһкәм архалана биләрик»³⁸.

1925-чи ил үчүн кәнддә веркиләр тәјин едиләркән РК(б)П-нин
XIV конфрансынын (апрел 1925-чи ил) гәрарлары әсас көтүрүлдү. Кон-
франсын «Ваһид кәнд тәсәррүфаты веркиси һаггында» гәтнамәсиндә
ортабабларла јохсул кәндлиләрин мәнәфеји мұдафиә едилир, верки
гојулмасынын тамамилә синфи маһијјәт дашымасына даир көстәриш
верилирди³⁹.

1925-чи илин апрелиндә Загафгазија III Советләр гурултајы
ЗСФСР Халг Малијјә Комиссары М. Д. һүсејновун «Ваһид кәнд тә-
сәррүфат веркиси һаггында» мәрузәсини динләди⁴⁰. М. Д. һүсејнов
мәрузәдә Совет һакимийјәтинин јеритдији верки сијасәтиндән бәһс
едәрәк демишди: «Сосиалист дәвләтиндә кечид дөврүндә веркинин
әсас ағырлығы варлы синифләр үзәринә дүшүр вә верки сијасәти мүә-
јән тәдбирләрлә онларын игтисади гүдрәтини мәһв етмәјә доғру јөнәл-
дилмишдир»⁴¹. Гурултај М. Д. һүсејновун мәрузәси әсасында кениш
гәрар гәбул етди⁴².

Гурултајын гәрарына әсасән Загафгазијада 1925-чи ил үчүн ваһид
кәнд тәсәррүфат веркиси системиндә дәјишикликләр кечирилди. Загаф-
газијада кәндли тәсәррүфатларындан верки алынмајачаг минимум кә-
лир тәсәррүфат үзрә 75 манат вә һәр аилә үзвү үчүн 25 манат мүә-
јән олунду⁴³. Тәсәррүфатын кәлири бу гәдәр вә аз олдуғда һәммин тә-
сәррүфатлар веркидән азад едилирдиләр. Беләликлә, 1925-чи илдә
Загафгазијада кәндлиләрин 28%-и ваһид кәнд тәсәррүфат веркисиндән
азад едилмиш олду⁴⁴.

Һәр бир аилә үзвү үчүн 50 маната гәдәр кәлири олан зәиф вә
ортабаб тәсәррүфатлар үзәринә 1925-чи илдә гојулан верки кечән илә
нисбәтән хејли азалдылды. Адамбашына 50—70 манат кәлири олан
ортабаб тәсәррүфатлар үзрә верки дәјишилмәз галырды. Адамбашына
70 манатдан јухары кәлири олан варлы тәсәррүфатлар үзәринә гоју-
лан верки исә әввәлки илә нисбәтән артырылды.

Тәсәррүфатларын кәлириндән асылы олараг ваһид кәнд тәсәр-
рүфат веркиси бу кәлирин 2%-дән 25%-ә гәдәрини тәшкил едирди.
Мәсәлән, јохсул тәсәррүфат 4 нәфәрдән ибарәт аиләјә, 3 десјатин әкин
саһәсинә вә 1 баш иш һејванына малик иди. Тәсәррүфатын кәлири
118 манат олуб, һәр аилә үзвүнә 29 манат 50 гәпик дүшүрдү. Әкәр бу

тәсәррүфат 1924-чү илдә 4 манат 70 гәпик верки вермишдисә, 1925-чи
илдә бу, чәми 2 манат 74 гәпик олмушду⁴⁵.

Јохсул тәсәррүфат 5 аилә үзвүнә, 2,5 десјатин әкин саһәсинә ма-
лик иди. Тәсәррүфатын иллик кәлири 90 манат, һәр аилә үзвүнә 18
манат дүшүрдү. 1924-чү илдә бу тәсәррүфат 2 манат 17 гәпик верки
вермишдисә, 1925-чи илдә веркидән тамамилә азад едилмишди⁴⁶.

Ортабаб тәсәррүфат 5 нәфәр аилә үзвүнә, 5 десјатин әкин саһәси-
нә, 2 баш иш һејванына вә 2 баш дикәр гарамала малик иди. Тәсәррү-
фатын иллик кәлири 231 манат олуб, һәр аилә үзвүнә 46 манат 20 гә-
пик дүшүрдү. 1924-чү илдә бу тәсәррүфат 13 манат 2 гәпик верки вер-
мишдисә, 1925-чи илдә 9 манат 10 гәпик верки вермишди⁴⁷.

Варлы тәсәррүфатын 4 нәфәрдән ибарәт аилә үзвү, 8 десјатин
әкин саһәси, 0,5 десјатин үзүмлүк саһәси, 0,5 десјатин бостаны, 2 баш
иш һејваны, 4 баш сағмал инәји, 20 баш гојуну варды. Тәсәррүфатын
кәлири 545 манат олуб, һәр аилә үзвүнә 136 манат дүшүрдү. Әкәр 1924-
чү илдә бу тәсәррүфат 42 манат 70 гәпик верки вермишдисә, 1925-чи
илдә 91 манат 15 гәпик өдәмишди⁴⁸.

5 нәфәр аилә үзвү, 8 десјатин әкин саһәси, 4 баш иш һејваны, 8
баш гарамалы, 4 баш гојуну олан тәсәррүфат варлы тәсәррүфат са-
јылырды. Тәсәррүфатын иллик кәлири 504 манат, һәр аилә үзвү үзрә
100 манат 80 гәпик олмушду. 1924-чү илдә бу тәсәррүфат 47 манат 7
гәпик, 1925-чи илдә исә 69 манат өдәмишдир⁴⁹.

Верки алынмасындакы бу дәјишикликләр голчомаг вә варлы тәсәр-
рүфатларынын игтисади гүввәсини сарсыдырды. 1925-чи илдә респуб-
лика үзрә үмуми кәндли тәсәррүфатларынын 15 %-ни тәшкил едән гол-
чомаг вә варлы тәсәррүфатлары үмуми верки мәбләғинин 47 %-ни
өдәмишдиләр⁵⁰.

Совет дәвләти јохсул вә аз гүввәли кәндли тәсәррүфатларына бө-
јүк күзәштләр едирди. 1924-чү илдә Азәрбајҟанда үмуми кәндли тә-
сәррүфатларынын 16,4 %-и, јәни 53.208 тәсәррүфат веркидән тамамилә
азад едилмишди. 1925-чи илдә исә кәндли тәсәррүфатларынын 26 %-и,
јәни 83.720 тәсәррүфат ваһид кәнд тәсәррүфат веркисиндән азад олун-
ду⁵¹. Азад едилмиш тәсәррүфатлардан әлавә, таванасыз кәндли тәсәр-
рүфатларына да верки саһәсиндә бөјүк күзәштләр едилди. 1924-чү ил-
дә һәммин тәсәррүфатлара 290.913 манат мәбләғиндә вә ја республика
үзрә үмуми веркинин 9,3 %-и һәчминдә, 1925-чи илдә исә 192.668 манат
мәбләғиндә вә ја үмуми веркинин 14,5 %-и һәчминдә верки күзәшт
олунмушду⁵². Бу күзәштләр јохсул вә аз гүввәли кәндли тәсәррүфат-
ларынын дирчәлмәсинә көмәк етмиш, онларын тәдричән ортабаблаш-
масына зәмин јаратмышды.

1925-чи илин нојабрында Азәрбајҟан К(б)П-нын VII гурултајында
Г. Мусабәјов кәнддә јеридилән верки сијасәти һаггында белә демишди:
«Бизим верки сијасәти јохсул вә аз гүввәли кәндлиләрин вәзијјәтини
јүнкүлләшдирмәјә, голчомаг тәсәррүфатлары үзәринә даһа чох верки
гојулмасына доғру јөнәлдилмишдир. Бу, бизим верки сијасәтинин баш-
лыча маһијјәтидир»⁵³.

⁴⁵ Күрчүстан ССР ОИМДА, ф. 634, с. 1, иш 986, вәр. 54.

⁴⁶ Јенә орада.

⁴⁷ Јенә орада.

⁴⁸ Јенә орада.

⁴⁹ Јенә орада.

⁵⁰ Е. А. Токарьевский. Очерки истории Советского Азербайджана в пе-
риод перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921—1925).
Бақы, 1956, сәһ. 133.

⁵¹ Обзор деятельности правительства за 1927 и 1928 гг. Бақы, 1929, сәһ. 260.

⁵² Күрчүстан ССР ОИМДА, ф. 804, с. 1, иш 838, вәр. 65.

⁵³ МЛПИ Күрчүстан филиалынын партија архиви, ф. 13, с. 1, иш 1178, вәр. 128.

³⁷ О работе в деревне. Бақы, 1925, сәһ. 11.

³⁸ В. И. Ленин. Әсәрләри, 28-чи чилд, сәһ. 190.

³⁹ Сов. ИКП гәтнамәләри, II һиссә, сәһ. 179.

⁴⁰ «Бакински рабочи» гәзети, 14 апрел 1925-чи ил.

⁴¹ Азәрбајҟан ССР ОИМДА, ф. 87, с. 1, иш 7, вәр. 1.

⁴² «Бакински рабочи» гәзети, 14 апрел 1925-чи ил.

⁴³ Күрчүстан ССР ОИМДА, ф. 634, с. 1, иш 986, вәр. 54.

⁴⁴ Јенә орада.

Совет һакимијјәти илләриндә көрүлән бир сыра тәдбирләр, хусу-силә кәнддә синфи верки сијасәтинин һәјата кечирилмәси Азәрбајҹанда кәндли тәсәррүфатынын инкишафы ишинә бөјүк тәсир кәстәрди. Ашағыдакы чәдвәлдә әкин саһәләринә малик олмаларына көрә кәнддә ичтиман групплар арасында кедән дәјишикликләр кәстәрилир⁵⁴.

Чәдвәл

Кәндли групплары	Азәрбајҹан ССР-дә кәндли тәсәррүфатларынын сајы			
	1921-чи ил		1925-чи ил	
	сајы	фаизлә	сајы	фаизлә
Торпагсызлар	66795	21,9	33920	10,6
Азторпаглылар	140605	46,1	122240	38,2
Ортабаблар	87540	28,6	154880	48,4
Голчомаглар	10037	3,4	8960	2,8
Ч ә м и :	305.000	100	320.000	100

Дөвләтин торпагсыз вә азторпаглы кәндлиләрә јардымы вә һәјата кечирдији бир сыра тәдбирләр нәтичәсиндә 1921-чи илдә һеч бир әкин саһәсинә малик олмајан 32.875 тәсәррүфат 1925-чи илдә 40 мин десјатин торпаг әкмишди⁵⁵. Бунунла јанашы, 18.365 азторпаглы кәндли тәсәррүфаты өз игтисади вәзијјәтини хејли јахшылашдырмыш вә 1925-чи илдә һәр тәсәррүфат орта һесабла 1,3 десјатин дејил, 4,4 десјатин әкин саһәсинә малик олмушдур, јә'ни өз торпаг саһәсини 55 мин десјатин артырмышды⁵⁶. Үмумијјәтлә, бәрпа дөврүндә 70 минә јахын кәндли тәсәррүфаты азторпаглы кәндли группундан ортабаб группуна дахил олмушдур⁵⁷.

Голчомаг тәсәррүфаты исә бәрпа илләриндә 1077 тәсәррүфат, ја-худ 10 %-дән дә чох азалмышдыр⁵⁸.

Совет һакимијјәтинин верки сијасәти фәһлә-кәндли иттифагынын мөһкәмләндирилмәси, шәһәрлә кәнд арасында әлағәләрин кенишләндирилмәси, голчомагларын мөһдудлашдырылмасы, зәһмәткеш әһалинин кәнд тәсәррүфаты мөһсуллары илә тәһһиз едилмәси, дөвләтин игтисади гүдрәтинин јүксәлдилмәси саһәсиндә һәлледиҹи рол ојнады.

Партија вә һөкүмәтин верки сијасәти илә јанашы, кооперасија сијасәти, гијмәт сијасәти, кәндиң јохсул вә ортабаб тәбәғәләринә кредит көмәји кәнд тәсәррүфатынын коллективләшдирилмәси әрәфәсиндә голчомаглар әлејһинә чеврилмиш тәдбирләр силсиләсиндә мүһүм бир мәр-һәлә олду.

З. М. Исаев

Значение налоговой политики в дифференциации крестьянства
Азербайджанской ССР в период восстановления народного хозяйства
(1921—1925 годы)

РЕЗЮМЕ

В статье даются краткие сведения о дифференциации крестьянства в дореволюционный период и процессе перехода бедняков в середняки в первые годы Советской власти.

На основе конкретных фактов автор рассматривает переход от продразверстки к продналогу, вопрос увеличения налогов у кулацких хозяйств и льготы бедняцким маломощным хозяйствам.

Налоговая политика Советской власти в деревне проводилась в условиях классовой борьбы. В этой борьбе Советское государство опиралось на помощь беднейших крестьян.

В статье раскрывается изменение классового состава в азербайджанской деревне и результаты налоговой политики Советского государства, сыгравшей большую роль в классовой дифференциации крестьянства.

⁵⁴ «Экономический вестник Азербайджана», 1927, № 3, сәһ. 22.

⁵⁵ Обзор деятельности правительства за 1925/26 год, Бақы, 1927, сәһ. 159.

⁵⁶ «Экономический вестник Азербайджана», 1927, № 3, сәһ. 22.

⁵⁷ Е. А. Токаревски. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 179.

⁵⁸ «Экономический вестник Азербайджана», 1927, № 3, сәһ. 22.

Ш. Ə. ТАҒЫЈЕВА

НƏРИМАН НƏРИМАНОВУН 1905—1911-чи ИЛЛƏР ИРАН ИНГИЛА- БЫ ИЛƏ ƏЛАГƏДАР ФƏАЛИЈƏТИ ҺАҒГЫНДА

Көркəмли партија вə дөвлəт хадими Нəриман Нəримановун ичти-
ман-сијаси фəалијјəти Шəрг халғларынын азадлығы уғрунда мұбаризə-
си илə сых бағлы олмушдур. Һələ XIX əсрин сонларында ичтиман вə
мэдəни-маариф сəһəсиндə фəалијјəтинин башланғыч дөврүндə Н. Н.
Нəриманов Шəрг халғларынын чəһалəт јухусундан ојанмасы үчүн чох
иш көрмүшдүр.

Н. Нəриманов бəдин əсəрлəриндə мөвһумата вə хурафата гаршы
чыхараг, Шəрг зəһмəткешлəринə онларын ағыр вəзијјəтинин əсил сə-
бəблəрини изаһ етмишдир. XX əсрин əввəллəриндə ингилаби ишə гошу-
лан, бүтүн гүввəсини Русија империјасында јашајан Шəрг халғлары-
нын ленинизм бəјрағы алтында бирлəшмəсинə һəср едөн дөнмəз бəјнəл-
милəлчи ејни заманда харичи Шəрг өлкəлəриндə халғларын импери-
ализм бојундуруғундан хилас едилмəси, онларын өз ичтиман дүшмən-
лəринə гаршы мұбаризə апармасы ишинə дə биканə олмамыш, данма
өз сəсини бу халғларын сəсинə гошмушдур. Н. Нəримановун һəмин сə-
һədəки фəалијјəти эн чох Ирандагы ингилаби һадисəлəрлə бағлы иди.
Бу, һər шejдөн əввəл, АзəрбајҶанын бəјүк бир һиссəсинин Иранын тəр-
кибиндə олмасы, үмумијјəтлə, Иранла Зағафғазия өлкəлəри, хусусилə
АзəрбајҶан арасында тарихən јаранмыш эн'əнəви əлагəлəрин, о чүмлə-
дөн мэдəни вə игтисади-тичарəт əлагəлəринин мөһкəм олмасындан əл-
вə, XIX əсрин сонларындан е'тибарən Русијаја, хусусилə Зағафғ-
зиджəја Ирандан иш ардынча кəлənлəрин сајынын артмасы илə изаһ
едилир¹.

Бакы нефт мə'дəнлəриндə иранлы фəһлəлəрин сајы хусусən чох иди.
XX əсрин əввəллəриндə Бакы пролетариатынын тəгрибən дөрддə бирини

¹ Иш ардынча харичи өлкəлəр кəсбкарлыға кедən мүфлислəшмиш Иран сənəткар-
лары вə кəндлилəри əсасən капитализмин сүр'əтлə инкишафы илə əлагəдар муздлу əмəјə
чох еңтијач олан гошу Русијаја ахышдылар. Иранын əсасən шимал рəјонларындан
олан бу кəсбкарлар Бакыја, Тифлисə, Батумијə, Јелизаветпола (Кəнчəјə) вə Зағафғ-
зиджəнин диқар гəсəбə вə шəһəрлəринə, Һəштəрхана вə Волгабојунда јерлəшən башга ли-
манлара, Орта Асиянын Ашгабад, Красноводск, Мəрв, Дашкəнд, Сəмəргəнд вə с.
шəһəр вə рəјонларына сəнəјə очағлары вə кəнд тəсəрруфатына ишлəмəјə кəлирдилəр.
Бу кəсбкар фəһлəлəрин эксəријјəти Иран АзəрбајҶанындан иди. 1905-чи ил үчүн Ира-
нын тəкчə шимал-гəрбиндən Русијаја кəлən кəсбкарларын мигдары 300.000-ə јəхын иди
(Бах: Н. К. Белова. Об отходничестве из северо-западного Ирана в конце XIX—нача-
ле XX в. в. Вопросы истории, 1956, № 10, сəһ. 114). Һəмин шəһəрлəрдə Иран зијалылары
вə тачирлəринə дə тез-тез тəсəдүф едилди.

тəшкил едən² бу кəсбкар фəһлəлəр пролетариатын чаризмə вə буржу-
азиджəја гаршы сијаси мұбаризəсиндə иштирак едирдилəр³.

1891-чи илдən е'тибарən Бакыда маариф сəһəсиндə чалышдығы вə
хусусилə ингилаби ишə башладығы илк дөврлəрдən Н. Нəримановун
фəалијјəти Ирандан кəлмиш кəсбкар фəһлəлəрлə бағлы олмушдур⁴.
1905—1907-чи иллəрдəки биринчи рус ингилабы заманы Бакыда олдуғу
дөврдə (1905-чи илин јайындан 1906-чы ил августун сонунадəк, јə'ни
тəһсил алдығы Одесса университети бағландығы мүддəтдə) АзəрбајҶан-
дагы ингилаби һəрəкатда фəал иштирак етмəклə бəрабəр, о, Ирандан
кəлən кəсбкар фəһлəлəр ичəрисиндə дə сијаси иш апармышдыр. 1905-чи
илин јайында Одессадан Бакыја кəлən Н. Нəриманов 1903-чү илдən дəр-
нəк шəклиндə мөвчуд олан, 1904-чү илин пəјызында исə азəрбајҶанлы
сəсиал-демократлардан тəшкил едилмиш «Һүммəт» группуна дахил
олур⁵.

Тезликлə «Һүммəт» группунун фəал хадимлəриндən бири олан
Н. Н. Нəриманов иранлы фəһлəлəр ичəрисиндə сијаси иш апарылмасы-
на, онларын ингилаби мұбаризəјə даһа кениш чəлб едилмəсинə хусуси
əһəмијјəт верирди. Н. Н. Нəриманов бу дөврдə јаздығы мəгалəлəриндə
кəсбкар фəһлəлəри биринчи рус ингилабындан дəрс алмаға, Иранын
азадлығы уғрунда мұбаризəјə гошулмаға чағырырды. О јазырды: «Еј
вəтəнини, милəтини севən иранијан! Рус ингилабы кəрəкдир сизə көрк
олсун»⁶. Бу заман Русијадагы ингилабын билаваситə тə'сири илə Иран-
да ингилаби чыхышлар башланмышды. Иранда мəшрутə, јə'ни консти-
тусија ингилабы кими мəшһур олан 1905—1911-чи иллəр һəрəкəтиндə
кəсбкар Иран фəһлəлəри дə фəал иштирак етмиш, 1906-чы илин сонла-
рында јерли халғ һакимијјəт органы олан энчүмənлəрин јарадылма-
сында, мəчлисин ачылмасында, нəһəјəт, конститусија гəбул едилмəсин-
дə мүһүм рол ојнамышлар. Иранлы фəһлəлəр Русија пролетариатынын
ингилаби чыхышларына биканə галмадығлары вə чаризмə гаршы мұба-
ризəдə иштирак етдиклəри кими, бүтүн Русија, о чүмлəдən Гафғаз, сə-
сиал-демократлары вə онларын сырасында олан Н. Нəриманов да өз
бəјнəлмилəлчилик борчуну Иран үчүн ингилабчы кадрлар һазырланма-
сында көрүрдү. Белə бир мүһүм ишин һəјата кечирилмəси, ингилаб
тəрəфдарлары илə иртича арасында кəскип чарпышмалар көзлənилən
Иран үчүн сəсиал-демократ əгидəли ингилаби кадрлар һазырланмасын-
дан өтрү илк нөвбədə партија лəзым иди. Гаршылығлы пролетар бəјнəл-
милəлчилик борчу вə принципинə садиг олан Н. Нəриманов белə бир пар-
тијанын јарадылмасына чалышдырды. «Һүммəт»ин јардымы илə там киз-
ли шəраитдə Бакыда иранлыларын əввəлчə «Мүчəһид» адлы группу, аз
сонра «Ичтиманијјун-амијјун» («Сəсиал-демократ») адлы партијасы
јарадылды. Иран тарихчиси Əһмəd Кəсрəви кəстəрилən группун əсасыны

² Бах: И. В. Стригунов. Из истории формирования бакинского пролетариата.
Баку, 1960, сəһ. 143.

³ Бах: Г. С. Арутюнян. Иранская революция 1905—1911 гг. и большевики
Закавказья. Ереван, 1956, сəһ. 24, 27—29, 114.

⁴ Н. Нəримановун өз шəхси вəсəнти əсасында Бакыда бир нечə мəслəкдашы илə
бирликдə јаратдығы вə 1894—1898-чи иллəрдə фəалијјəт кəстəрмиш илк халғ гираəтх-
насынын охучуларынын мұјјəн һиссəсини харичдən кəлмиш мұсəлманлар тəшкил едир-
ди (Бах: М. Казиев. Нариман Нариманов. Баку, 1970, сəһ. 13; ايران гəзети, № 60,
7 нəјабр 1909-чу ил).

⁵ «Һүммəт» группу азəрбајҶанлылары, даһа доғрусу, мұсəлман фəһлəлəри сијаси-
ингилаби ишə чəлб етмəк мəгсəди илə РСДФП-нин Бакы Комитəси нəздиндə тəшкил
олунмушду. Мұсəлман фəһлəлəр дедикдə, бураја азəрбајҶанлылардан əлəвə, Дағыстан,
Иран вə б. јерлəрдən кəлən фəһлəлəр дə дахил иди. Дағыстанлы Газы Мəһəммəd, Иран
АзəрбајҶанындан кəлмиш Бəһрам Агајев, Агабаба Јусифзəдə вə б. «Һүммəт»ин үзлəри
идилəр (Бах: История Коммунистической партии Азербайджана, Баку, 1958, сəһ. 66—
67).

⁶ Н. Нариманов. Мəгалəлəр. Нитглəр, I чилд, Бакы, 1971, сəһ. 81.

гојан 13 нәфәрин, о чүмләдән Н. Нәриманов, Сучи Мирзә, Мирзә Чәфәр Зәнчани вә башгаларынын адыны чәкир⁷. Иранда сијаси партија вә чәмијјәтләрин тарихини тәдгиг етмиш Т. Ибраһимов исә даһа 12 нәфәрин — мәшһур ингилабчылардан Әсәдулла Гафарзадәнин, Бәһрам Агајевин дә тәшкилатын јарадылмасында мүнүм рол ојнадыларыны көстәрир⁸. Һәмнин партијанын мәфкурәви башчысы, рәһбәри исә Әһмәд Кәсрәвинин јаздыгы кими, Нәриман Нәриманов иди⁹. Ирандан кәлмиш кәсбкар фәһләләр ичәрсиндә бөјүк һөрмәт вә нүфуза малик Н. Нәримановун онларын јаратдыгы социал-демократ партијасынын рәһбәри олмасы тәсәдүфи дејилди.

«Ичтимаијјуне-амијјун» партијасы јарандыгдан сонра да РСДФП-нин, о чүмләдән «Һүммәт» тәшкилатынын Бақы, Тифлис, Нахчыван, Петровск (индики Маһачгала) комитәләринин Иран фәһләләри илә әләгәси вә онлара јардымы давам етмиш, бир сыра мүнүм мәсәләләрин һәллиндә һәр үч тәшкилат биркә һәрәкәт етмишдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, «Ичтимаијјуне-амијјун»ун бир чох үзвләри «Һүммәт»дә дә үзв кими галырды. «Һүммәт»ин рәһбәрләриндән бири олан Мәшәди Әзизбәјов да «Ичтимаијјуне-амијјун»ун МК-на дахил иди.

Иранын илк социал-демократ тәшкилаты олан «Ичтимаијјуне-амијјун»ун јаранмасы вә фәалијјәти илә бағлы бир сыра мәсәләләр Иран тарихшүнәслығында һәлә дә мубаһисәлидир. Партијанын јаранма тарихи, дегиг ады, үмумијјәтлә «Ичтимаијјун-амијјун»ун ваһид мәрамнамә вә низамнамәси, ваһид Мәркәзи Комитәси олан бир тәшкилат һалына дүшүб-дүшмәмәси вә с. мәсәләләрә даир мұхтәлиф фикирләр мөвчуддур. Тәдгигатчылардан Н. К. Белованын¹⁰, Ә. М. Акаһинин¹¹, Т. А. Ибраһимовун¹², С. М. Әлијевин^{12а} вә Һ. Һәсәновун¹³ әсәрләриндә бу бәрәдә марағлы мәлүмат верилир. Н. К. Белованын мәһз бу мәсәләләрә һәср едилмиш мәғаләси хусуси әһәмијјәтлидир. Иран социал-демократ тәшкилатларынын јаранмасына даир јени сәнәдләрин үзә чыхмасы илә әләгәдар оларағ, С. М. Әлијев¹⁴, М. С. Иванов¹⁵, Н. К. Белова вә В. Н. Пластунун¹⁶ тәдгигатларында әләвә фактларә тәсәдүф едилир.

⁷ Ә. Кәсрәви — احمد كسروی. تاريخ مشروطه ايران، چاپ چهارم، تهران، ص. ۱۹۴.

⁸ Т. А. Ибраһимов (Шаһин). Иранда сијаси чәмијјәтләр вә тәшкилатларын јаранмасы вә онларын фәалијјәти. Бақы, 1967, сәһ. 182.

⁹ Ә. Кәсрәви, сәһ. 726. Н. Нәримановун Бақыда тәшкил олунуш «Ичтимаијјуне-амијјун»ун јарадычысы вә рәһбәри олмасы мубаһисәли дејилдир, буну Н. Нәриманов һағында јазан мұәллифләрин чоху тәсдиғ едир. (Бах: Фирудин Көчәрли. Нәриман Нәриманов. Бақы, 1965, сәһ. 133—134; М. Кәзиев. Нариман Нариманов, сәһ. 50).

¹⁰ Н. К. Белова. К вопросу о так называемой социал-демократической партии Ирана. Сб. «Вопросы истории и литературы стран зарубежного Востока», М., 1960, сәһ. 115—135 (Ирәлидә — Кәстәрилән мәғалә).

¹¹ А. М. Агахи. Распространение идей марксизма-ленинизма в Иране. Баку, 1961, сәһ. 26—28, 46—52, 59. Т. А. Ибраһимов (Шаһин). Иран Коммунист партијасынын јаранмасы, Бақы, 1963, сәһ. 39—99; Иранда сијаси чәмијјәтләр вә тәшкилатларын јаранмасы вә онларын фәалијјәти. Бақы, 1967, сәһ. 179—183.

¹²—^{12а} С. М. Алиев. К вопросу о связях Бакинского и Тифлисского комитетов РСДРП с иранскими революционерами в 1903—1911 гг. «Славные страницы борьбы и побед». Баку, 1965, сәһ. 189—213.

¹³ Г. М. Гасанов. Из истории интернациональных связей большевиков Азербайджана с иранскими революционерами (1905—1911 гг.). Тр. Института истории партии при ЦК КП Азербайджана, вып. 28, Баку, 1967, сәһ. 70—81.

¹⁴ С. Алиев. Незвестный документ об иранской социал-демократической партии («Эджтимаюн-е амиюн»). «Народы Азии и Африки», 1965, № 2, сәһ. 138—139.

¹⁵ М. С. Иванов. Новые материалы о социал-демократической группе в Табризе в 1908 году (Из архива Г. В. Плеханова). «Проблемы востоковедения», 1959, № 5, сәһ. 179—183.

¹⁶ Прокламации и оттиски печатей иранских революционеров (1906—1908 гг.). «Народы Азии и Африки», 1973, № 1, сәһ. 156—167.

И. Н. Курбатова исә М. С. Ивановун һағында хәбәр вердији сәнәдләри дәрч етдирмишдир¹⁷.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мұәллифләрдән һеч бири партијанын хырда буржуа партијасы олмасыны инкар етмиш. Лакин көстәрилән мәсәләләрин бир чохунда зиддијјәтли вә мубаһисәли чәһәтләр һәлә дә давам едир¹⁸. Мәғаләдә јалныз Нәриман Нәримановун фәалијјәти илә әләгәдар бу мәсәләләрдән бәзиләринә тохуначағыт.

Әввәлә, партијанын тәшкил олунмасы тарихи һағында. Тәдгигатчы Н. К. Белова Әһмәд Кәсрәвинин вердији мәлүматә әсасланарағ, «Ичтимаијјуне-амијјун»ун Бақы тәшкилаты вә ја групунун Н. Нәримановун рәһбәрлији илә 1904-чү илдә јарандығыны јазыр¹⁹. Буна һағлы оларағ етираз едән тәдгигатчылардан Һ. Һәсәнов тәшкилатын 1905-чи илин сонунда вә ја 1906-чы илдә²⁰, Т. Ибраһимов исә 1906-чы илдә²¹ јарандығыны јазырлар. Зәннимизчә, һәмнин тәшкилат 1905-чи илдә, Н. Нәриманов Бақыда олдуғу заман јарадылмышдыр. Бу фикрә кәлмәјә ејни заманда Н. Нәримановун шәхсән долдурдуғу анкет мәлүматы да әсас верир. 1917-чи иләдәк нә кими ингилаби һәрәкәтда иштирак етмәси һағында суала Н. Нәриманов һәмнин анкетдә белә чаваб вермишдир: «1905-чи илдән Иран социал-демократ партијасыны тәшкил етмишәм»²².

Ашағыдакы факт вә мұлаһизәләрә көрә «Ичтимаијјуне-амијјун» тәшкилатынын әввәлчә «Мұчаһид» адланан бир груп вә ја дәрнәк кими тәшкил олундуғуну дејә биләрик (хатырладағ ки, «Һүммәт» тәшкилаты да әввәлчә, јәни 1903-чү илдә сијаси дәрнәк кими јарадылмышды).

1. Ә. Кәсрәви јазырды: «Мәшрутә һәрәкатындан әввәл Гафгазда руслар, ермәниләр, күрчүләр вә башгалары һәр бири өз дәстәләрини јаратдығлары кими, Гафгаз иранлыларындан бир гисми дә дәстә јаратдылар... Бунлар кизли сурәтдә Тәбриз фәаллары илә әләғ сахлајыр, бир-биринин вәзијјәтиндән хәбәрдар олурдулар»²³. Ә. Кәсрәви әләвә едирди ки, Бақыда јаранан һәмнин дәстә (о, һәлә партија сөзүнү ишләтмир) өз нұмајәндәләриндән бир нечәсини Тәбризә көндәрди. Бу нұмајәндәләр Тәбриздә «Гафгаз мұчаһидләри» ады илә танынмышдылар²⁴.

2. «Ичтимаијјуне-амијјун» партијасы, онун ајры-ајры комитә вә тәшкилатлары бир чох сәнәдләр вә әдәбијјатда һәм дә «Мұчаһид»²⁵, бәзи һалларда исә ајрылығда «Мұчаһид»²⁶ партијасы адландырылмышдыр. Демәли, «Ичтимаијјуне-амијјун» јарананда «Мұчаһид» ады гүввәдә олмушдур.

3. «Мұчаһид» сөзүнүн мәнача демәк олар ки, «Һүммәт»ин ејни олмасы²⁷ белә бир фикир ирәли сүрмәјә имкан верир ки, 1904-чү илдә,

¹⁷ И. Н. Курбатова. Письма социал-демократов Ирана и Японии Г. В. Плеханову. Восточный сборник, вып. 3, 1972 сәһ. 7—36.

¹⁸ Бунлардан бәзиләринин тәнгиди һағында бах: Һ. Һәсәнов. Кәстәрилән мәғаләси, сәһ. 71—76.

¹⁹ Н. К. Белова. Кәстәрилән мәғаләси, сәһ. 115.

²⁰ Һ. Һәсәнов. Кәстәрилән мәғаләси, сәһ. 72.

²¹ Т. Ибраһимов. Иранда сијаси чәмијјәтләр вә тәшкилатларын јаранмасы вә онларын фәалијјәти, сәһ. 181.

²² Сов. ИКП МК нәздиндә МЛИ Азәрбајҗан филиалынын партија архиви, фонд 609, сиј. 1, иш 29, Һ. Һәсәнов. Кәстәрилән мәғаләси, сәһ. 72 әсасында кәтирилир.

²³ Ә. Кәсрәви, сәһ. 193—194.

²⁴ Јенә орада, сәһ. 194.

²⁵ Мәс.: «Ечтемаијјуне-амијјун фергејә-мочаһед», «Мочаһед. Фергејә-ечтемаијјуне-амијјуне Иран» вә с. Бах: Т. А. Ибраһимов (Шаһин). Иран Коммунист партијасынын јаранмасы сәһ. 51.

²⁶ Бах: Н. К. Белова. Кәстәрилән мәғаләси, сәһ. 118; Ә. Кәсрәви, сәһ. 196; Күрч. ССР МДТА, фонд 3 с. иш 248, вәр. 71—72, 74.

²⁷ Азәрбајҗан вә фарс дилләриндә ишләнән эрәб мәншәли «Һүммәт» (фарс тәләффүзү «Һеммәт») сөзү фарсча аличәнаблығ, јүксәк арзулар, чалышғанлығ, фәдакарлығ мәнасыны верир. «Мұчаһид» (фарс тәләффүзү «Мочаһед») сөзү дә эрәб мәншәлидир вә фарсча әгидә вә азадлығ уғрунда мұбариз, чалышған, фәдакар демәкдир (Бах: Персидско-русский словарь, т. 2, М., 1970, сәһ. 468, 723).

риз даирә тәшкилатынын Иран Азәрбајчанынын бир чох шәһәрләриндә шәбәләри вар иди. Јухарыда ады чәкилән Хој вә Урмија тәшкилатларыны бу шәһәрләрдән һесаб етмәк олар⁴³. Н. К. Белова вә В. Н. Пласту- нун нәшр етдији сәнәдләр чәркәсиндә кәтирилән, үзәриндә феврал 1908-чи ил тарих олан мөһүрүн сүрәтиндән⁴⁴ мәлум олур ки, Тәбриздәки тәшкилат Гафгазда јаранмыш ИА(М)П-нин шәбәси олмагла јанашы, өзүнү партијанын Иран дахилиндә фәалијјәт кәстәрән дикәр тәшкилат- лары үчүн мәркәз һесаб едирди. 1907-чи илин сентјабрында Нәриман Нәриманова көндәрилән вә сонралар Тифлисдә полис ахтарышы зама- ны онун евиндән тапылан мәктуб да Иранда белә бир мәркәзин олмасы- ны кәстәрир. Һәмин мәктубда јазылырды: «Мүчаһидләр партијасынын мәркәзиндән Бақыда шәфғәтли Н. Нәриманзадејә...

Әзиз гардашымыз! Нечә ки, Сиз мин илләрлә рәзаләт вә тәһгирләр зәнчириндә илләјән вә Сизә сон дәрәчә миннәтдар олан бизим иранлы- ларә өз мүтәрәғғи әғидәләринизә садиг галарағ мүмкүн олан һәр чүр јардым едирсиниз, еләчә дә Иран халғы, хусусилә бизим мүчаһидләр пар- тијамыз Сизи әмин едир ки, Иранда мәшрутә тәсисинин илк сәбәбкары олмуш Сизин фәдакар сәјләриниз дүнја дурдугча һеч бир заман унут- мајачағ⁴⁵. Мәктубун сонунда Н. Нәриманова гардашы Салманын вәфа- ты мүнәсибәти илә мүчаһидләр партијасы вә бүтүн иранлылар адындан башсағлығы верилір, ејни заманда бу мәғсәдлә Мирзә Мәһәммәдтағы адлы бир нәфәрин Бақыја көндәрилдији билдирилди⁴⁶.

Дөвләт архивләриндә рус дилинә тәрчүмәси галмыш вә һәләлик әсли әлдә едилмәмиш бу мәктубда онун, шүбһәсиз, Ирандан партија мәркәзјјәтиндән көндәрилдији вә Н. Нәримановун бу мәркәзлә ишкү- зар әлағәдә олдуғу ајдынлашыр. Јухарыда һағгында гејд олунан мө- һүр нәзәрә алынарағ, мәктубун ИА(М)П-нин Иран дахилиндәки тәшки- латлары үчүн өзүнү мәркәз сајан Тәбриз тәшкилатындан, даһа дәғиг десәк, бәзи мәлуматда «Тәбриз тәшкилатынын Мәркәзи комитәси» ад- ландырылан «Мәркәзе-гејби»дән көндәрилдији вә мөһүрүн сонунчуја мәрбут олдуғу һесаб едилә биләр. Лакин «Мәркәзе-гејби»нин Иран Азәрбајчанындакы шәбәләр үчүн мәркәз ролуну ојнамасы тәбии вә шүбһәсиз олдуғу һалда⁴⁷, онун бүтүн Иран үчүн дә илкин мәркәз ол- масыны тәсдиг едән сәнәдләр әлдә јохдур.

1906-чы илин сентјабрындан 1908-чи илин октјабрынадәк Одесса- да тәһсил алан Н. Нәриманов 1907-чи илин јајында Бақыја кәлир, га- лан вахтлар исә Бақы болшевикләри илә јазышыр, Иран ингилабчыла- рынын фәалијјәти һағгында мәлумат алырды. Ирандан она көндәри-

⁴³ Н. К. Белова Салмас, Бинаб, Астара, Әрдәбил вә с. шәһәрләрдә дә Тәбриз даи- рә тәшкилатынын шәбәләри олдуғуну еһтимал едир (Бах: Н. К. Белова. Кәстәрилән мәғаләси, сәһ. 132).

⁴⁴ Бах: «Народы Азии и Африки», 1973, № 1, сәһ. 160. Н. К. Белова мөһүрүн ја- зысыны дүзкүн охуја билмәмишдир. Әввәлә, мөһүрүн үзәриндәки ۱۹۰۸-۲ әләмәтия 1908 — II (1908-чи ил феврал) кими охумағ олар. Јазынын исә даһа дүзкүн вә даһа мәнтиғи охунушу, зәннимизчә белә олмалыдыр:

تبریز: شعبه مجاهدین ایرانیان قفقازییه. مرکز داخله ایران.

(Гафгаз иранлыларынын Мүчаһид [партијасынын] шәбәси. Иранын дахили мәркәзи).
⁴⁵ ССРІ ОИМДА, ф. ДП-7, сјј. 1237, вәр. 77. Ф. Көчәрли. Нәриман Нәри- манов, сәһ. 134 — әсасында кәтирилір, Күрч. ССР МДТА, ф. 2, сјј. I, иш 839, вәр. 60.

⁴⁶ Јенә орада, Умумијјәтлә ингилаб дөврүндә Тәбриз тәшкилатынын үзвләри парти- ја иши илә әлағәдар оларағ тез-тез Бақы вә Тифлисә кедирдиләр (бах: Г. С. Ару- тјунян. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 123).

⁴⁷ Тәбриз тәшкилатында Гафгаздан кәлмиш иранлы мүчаһидләрлә јерли социал- демократлар арасында һансы мәркәзә табе олмағ зәмининдә бәзән ихтилафлар баш- вермишдир. Бах: Т. Ибраһимов (Шаһин). Иран Коммунист партијасынын ја- ранмасы, сәһ. 82.

лән мәктублар Бақыја, бурадан исә Одессаја јола салынырды⁴⁸. 1908-чи илин октјабрында Одесса университетини битирдикдән сонра Бақыја гајыдан Н. Нәриманов Столыпин иртичасынын һөкм сүрдүју бир шәра- итдә бүтүн гүввәси илә сијаси-тәшкилати ишә киришди. «Һүммәт»ин рәһбәрләриндән бири олмагла о, Иран ингилабчыларына јардым ишинә гошулды.

1908-чи ил ијунун 23-дә Иран иртичасы ингилаб үзәринә һүчума кечәрәк пәјтахтда вә бир чох шәһәрләрдә ингилабын илк дөврүндә ја- рылмыш демократик тәшкилатлары дағытды, демократик мәтбуаты га- даған етди. Белә бир шәраитдә Сәтәрханын башчылығ етдији Тәбриз ингилабчылары, о чүмләдән социал-демократлар ингилабын наилијјәт- ләринин (конститусија, мәчлис, әнчүмәнләр вә с.) мүдафиәсинә галхды- лар. 1908-чи ил ијун—1909-чу ил апрел Тәбриз үсјаны заманы Иран Азәрбајчаны ингилабчыларынын иртичаја гаршы мүбаризәсиндә «Мәр- кәзе-гејби»нин рәһбәрлик етдији Тәбриз социал-демократларынын мүнүм ролу варды. Партијанын харичдәки тәшкилатлы Иран ингилабы- ны хилас етмәк јолунда, ингилабчыларә јардым кәстәрмәк үчүн чох иш көрдүләр. 1908-чи илин ијунунда Иранда әксингилабын һүчума кечәрәк мәчлиси дағымасындан сонра партијанын МК-сы вә Тәбриз⁴⁹, 1908-чи илин ахырларында Рәшт⁵⁰ ингилабчыларынын нүмајәндәләри көмәк үчүн РСДФП Гафгаз Әлкә Комитәсинә мү- рачиәт етдиләр. Бунунла әлағәдар оларағ Тифлис вә Бақыда хусуси јардым комитәләри јарадылды⁵¹. Тифлис Јардым комитәсинә Н. Нәриманов, Бақыдакы Комитәјә исә Мәшәди Әзизбәјов рәһбәрлик едирдиләр⁵². ИА(М)П тәшкилатлары илә әлбир ишләјән РСДФП-нин Јардым комитәләри Иран ингилабчыларына мүтәшәккил көмәк кәстә- рирдиләр. Гафгаздакы, хусусилә Загафгазијадакы јүксәк бејнәлмиләлчи- лик руһунда олан бүтүн социал-демократ тәшкилатлары Иран ингилаб- чыларына јардым ишиндә иштирак едирдиләр. РСДФП Гафгаз Әлкә Комитәси, Бақы Комитәси, Бақыдакы «Һүммәт» тәшкилаты, онун Нах- чыван вә Чулфадакы шәбәләри вә с. бу чәркәдә идиләр⁵³. ИА(М)П-ниң Загафгазија, Дағыстан вә Орта Асијадакы бүтүн комитәләринин, онуң МК-сынын бу дөврдәки әсас фәалијјәти Иран ингилабынын тәлејинә, онун гәләбәсинин тәмин олунмасы ишинә табе едилмишди. Партијанын бу әсас ишиндә Тифлис Комитәси ән фәал мөвгеләрдән бирини тутурду. Күрчүстан ССР Мәркәзи Дөвләт Тарих Архивиндән әлдә етдијимиз бир сыра сәнәдләр Тифлис Комитәсинин иши вә Н. Нәримановун 1909-чу илин әввәлләриндә ИА(М)П илә әлағәдар фәалијјәти һағгында нисбә- тән дәғиг мәлумат верир. Һәмин сәнәдләр 1909-чу илин јанвар—ијул ај- лары әрзиндә Тифлис губернијасы жандарм идарәсинин, полис департа- ментинин, мұһафизә бөлмәсинин ИА(М)П-нин Тифлис Комитәсинин фәалијјәти илә әлағәдар јазышмасындан вә ахтарыш заманы комитә

⁴⁸ В. Мәммәдов. Нәриман Нәриманов. Бақы, 1957, сәһ. 83.

⁴⁹ В. Триа. Кавказские социал-демократы в персидской революции. Париж, 1910, сәһ. 9.

⁵⁰ Т. Ибраһимов (Шаһин). Иран Коммунист партијасынын јаранмасы, сәһ. 85.

⁵¹ Тифлисдәки «Јардым комитәси»нин иши һағгында бах: јенә орада, сәһ. 81; Сов. ИКП МК нәздиндә МЛИ Күрчүстан филиалынын партија архиви, Ә. Бајрамовун хати- рәләри.

⁵² Г. С. Арутјунян. Иранская революция 1905—1911 гг. и большевики Закав- казья, сәһ. 124.

⁵³ Гафгаз социал-демократ тәшкилатларынын Иран ингилабчыларына јардымы һағ- гында бах: В. Триа. Кәстәрилән әсәри; Е. Бор-Раменский. Иранская революция 1905—1911 гг. и большевики Закавказья. «Красный архив», 1941, № 2 (105), сәһ. 33—70; Г. С. Арутјунян. Иранская революция 1905—1911 гг. и большевики Закавказья, сәһ. 108—154; З. З. Абдуллаев, А. М. Агахи. Новые факты о дея- тельности российских революционеров в Иране в начале XX века: «Проблемы востокове- дения», 1959, № 6, сәһ. 139—142; Н. Нәсәнов. Кәстәрилән мәғаләси, сәһ. 80—81.

үзвләринин евиндән тапылмыш әшја вә сәнәдләрин тәсвириндән ибарәт-дир. Мәктублашмадан⁵⁴ ајдын олур ки, ИА(М)П Тифлис Комитәсинин ишини күчләндирмәк мәгсәди илә партијанын Мәркәзи Комитәси 1909-чу илин әввәлләриндә Нәриман Нәриманову Бақыдан Тифлисә көндәрмишди⁵⁵. Мәркәзи Комитәнин Н. Нәриманова вердији тапшырыг әсасында о, там партија низам-интизамына риајәтлә партијанын Тифлис Комитәсинин јенидән сечилмәсини тәшкил етмәли, јени комитә илә мәр-кәз арасында һәрәкәт бирлији јаратмалы, комитәнин бүтүн ишинә, о чүмләдән комитәнин сәрәнчамына дахил олан пулларын сәрф едилмә-синә нәзарәт етмәли, тәшкилатын мөһүрүнү дәјишмәли иди⁵⁶. Белә кө-рүнүр ки, Мәркәзи Комитәнин Н. Нәримановун өһдәсинә гојдугу мү-һүм вәзифәләрдән бири дә Тифлис Комитәсинин Иран ингилабчылары-на көстәрдији јардым ишинә нәзарәт етмәк олмушдур⁵⁷.

1909-чу ил феврал ајынын илк күнләриндә Нәриман Нәриманов Бақыдан Тифлисә кедир. О, Тифлисдә хәстәханада ишлә јанашы, ачды-гы хусуси мүәлихәханадан ејни заманда кизли ингилаби фәалијјәт үчүн дә истифадә едир⁵⁸. Һәммин ајда Н. Нәриманов тәшкилатын фәал үзвлә-риндән бирини гөһүму олан Аға Әләскәрин евиндә топланмыш ичлас-да партијанын Тифлисдә јени комитәсинин сечилмәсинә наил олур⁵⁹ (бу ичлас һаггында Н. К. Белова да мәлүмат верир вә ичласын 1909-чу илин баһарында кечирилдијини јазыр⁶⁰. Һалбуки баһарда, ашағыда көрәчәјимиз кими, Тифлис Комитәсинин јени тәркибинин ән фәал үзвлә-ри вә Н. Нәриманов артыг һәбсханада идиләр). Јени комитәнин үзвлә-ринин сајы көстәрилмәсә дә, бәһс едилән сәнәдләрдә комитәнин 17 фәал үзвү һаггында мәлүмат верилир (сәнәддә Н. Нәриманов да дахил ол-магла 18 нәфәр көстәрилир). Тифлисдә мүхтәлиф пешәләрдә чалышан (әксәријјәти тахир олан) бу үзвләр ашағыдакы Иран тәбәәләриндән иба-рәтдир⁶¹: Мәһәммәднағы Садыгов, Мирзә Јусиф һачыра оғлу (Тифлис-дә Рзајев кими танынырды), Мәшәди Маһмуд Мәһәммәд оғлу (сәнәд-ләрдә башга бир јердә Гасым оғлу Әсәд Мәшәди Маһмуд кими көстәри-лир), Мирзә Шүкүр Гәни оғлу, Гулам Гәни оғлу Ахундов, Гуламшаһ Мирзә, Һәсән Рүстәмов, онун гардашы Әли Рүстәмов, рәссам Мирзә Әбдүлһүсәјн Таһирзадә⁶², Мәшәди Әсәд Мәшәди Әбдүл оғлу, Мәшәди Ча-вад Ахундов, Мәһәммәдаға Әләкбәров, Әләскәр Мәһәммәдәлијев, Сејид Нәсруллаһ, Әлимәһәммәд бәј Мерталов (бу Мүрсәлов җола биләр), Мә-һәммәдәли вә Парамузов. Комитәдә иш бөлкүсүнүн нечә апарылдыгы-ны көстәрмәк чәтиндир. Күман етмәк олар ки, комитәнин сәдри Ј. Рзајев иди, чүнки сәнәддә о, бир чох тәдбирләрин әсас тәшкилатчысы кими көс-тәрилир. Комитәнин хәзинәдарлығы Мәһәммәдаға Әләкбәров вә Әләс-кәр Мәһәммәдәлијевә тапшырылмышды⁶³. Мәһәммәднағы Садыгов, Ју-

сиф Рзајев, Мәшәди Маһмуд вә Гулам Ахундов Тифлис Комитәсинин ән фәал үзвләри идиләр. Бу дөрд нәфәр васитәсилә Тифлис Комитәси Тәбриз вә диһәр шәһәрләрлә кизли ишкүзар әлағә сахлајырды. Иран ингилабчылары илә көрүшмәк лазым олдугда онлар кизли сурәтдә Ирана кедиб-кәлирдиләр. 1909-чу илин јанварында Тәбриздә олмуш М. Садыгов орада сәминијјәтлә гаршыланмышды⁶⁴. Мәшәди Маһмуд да хусуси тапшырыгла Сәтәрханын јанында олмушду⁶⁵. Һәммин дөрд нә-фәр партијанын Тифлис Комитәсинин Иран ингилабына сијаси әдәбиј-јат, силаһ вә диһәр ләвазимат, һәмчинин көнүллүләр көндәрилмәси ишинә башчылыг едирди.

ИА(М)П-нин Тифлис комитәсинин фәалијјәтинә нәзарәт едән вә РСДФП Гафгаз Комитәсинин јаратдыгы Јардым Комитәсинин рәһбәри олан Нәриман Нәриманов һәр ики тәшкилатын әлбир ишләмәсини ла-зымынча тәшкил етди. Бу әлбир иш нәтичәсиндә үзвлүк һагларына, Иран тәбәәләринин јардым мәгсәди илә фәда етдикләри, о чүмләдән гисмән Тифлисдә «Мүсәлманларын хејријјә чәмијјәти» васитәсилә топ-ланылан⁶⁶ вәсантә силаһ, күллә, мүхтәлиф партлајычы маддәләр, хусуси-лә бомба һазырланмасы үчүн зәрури олан ләвазимат вә с. алынараг Ирана көндәрилирди. Һәммин шәјләр Тәбризә чатдырылмаг үчүн Тифлис вагзалындан Чулфаја көндәрилир, бурада «Һүммәт» тәшкилатынын Нахчыван шәбәсинин үзвү олан Н. Шәјховун⁶⁷ васитәсилә бәрә илә Аразын о тајына кечирилирди⁶⁸. Рәшт ингилабчыларына чатдырылмалы олан вәсант исә Бақыја көндәрилир, бурадан ИА(М)П вә «Һүммәт» тәшкилатларынын, һәмчинин Бақыдакы Јардым комитәсинин көмәји илә көми васитәсилә јола салынырды.

Тифлисдә иранлы, ермәни, күрчү, рус вә азәрбајчанлылардан иба-рәт көнүллү дәстәләринин јарадылмасы вә Ирана көндәрилмәси иши дә бачарыгла тәшкил едилмишди⁶⁹. Тифлис губернијасы жандарм идарәси рәисинин полис департаментинә мәктубунда дејилирди: «... Нәриманов Нәриман бәј Нәчәф оғлу ингилаби Иран мүчаһидләр тәшкилатынын үзвү олмагла... Ирандакы Сәтәрхан вә Бағырханын ингилаби гошунла-рына адам, силаһ вә партлајычы маддәләр көндәрмәклә мәшғулдур»⁷⁰.

Тифлис Комитәсинин диһәр үзвләри јухарыда адлары чәкилән дөрд нәфәрин васитәсилә бу мүһүм ишләрдә иштирак едирдиләр. Комитәнин үзвү Мәшәди Чавад Ахундов бомба һазырланмасы ишини өјрәнирди⁷¹. Рәссам Ә. Таһирзадә силаһ көндәрилмәсиндә иштиракы илә јанашы, Сәтәрханын шәклини чәкиб јајырды⁷².

ИА(М)П-нин Тифлис Комитәси Дағыстан вә Шимали Гафгазла да әлағәдә иди. М. Садыгов вә Г. Ахундов дағлылар вә иранлылар арасын-да Иран ингилабы хејринә тәблиғат апармаг үчүн өз тәшвиғатчылары-ны ораја көндәрмишдиләр. 1909-чу илин февралында исә М. Садыгов өзү кизличә Дағыстана кетмишди⁷³.

Тифлис Комитәси Ирана силаһ көндәрилмәси ишиндә РСДФП-нин тәшкилатларындан әлавә, Загафгазијада сијаси фәалијјәт көстәрән ди-һәр партијаларын көмәјиндән дә истифадә едирди⁷⁴.

ИА(М)П-нин Тифлис Комитәсинин кизли фәалијјәти һаггында һәлә

⁵⁴ Бу сәнәдләрин бир гисминдән илк дәфә В. Мәммәдов (сәһ. 85—86), даһа сон-ра Ф. Көчәрли (сәһ. 135) вә М. Газијев (сәһ. 52) истифадә етмишләр.

⁵⁵ ИА(М)П МК-сы тәфтиш вә с. мәгсәдләр үчүн башга комитәләрә да нүмајәндә-ләрини көндәрирди. Бах: Н. К. Белова. Көстәрилән мәғаләси, сәһ. 130—131.

⁵⁶ Күрчүстан ССР МДТА, фонд 3 с, иш 248, вәр. 71—72.

⁵⁷ Бах: Јенә орада, вәр. 71.

⁵⁸ В. Мәммәдов. Нәриман Нәриманов, сәһ. 84.

⁵⁹ Сәнәдләрдән белә көрүнүр ки, комитәнин ичласлары һәммишә Аға Әләскәрин евиндә кечирилир вә комитә өзү дә (сәнәдин бу һиссәсиндә әнчүмән адланар) һәммин евдә јерләширди. Бах: Күрчүстан ССР МДТА, ф. 3 с. иш. 248, вәр. 73, 75.

⁶⁰ Н. К. Белова. Көстәрилән мәғаләси, сәһ. 131.

⁶¹ Күрчүстан ССР МДТА, ф. 3 с., иш 248, вәр. 72—77.

⁶² Мирзә Әбдүлһүсәјн Таһирзадә Азәрбајжан ССР ЕА Јахын вә Орта Шәрг Халг-лары Институтунун әмәкдшы Ә. Минајәнин вердији мәлүматә көрә мәшрутә ингилабы дөврүнүн мәшһүр рәссамы Иранда сатирик графиканын баниси Мирзә Һүсәјн хан Таһирзадә Бәһзаддыр (1887—1941). О, 1907—1908-чи илләрдә Тәбриздә чыхан са-тирик «Азәрбајжан» журналынын баш рәссамы иди. 1908-чи илләрдә Тәбриздә чыхан са-сонра Тәбризи тәрк етмәјә мәчбур олан Бәһзад пешәкар рәссамлыг тәһсилә алмаг үчүн Тифлисә кәлир вә бурада тәһсилә јанашы Иран ингилабына јардым ишинә гошулур.

⁶³ Күрчүстан ССР МДТА, ф. 3 с. иш 248, вәр. 76.

⁶⁴ Күрчүстан ССР МДТА, ф. 3 с. иш 248 вәр. 73.

⁶⁵ Јенә орада, вәр. 74.

⁶⁶ Күрчүстан ССР МДТА, ф. 3 с, иш 248, вәр. 75; Н. К. Белова. Көстәрилән мәғаләси, сәһ. 131.

⁶⁷ Бах: История коммунистической партии Азербайджана, сәһ. 69.

⁶⁸ Күрчүстан ССР МДТА, ф. 3 с, иш 248, вәр. 78.

⁶⁹ Јенә орада, вәр. 72—74.

⁷⁰ Јенә орада, 7 с, иш 1485, вәр. 29.

⁷¹ Јенә орада, 3 с, иш 248, вәр. 76.

⁷² Јенә орада.

⁷³ Јенә орада, вәр. 73, 75.

⁷⁴ Бах: Јенә орада, вәр. 73—74; 76.

январ аянда бә'зи мә'лумат әлдә едә билмиш шәһәр полис департа-
менти чидди хәфијә иши апарырды. Узун мүддәт изләдикдән сонра
Тифлис мұһафизә бөлмәси 1909-чу илин февралын 28-ә кечән кечә Тиф-
лис Комитәсинин ән фәал үзләриндән М. Садыгов, Ј. Рзајев, М. Әләк-
бәров, Ә. Мәһмәдәлијев, Ә. Таһирзадә вә Мәшәди Маһмуду Тифлис
вагзалында һәбс етди⁷⁵. Ахтарыш заманы онлардан Комитәнин иши илә
әләгәдар мәктублар тапылмышды. Јусиф Рзајевдән тапылмыш мәктуб
хүсусилә мараглыдыр. Гатарла көндәрилмәли вә Тәбриздә «Мәркәзе-
гејби»нин үзләриндән биринә чатдырылмалы олан бу мәктубда⁷⁶ инги-
лабчылар чар һөкүмәтинин Тәбризә ики јүк одлу силаһ вә силаһ ләвази-
маты көндәрмәси барәсиндә хәбәрдар едилир, онлара һәмин јүкү әлә ке-
чирмәк вә Әнчүмән васитәсилә Тһранда олан харичи дәвләт нүмајән-
дәләринә чар Русијасынын Тәбриздә рус консуллуғунун вә башга объект-
ләрин горунмасыны күчләндирмәк ады илә ораја һәрби гүввә көндәр-
мәк чәһдинә гаршы, башга сөзлә десәк, һазырланан мұдахиләјә гаршы
е'тираз етмәк тапырылырды⁷⁷ (мә'лум олдуғу кими, Тәбриз үсјанынын
јатырылмасына 1905—1907-чи илләр рус ингилабынын јатырылмасынын
давамы кими бахан чар һөкүмәтинин инкилис империалистләри илә әл-
бир һәрәкәт едәрәк, Ирана көндәрдији һәрби һиссәләр апрелин 12-дә
сәрһәдди кечәрәк, апрелин 16-да Тәбризә дахил олмушду)⁷⁸.

1909-чу ил мартын 1-дә һәмин ишлә әләгәдар оларағ Нәриман
Нәриманов вә ИА(М)П-нин Тифлис Комитәсинин даһа ики үзвү (Гулам
Гәни оғлу Ахундов вә Мирзә Шүкүр Гәни оғлу) һәбс едиләрәк Метех
һәбсханасына салындылар⁷⁹. Беләликлә, чар һөкүмәти 1909-чу илин ап-
релиндә Тәбризә силаһлы гүввә јеритмәјә һазырлашдығы дөвр әрәфә-
синдә Русијада фәалијјәт көстәрән вә Русија социал-демократларынын
јахыннан көмәји илә Иран ингилабына јардым тәшкил едән ИА(М)П
тәшкилатларыны ләғв етмәк чәһдини, бу тәшкилатларла әләгәдар шәхс-
ләри тәчрид етмәк планыны да гисмән һәјата кечирди. 1909-чу илин ију-
лунда Нахчывандан верилән мә'лумата көрә, Иран ингилабына јар-
дым көндәрилмәсинин мұһүм дүјүн нөгтәләриндән олан Чулфада фәа-
лијјәт көстәрән Шејхов, Һачыјев, Нәчәфов вә Б. Шахтаһтински һәбс
едиләрәк Нахчыван һәбсханасына салындылар⁸⁰.

Ахтарыш заманы Н. Нәримановун евиндән онун Тәбриздән алдығы
јухарыда гејд олуан мәктуб вә ингилаби фәалијјәтини әкс етдирән ди-
кәр сәнәдләр, хүсусилә чохла интибаһнамә тапылмышды⁸¹. Һәбс олуан-
лар узун мүддәт Метех һәбсханасында сахланылмышлар. Мајын 21-дә
Тифлис губернија жандарм идарәсинин рәиси Јерјоминин јухары мәгам-
лара јаздығы мәктубда Иран ингилабына мұнасибәти илә әләгәдар һәбс
едилмиш Н. Нәримановун Вјатка губернијасына (индики Киров вилајә-
ти), дикәр сәккиз нәфәрини (бир дә Сејид Чавад Сејид Тағы оғлунун)
исә «зәрәрли харичиләр» кими һәмишәлик империјанын һудудларындан
өз вәтәнләринә сүрүлмәси тәклиф олуноруды⁸². Гафгаз чанишини Ворон-
сов-Дашковун 29 мај тарихли әмринә әсасән чар һөкүмәти Тифлис
Комитәсинин һәбс едилмиш сәккиз үзвүнү Иран дәвләтинә тәһвил вер-

⁷⁵ Күрчүстан ССР МДТА, ф. 3 с., иш 248, вәр. 77. Бу алты нәфәрлә бирлик-
дә вагзалда онларын јола салдығы Сејид Чавад Сејид Тағы оғлу (Сејид Һәсән Тағы-
задәнин гардашы) вә Түркијәдә чыхан «Јени гәзетә»нин мұхбири Мәшәди Чамалов да
һәбс едилмишди. Ингилаби ишлә әләгәси олмадығы үчүн Мәшәди Чамалов азад едил-
мишди (јенә орада, вәр. 77—78).

⁷⁶ Јенә орада, вәр. 74.

⁷⁷ Јенә орада.

⁷⁸ Бах: М. С. И в а н о в. Иранская революция 1905—1911 годов. 1957, сәһ. 369—

371.

⁷⁹ Күрчүстан ССР МДТА, ф. 3 с., иш 248, вәр. 78.

⁸⁰ Јенә орада, вәр. 137.

⁸¹ Бах: В. Мә м ә д о в. Нәриман Нәриманов, сәһ. 84.

⁸² Күрчүстан ССР МДТА, ф. 3 с., иш 248, вәр. 113.

ди⁸³. Лакин һәмин ил ијулун 3(16)-дә Иран иртичасынын башчысы Мә-
һәммәдәли шаһын тахтдан салынмасы вә мәшрутә тәрәфдарларындан
ибарәт һөкүмәт тәшкил едилмәси комитә үзләринин азад олунамасы
үчүн әлверишли шәраит јаратды⁸⁴. Н. Нәриманов исә алты ај һәбсхана-
да сахланылды вә мұһакимәдән сонра сентјабр аянда һәштәрхана
сүркүн олуноды⁸⁵.

Н. Нәриманов Иран ингилабынын ән кәркин вахтларында—1909-чу
илин феврал аянда ИА(М)П-нин мұһүм тәшкилатларындан бири олан
Тифлис Комитәсинин јенидән тәшкили вә Иран ингилабына јардым
көстәрилмәси ишинә көрә һәбсә алынмыш вә сүркүн едилмишдир.

ИА(М)П, хүсусилә онун Ирандакы тәшкилатлары әсил социал-де-
мократ партијасы сәвијјәсинә галхмаса да, онун өзүнәмәхсус эәиф вә
нөгсан чәһәтләри олса да⁸⁶, бу партија 1905—1911-чи илләр Иран инги-
лабынын кедишиндә (хүсусән 1908—1909-чу илләрдә) мұһүм рол ојна-
мыш, бурада Н. Нәримановун да бөјүк хидмәтләри олмушдур. Бу пар-
тијанын сыраларында Иранын илк фәһлә партијасы, 1917-чи илдә јаран-
мыш «Әдаләт» партијасынын мүәссисләриндән олан Әсәдулла Гафарза-
дә, Бәһрам Ағајев, Иран Коммунист партијасынын башчыларындан
Һејдәр Әмиоғлу кими мәтин рәһбәр ингилабчы кадрлар јетишмиш-
ди.

1913-чү илин јайынадәк Һәштәрханда сүркүндә олдуғу мүддәтдә
Нәриман Нәримановун ИА(М)П, үмумијјәтлә Иран ингилабы илә әла-
гәси барәсиндә, һәләлик, мә'лумат олмаса да, о, гәлбән гоншу өлкәнин
гардаш ингилабчылары илә иди. Н. Нәримановун сонракы ингилаби
фәалијјәтиндә дә даима Ирандакы ингилаби һадисәләри изләмәси, өз
мәгалә вә чыхышларында бунлары әкс етдирмәси, нәһајәт, Бөјүк
Октјабр социалист ингилабынын тә'сири илә 1917—1921-чи илләрдә
Иранда кенишләнән милли-азадлыг һәрәкәти дөврүндә Иран ингилаб-
чыларына мәсләһәтләр вермәси, онлара јардым тәшкил олунамасында
билаваситә иштиракы буну бир даһа сүбүт едир.

Ш. А. Тагиева

О деятельности Наримана Нариманова в связи с иранской революцией 1905—1911 годов

РЕЗЮМЕ

Выдающийся партийный и государственный деятель Нариман На-
риманов лучшие годы своей жизни частично посвятил делу пробуждения
и освободительной борьбы народов Востока. Особенно тесно была связа-
на его революционная и общественная деятельность с революционными
событиями в Иране. В своих статьях Нариман Нариманов призывал иран-
цев к борьбе против тирании шахов и господ, иностранных поработителей.
Особенно велика роль Н. Нариманова в создании в 1905 г. первой соци-
ал-демократической партии Ирана «Эджтемайюн-е-амийюн», организо-
ванной иранскими отходниками в Закавказье первоначально в виде груп-

⁸³ Г. С. Арутјунјан сәһв оларағ Н. Нәримановун да Иран тәбәәси кими көстәрилән
шәхсләрлә бирликдә Ирана сүркүн олунамасыны јазыр: Бах: Г. С. А р у т ј у н ј а н. Иран-
ская революция 1905—1911 гг. и большевики Закавказья, сәһ. 118.

⁸⁴ کریم طاهر زاده بهزاد. قیام آذربایجان در انقلاب مشروطیت ایران، ۱۳۳۴، ص ۴۲۹

⁸⁵ М. Казиев. Нариман Нариманов, сәһ. 53; Н. Н. Нариманов. Мәгаләләр.
Нитгәр, I ч. сәһ. 8, 249.

⁸⁶ Бу барәдә бах: Г. С. Арутјунјан. Көстәрилән әсәри, сәһ. 116. М. А. Акаһи.
Көстәрилән әсәри, сәһ. 52; Н. К. Белова. Көстәрилән мәгаләси, сәһ. 132.

пы под названием «Муджахид» параллельно с большевистской организацией «Гуммет». Н. Нариманов стал ее признанным идейным руководителем. С октября 1908 г. он вместе с М. Азизбековым и другими большевиками возглавляет комитеты содействия иранской революции, созданные в Баку и Тбилиси по решению Кавказского Краевого Комитета РСДРП в ответ на обращение иранских революционеров об оказании им помощи. В начале февраля 1909 г. по поручению ЦК «Эджтемайюн-е-амийюн», находящегося в Баку, и с целью усиления работы Тбилисского комитета этой партии Н. Нариманов приезжает в Тбилиси, добивается избрания его нового состава и организации добровольческих отрядов из иранцев, проживавших на Кавказе, а также грузин, армян, русских и азербайджанцев. 28 февраля—1 марта 1909 г. Н. Нариманов и восемь членов комитета были арестованы тбилисским охранным отделением и заключены в Метехскую городскую тюрьму. Члены комитета, «как вредные иностранцы», были высланы на родину, а Наримана Нариманова после шестимесячного заключения сослали в Астрахань.

М. А. ИСМАЙЛОВ

О ХАРАКТЕРЕ ТАК НАЗЫВАЕМОГО КОЧЕВОГО СКОТОВОДСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XIX — НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

В дореволюционной и советской историографии скотоводы Азербайджана XIX — начала XX вв., державшие свой скот летом на эйлаге, зимою в кишлаке, назывались кочевыми скотоводами. Соответствует ли это действительности?

Прежде всего отметим, что даже авторы специальных работ по существу не могут утверждать, что для «кочевников» Азербайджана единственным источником продовольственных средств являлось скотоводство; не могут отрицать, что в этот период земледелие «уже превращается в прочную составную часть кочевого хозяйства»¹. При этом же автор отмечает, что так называемые кочевники-скотоводы земледелием занимались еще в период существования ханств, так как в районах значительно развитого скотоводства (в Карабахской провинции) «в числе прочих податей, уплачиваемых кочевыми крестьянами кочевья Текля-Халадж в 20-х годах (XIX в. — М. И.) Мехти-Кули-Хану Карабахскому, значились: сальяны — 7,5 четверти пшеницы; багра — с каждой сохи по 1,5 четверти пшеницы и по 1,5 чувала ячменя; кырхана-харджи — пшеницы 1 четверть, ячменя 5 чувалов, масла 1,5 батмана»².

Как видим, так называемые кочевые скотоводы одновременно занимались хлебопашеством, уплачивали хану подати и продуктами земледелия. Д. И. Исмаилзаде далее констатирует, что «в карабахской провинции все население, включая и кочевое (подчеркнуто нами — М. И.) платило хану хлебную подать — сальяну. Она была оставлена ему и в первые годы после присоединения ханства к России»³. Из этих положений Д. И. Исмаилзаде, которые мы воспроизводим, может следовать только вывод, что в Карабахской провинции, где было сосредоточено подавляющее большинство так называемых кочевников, уже к началу XIX в. было широко развито земледелие. И этот вывод, вытекающий из фактического материала, сформулирован самой Д. И. Исмаилзаде: «Те же кочевники, — пишет она, — которые имели значительные запашки (подчеркнуто нами — М. И.), арендуя для этого у хана, а затем у казны дополнительные участки земли, уплачивали еще и бахру. У этой части кочевников земледелие стало уже одной из

¹ Д. И. Исмаилзаде. Из истории кочевого хозяйства Азербайджана, первой половины XIX в. «Исторические записки», т. 66, 1966, стр. 99.

² Там же.

³ Там же, стр. 129.

существенных статей дохода»⁴. Не будем говорить, для чего здесь употребляется слово «уже», ибо в источнике речь шла о конце XVIII — начале XIX в., а объект работы автора XIX в. Важно то, что уже с начала XIX в. хлебопашество в хозяйстве скотоводов занимало видное место. Важно также и то, что эти скотоводы, почти повально относимые к разряду кочевников, занимались не только хлебопашеством, но и садоводством, выращивали хлопок и рис, а последние культуры требовали от крестьянина почти постоянного или весьма продолжительного пребывания на своих посевах. Так, кенгерлинцы, считавшиеся кочевыми скотоводами в Нахичевани, в начале XIX в. ежегодно вносили в государственную казну подати: пшеницу, ячмень, рис, хлопок и продукты огородничества⁵.

В Елизаветпольском уезде, также относимом дореволюционными и советскими исследователями к числу наиболее развитого кочевого хозяйства, многие скотоводы имели не только посеы, но и сады⁶. Характерен и тот факт, что некоторые так называемые кочевья, имели только пахотные земли, а пастбища для скота крестьяне здесь арендовали: в середине XIX в. в Арешском уезде были 3 «кочевья»; «Гапутлы, Кюрд и Тюркмен. У кочевья Тюркмен нет ни эйлагов, ни ятагов, но он имеет в своем пользовании, в форме надела, 155 дес. пахотной земли (подчеркнуто нами — М. И.). Кочевье Кюрд также не имеет собственных ятагов и эйлагов и наделено пахотной землею на равнине Дюз Енгиджа, между сс. Чанах-Булак и Чархана; для поливки своих земель они пользуются родниковой водою»⁷. Следовательно, в двух из трех случаев крестьяне владели пахотной землей.

Известно, что скотоводческое хозяйство могло обходиться и без мужской рабочей силы, которую на эйлагах и в кишлаках свободно заменяли женщины. Поэтому мужчины, основным занятием которых было скотоводство, без ущерба для своего скотоводческого хозяйства занимались и полевыми работами. Крестьяне-скотоводы, летом отправляющиеся на эйлаги со своим скотом, часто оставляли в кишлаках способных к полевым работам мужчин для занятия земледелием и садоводством. Бывало и так, что мужчины отправлялись на эйлаги и, приустроив там свои семьи и скот, возвращались обратно для производства полевых работ⁸, причем некоторые из них нанимались в жнецы к хлебопашцам⁹. Рассматривая подобные факты, В. Д. Молчанов писал, что «в течение лета часть работоспособных взрослых членов семьи (так называемого кочевого скотоводства — М. И.) по несколько раз спускалась на низменность для обработки находящихся там полей и садов»¹⁰.

Занимались некоторые скотоводы также и шелководством, ковроткачеством и другими ремеслами. Как известно, занятие шелководством требует постоянного проживания шелкопряда там, где растут тутовые деревья для вскармливания шелколичных червей, которое начиналось весной, когда появлялись листья шелковицы, и продолжалось 40—50 дней, примерно до середины июня, т. е. именно в период, когда так называемые кочевые крестьяне должны были находиться со своим скотом на эйлаге. Червей можно было выращивать только в закрытых

помещениях, соблюдая необходимые условия, поэтому перенос их из кишлака на эйлаг и обратно практически не представлялся возможным. Таким образом, для кочевника занятие выращиванием шелколичных червей и шелководством практически исключалось.

Почему же в таком случае у определенной части крестьян сложилась такой образ жизни, что они занимались главным образом скотоводством, а земледелие в их хозяйстве занимало второстепенное место?

Климатические условия отдельных зон Азербайджана, обильные пастбища которых создавали благоприятные условия для развития скотоводства, способствовали занятию крестьян этих зон главным образом скотоводством. «В самом деле, обширная плоская возвышенность, поднимающаяся на несколько тысяч футов над уровнем моря, дает стадам прекрасную ароматную и сочную зелень вместе с прохладой, избавляющей их от множества болезней»¹¹. Главной же причиной занятия скотоводством было малоземелье большей части крестьян. Исторически сложилось так, что крестьяне-скотоводы Азербайджана были почти лишены своих пахотных земель. Для примера укажем на Джевадский уезд, почти половину жителей которого указанные исследователи относят к числу кочевников. По определению исследователя экономического быта государственных крестьян, из 140 тыс. десятин земли около 107 тыс. десятин (813 десятин усадебной, 676 десятин садовой, 46 тыс. десятин пахотной, 59 тыс. десятин пастбищной и неудобной) приходилось на долю оседлого населения, а 35 тыс. десятин (573 десятины усадебной, 5 тыс. десятин пахотной, 27,5 тыс. десятин пастбищной и неудобной) находилось в пользовании «кочевых» крестьян¹². В целом же, по определению того же автора, пахотной и садовой земли на дым у оседлых жителей приходилось 8,69 десятины, а у «кочевых» — 1,41, всей же земли соответственно 19, 87, и 9,4 десятины¹³. Такое же соотношение было и в других уездах, например, в Ленкоранском¹⁴. Мизерность пахотной земли вынуждала крестьян-скотоводов часть семьи летом отправлять со скотом на эйлаги, а часть рабочей силы оставлять заниматься земледелием. Кроме того, часто скотоводам летом нечего было делать на эйлагах, многие из них не имели своего скота. «Следует отметить, — читаем в источнике, — что и в кочевых обществах не все домохозяйства имеют большие стада: обыкновенно, в каждом кочевье встречаются два, три богатых овцевода; остальные же домохозяйства или вовсе не имеют скота, или же только по несколько голов»¹⁵.

Весьма большой интерес в этом отношении представляют относящиеся к началу XIX в. материалы, приводимые в описаниях Карабахской и Ширванской провинций. В них говорится о множестве «кочевий», которые «состояли из пастухов и табунщиков, смотревших за помещичьим скотом»¹⁶. Эти бескотные «кочевники», не имеющие пахотной земли, также отправлялись летом на эйлаги и за определенную плату пасли скот зажиточных крестьян¹⁷, вернее крестьян-земледельцев. Вот почему крестьяне-скотоводы обращались к государству с просьбой предоставить им наделенную пахотную землю, так как издан-

⁴ Д. И. Исмаилзаде. Из истории кочевого хозяйства, стр. 129.
⁵ Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20—60-х годах XIX в., ч. I. М.—Л., 1936, стр. 153.
⁶ МИЭБГК, т. VII, стр. 17.
⁷ Там же, стр. 158.
⁸ Материалы для устройства казенных летних и зимних пастбищ для изучения скотоводства на Кавказе, т. IV. Тифлис, 1899, стр. 39.
⁹ И. Шопен. Исторические памятники состояния Армянской области, стр. 523.
¹⁰ В. Д. Молчанов. Крестьянское хозяйство..., стр. 183, СПб, 1852.

¹¹ С. И. Гулишамбаров. Обзор фабрик и заводов Закавказского края. Тифлис, 1894, стр. 234.
¹² МИЭБГК, т. VII, стр. 293.
¹³ Там же, стр. 298.
¹⁴ Там же, стр. 596—597, 710—711.
¹⁵ Там же, стр. 316.
¹⁶ Д. И. Исмаилзаде. Из истории кочевого хозяйства, стр. 135.
¹⁷ МИЭБГК, т. VII, стр. 318.

ный 13 июля 1830 г. указ «О даровании Грузии и Закавказским провинциям некоторых милостей»¹⁸ обещал наделить земель желавших оседать «кочующих» крестьян. С середины XIX в., когда в Азербайджане стали интенсивно развиваться товарно-денежные отношения и земледелие стало сравнительно более выгодным занятием, местная царская администрация была буквально завалена крестьянскими прошениями о наделении их земель. Но, если часть крестьян-скотоводов и действительно получила землю и в хозяйствах их ведущее место заняло земледелие (говоря словами дореволюционных исследователей и Д. И. Исмаиловой, они стали «оседать»), то другая часть крестьян до самой революции, так и не получив наделенной земли, занималась отгонным скотоводством, хотя частично и она была связана с земледелием. Эти крестьяне, называемые «кочевниками», летом обязательно выгоняли скот на эйлаги, так как из-за климатических условий «без летних пастбищ овцеводство немыслимо»¹⁹, и овцы, оставленные в низменности, не переносили жару и падали поголовно.

Выдающийся азербайджанский просветитель и мыслитель второй половины XIX в. Г. Б. Зардаби в одной из своих статей специально касался характера «кочевого хозяйства» азербайджанских скотоводов, указывая, что они крепко связаны с земледелием. Г. Б. Зардаби писал: «Я должен заметить, что наш кочевник давно (подчеркнуто нами — М. И.) перестал быть фактически кочевником: всякий кочевник обрабатывает взятую им указны землю, сеет озимые хлеба и весенние культурные растения...»

Что же это за кочевник, когда он на зимних пастбищах должен оставаться до окончательного истребления саранчи, а в это время... убирают свои хлеба, складывают в стоги... и затем со своим скотом отправляются в горы, где условия пастбы... так изменились, что кочевники уже в середине августа принуждены вернуться на свои зимние пастбища и продолжать свои сельскохозяйственные занятия»²⁰.

Эта особенность эйлажного (отгонного) скотоводческого хозяйства в Азербайджане была верно подмечена также и некоторыми авторами еще в XIX в., которые указывали, что азербайджанские скотоводы занимались либо полукочевым, либо оседлым скотоводством: «так, скотоводов, пользующихся карабахскими эйлагами, можно подразделять на полукочевых и оседлых, причем к составу первых относятся все те, которые на лето выкочевывают в горы, остальных же скотоводов, остающихся летом в селениях и только отправляющих на эйлаги свой скот, мы причисляем к составу оседлого населения»²¹. Конечно, в данном случае нас интересует не характеристика, данная в источнике оседлым и полукочевым скотоводам, а факт, что в нем не фиксировано наличие кочевого скотоводства.

По данным того же источника, к концу XIX в. карабахскими летними пастбищами пользовались скотоводы 452 селений с 26038 дымами, из коих «4048 дымов жили в 81 селении Джебраильского уезда, 331 дым — в 4 селениях Елизаветпольского уезда, 9432 дыма — в 175 селениях Зангезурского уезда, 5223 дыма — в 81 селении Шушинского уезда и 1940 дымов в 9 селениях Джеватского уезда»²². Составитель

¹⁸ ВПСЗ, СПб, 1830, т. V, № 3788.

¹⁹ МИЭБГК, т. VII, стр. 92.

²⁰ Гасан-Бек Зардаби. Избранные статьи и письма. Баку, 1962, стр. 208.

²¹ Материалы для устройства казенных летних и зимних пастбищ для изучения скотоводства на Кавказе, т. IV, стр. 38.

²² Там же, стр. 35.

материалов относит эти дымы к числу полукочевников только потому, что они летом перегоняли свой скот на эйлаги, а зимой в кишлаки. С этим, конечно, вряд ли можно согласиться, тем более, что этот же источник признает, что «хотя для целей скотоводства далеко нет необходимости в передвижении на эйлаги скотохозяев в полном составе их семейств, однако вследствие сильной летней жары на низменности (подчеркнуто нами — М. И.) почти все семейства скотоводов Карабахской низменности в полном составе выходят на летнюю кочевку... В некоторых же селениях, благодаря близкому расположению их эйлагов и ограниченному размером последних, жители вовсе не выходят на кочевку, так как в этом случае не представляет затруднений либо пригонять скот для дойки в селение, либо доильщикам в известное время дня подниматься для дойки на участок»²³. К этому совершенно верному замечанию составителя уместно лишь добавить, что в отношении полукочевника, а тем более кочевника, понятия «селение» и «дым», используемые в источнике, абсолютно не применимы, что также доказывает, что жители, о которых в нем идет речь, ведем оседлый образ жизни. Кстати, сам составитель «Материалов...» пишет, что в настоящее время все население указанных 542 селений «в местах зимнего своего пребывания имеют постоянные жилища и хозяйственные постройки»²⁴.

Нетрудно убедиться в том, что один из признаков кочевого скотоводства — назовем его условно первым — в Азербайджане отсутствовал. Рассматривая же другие признаки кочевого хозяйства, которые уже в некоторой степени были затронуты выше, отметим, что в Азербайджане, действительно, в районах эйлажного скотоводства использовались естественные пастбища в виде подножного корма. «Без летних пастбищ овцеводство... немыслимо. Стадо овец как горных, так и степных селений, обязательно проводит летние месяцы на эйлагах. По зимней пастбы овцы делятся на горных, зимующих в горной части..., и степных — на низменности. Летом горные овцы лишь постепенно переходят на зимние, более высокие пастбища; степные же — сразу совершают резкие переходы из степи на эйлаги и уже в течение лета медленно поднимаются на высокие вершины гор. Степных овец выгоняют на эйлаги с половины апреля; пребывание их там продолжается до конца августа... с начала сентября овцы переходят на зимний корм в зимовки»²⁵. Как видно из самого цитируемого источника, сказанное относилось к эйлажному периоду и потому, естественно, не могло быть единственным способом содержания скота. Однако в Азербайджане практиковалась и заготовка корма на зиму. В публикации «материалов» указывается, что «в сильную стужу скот получает в подкорм сено или саман»²⁶. В зимние месяцы, пишется в другом источнике, «приходится обыкновенно подкармливать овец саманом, подножного корма недостаточно»²⁷. На наш взгляд, имеет принципиальное значение тот факт, что искусственный корм заготавливался крестьянами-скотоводами еще летом. «В продолжение лета, кочующие жители, имеющие постоянные зимовки, отправляют туда людей для заготовки сена»²⁸. А те, которые не успевали заготовить, «должны одну по-

²³ Материалы для устройства казенных летних и зимних пастбищ для изучения скотоводства на Кавказе, т. IV, стр. 38—39.

²⁴ Там же, стр. 37—38.

²⁵ МИЭБГК, т. VII, стр. 92.

²⁶ Материалы для устройства казенных летних и зимних пастбищ для изучения скотоводства на Кавказе, т. IV, стр. 47.

²⁷ Кустарная промышленность на Кавказе, вып. 1. Тифлис, 1902, стр. 18.

²⁸ И. Шопен. Исторические памятники состояния Армянской области, стр. 523.

ловину стад своих менять на сено и саман, чтобы сохранить другую»²⁹.

Одним из основных признаков кочевого быта являются, как отмечалось выше, переносные жилища при полном отсутствии постоянных жилищ и хозяйственных помещений. Скотоводы Азербайджана в большинстве своем на эйлагах проживали в переносных жилищах — в войлочных алачыгах (кибитках). Жилища их здесь, естественно, в основном были временными, переносными, что вполне объяснимо, так как в районе высокогорных альпийских лугов на 3 месяца возводить дорогостоящее постоянное жилье было нецелесообразно. Тем не менее, некоторые скотоводы, — очевидно, из числа наиболее состоятельных, — все же имели постоянное жилье на эйлагах, «устраиваемое из дерева и земли и называемое казма или дом»³⁰.

Однако в кишлаках скотоводы жили пусть в примитивных, но в постоянных жилищах. «Зимнее жилище сальянских кочевников-скотоводов, — читаем в источнике, — носит весьма примитивный характер: это землянки. Подобные сооружения находятся обычно в прикуринских кишлаках, они служат по нескольку лет и обычно используются до износа»³¹. Само название кишлак, по определению этнографа К. Т. Каракашлы, — означает селение³². «К зиме, — пишет В. Д. Мочалов, — когда скот возвращается с эйлагов, семьи полукочевников перебирались в свои дома в селениях» (подчеркнуто нами — М. И.)³³.

Автор книги «Исторические памятники состояния Армянской области» И. Шопен, говоря о жилищах курдов и азербайджанцев, проживавших на территории указанной области и являвшихся, по его мнению, кочевниками, отмечает, что они имеют постоянные зимовки, а не имеющие таковых «нанимают у сельских жителей дома в деревнях и зимуют у них как жильцы постоянно. За наем, а равно за корм для скота они расплачиваются сыром, маслом, шерстью, скотом и т. п.»³⁴.

И. Бахтадзе отмечает, что даже бедные крестьяне имели, хотя и очень жалкие, в виде земляной норы без окон, с одним узким выходом, но постоянные жилища. В этом помещении находилось все имущество скотовода, его семья, а иногда и скот. Тот же Бахтадзе отмечает, что зимовники богатых скотоводов, которых он продолжает именовать кочевниками, состояли даже из трех комнат³⁵.

Указанные И. Бахтадзе жалкие жилища известны в этнографической литературе под названием карадам. «Карадам, — как пишет этнограф К. Т. Каракашлы, — это тип жилища, характерной особенностью которого является ступенчато-пирамидальное перекрытие. На Малом Кавказе этот тип жилища известен под названием ойлук..

²⁹ И. Шопен. Исторические памятники состояния Армянской области, стр. 520.

³⁰ Материалы для устройства казенных летних и зимних пастбищ для изучения скотоводства на Кавказе, т. IV, стр. 68. Как подтверждает практика животноводческого хозяйства колхозов равнинных районов Азерб. ССР, столь же систематически и на те же сроки поднимающиеся на эйлаги и в наши дни колхозники-скотоводы здесь не строят себе постоянных жилищ, пользуясь палатками или теми же алачыгами.

³¹ М. Авдеев. Мильско-Карабахская степь. Кочевое и оседлое хозяйство. Баку, 1929, стр. 35.

³² К. Т. Каракашлы. Материальная культура азербайджанцев, Баку, 1964, стр. 51.

³³ В. Д. Мочалов. Крестьянское хозяйство..., стр. 183.

³⁴ И. Шопен. Исторические памятники состояния Армянской области, стр. 519—520. В этой работе и в других местах отмечается наличие постоянных зимовников-жилищ (стр. 523 и т. д.).

³⁵ И. Л. Бахтадзе. Кочевники Закавказского края. СМИБГК, т. III, ч. II, Тифлис, 1888, стр. 97.

Причем термин ойлук, происходящий от слова өй (дом) можно применять ко всякому жилищу, предназначенному исключительно для жизни в нем людей»³⁶. Карадам или ойлук являлись постоянными типами жилищ. Они требовали немало стройматериалов (камней, досок, столбов и т. д.) и были рассчитаны на несколько десятков лет. Этот тип жилища известен в литературе, кроме карадама и ойлука (у азербайджанцев), как дарбази (у грузин), глхатун (у армян), эрдо-яни сахли (у осетин)³⁷.

Другой этнограф А. А. Измайлова, говоря о быте азербайджанских скотоводов, пишет: «В низменной части Агдамского и Бардинского района в XIX в. уже редко попадались карадамы, для постройки которых требовалось много леса, почти уничтоженного в низменных местностях. Бедные крестьяне здесь жили в наземных жилищах, выстроенных из камыша и глины, частично в простых землянках. Богатые же жили в домах, выстроенных из сырцового кирпича.

В горных районах... население зимой жило в карадамах, причем более зажиточные жили в больших, симметрично выстроенных карадамах. Бедные же крестьяне жили в карадамах небольших размеров, при постройке которых не всегда соблюдались симметрия в складывании купола из-за недостатка леса. Часто бедняки жили в обыкновенных землянках с плоским и двускатным перекрытием»³⁸. Все эти строения были постоянными местами жилья скотоводов.

Что же касается хозяйственных помещений, то они существовали почти на каждом зимовнике. В Елизаветпольском уезде, например, у «мусульманских обществ встречаются еще зимовки. Их два вида: сыгрхана, где держат крупный рогатый скот и ятаг — где содержится мелкий рогатый скот, овцы; в том и в другом имеются известные хозяйственные помещения (подчеркнуто нами — М. И.)»³⁹. На устройство ятагов скотоводы расходовали немалую сумму: «ятаг на 50 овец обходится до 40—50 руб.; при ежегодном ремонте и очистке ятаги служат лет 40—50»⁴⁰. Обычно после спуска с эйлагов на низменность, т. е. на зимовники, крестьяне-скотоводы держали свой скот на открытом воздухе «и только в глубокую осень и зимой, во время холодов и по ночам загоняют в ятаги»⁴¹. В Джеватском уезде «для защиты мелкого скота от непогоды в зимовках устраиваются овчарни, обнесенные плетнем; крупный скот ночует в землянках»⁴². Мы преднамеренно привели примеры по двум уездам, так как именно они считаются типично кочевыми районами. Такие хозяйственные помещения скотоводов были и в других уездах Азербайджана, например, в Кубинском: «С октября до конца марта овцы содержатся в кишлаках; здесь устроены зимовки, крытые сараи, куда животные загоняются во время метели и вообще холодной погоды»⁴³. Подобные примеры можно привести по всем уездам Азербайджана, так как на всех зимовниках скотоводы имели хозяйственные помещения для скота. «Ввиду того, что в каждом кишлаке имеются хозяйственные помещения, устраиваемые самими же

³⁶ К. Т. Каракашлы. Указ. работа, стр. 79.

³⁷ М. Ильина. Древнейшие типы жилищ Закавказья. Изд-во Академии архитектуры СССР, 1961 (см. указ. книгу К. Т. Каракашлы, стр. 72).

³⁸ А. А. Измайлова. К вопросу о карадамах на территории Азерб. ССР в XIX — нач. XX вв. Азербайджанский этнографический сборник, вып. 1. Баку, 1964, стр. 165.

³⁹ МИЭБГК, т. VII, стр. 15.

⁴⁰ Там же, стр. 92.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же, стр. 317.

⁴³ Кустарная промышленность на Кавказе, вып. 1. Ковровый промысел в Кубинском уезде, Бакинской губернии. Тифлис, 1902, стр. 18.

крестьянами, крестьяне, естественно, стараются удерживать их (речь идет о кишлаках, которые арендовались крестьянами-скотоводами, не наделенными землею — пастбищами — М. И.) в арендном пользовании более или менее продолжительное время. Ятаг, представляющий просторную землянку с плоской крышей, при ежегодном ремонте держится лет 25—30»⁴⁴.

Наконец, как было отмечено, для кочевого скотоводства характерно вольное свободное пользование пастбищами при отсутствии в сущности частного землевладения.

Вопросу о формах земельной собственности в Азербайджане в XIX и начале XX вв. в азербайджанской советской историографии посвящен ряд работ⁴⁵. В существующей литературе отмечается, что собственность на землю, в том числе и на пастбища, в дореволюционном Азербайджане была главным образом феодальной. Подавляющая часть земельных угодий, особенно пастбищ, была собственностью государственной казны и находилась в пользовании казенных крестьян. Реализация собственности государства на землю находила свое отражение в феодальной ренте, которую казна взыскивала с крестьян.

Характер собственности на пастбищные земли достаточно аргументированно освещен и в работе Д. И. Исмаиловой⁴⁶, поэтому нет необходимости подробно останавливаться на этом вопросе.

И в ханские времена (т. е. до присоединения Азербайджана к России, и в начале XIX в. т. е. после присоединения) крестьяне-скотоводы за пользование пастбищами платили собственнику земли феодальную ренту. Так, по данным, относящимся к 1828—1829 гг., крестьяне за пользование пастбищами платили казне с каждой сотни овец по две⁴⁷.

В начале 50-х годов XIX в. пастбищные земли, принадлежавшие казне и находившиеся в пользовании государственных крестьян, были отданы на откуп. Теперь крестьяне за пользование пастбищными землями должны были платить откупщикам. Однако эта система продолжалась недолго. С 1852 г. была установлена единая подать, называемая «сабалахо», с 1882 г. согласно закону о пастбищах «сабалашный сбор заменен подесятинною платою, причем установлена норма подесятинной платы в 10 коп. Определение сумм, следуемых с крестьян за пользование кишлаками, как и определение размеров большинства кишлаков, произведены теми же способами, какие были применены к эйлагам»⁴⁸.

Таким образом, в Азербайджане ни в XVIII, ни в XIX в. не может идти речь о вольном, свободном пользовании пастбищами, тем более об отсутствии частного землевладения. Все земли, в том числе и пастбища, находились во владении казны или беков, и крестьяне-скотоводы за пользование пастбищами платили феодальную ренту.

Подводя итог вышесказанному, можно отметить, что тезис о существовании кочевого скотоводства в Азербайджане в XIX — начала XIX вв., имевший своим истоком вольное и слишком широкое приме-

⁴⁴ МИЭБГК, т. VII, стр. 71.

⁴⁵ И. М. Гасанов. Частновладельческие крестьяне в Азербайджане в первой половине XIX в. Баку, 1967; А. С. Сумбатзаде. Сельское хозяйство Азербайджана. Баку, 1957; М. А. Исмаилов. Сельское хозяйство Азербайджана в конце XIX — нач. XX в. Баку, 1960; его же. Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана. Баку, 1964 и др.

⁴⁶ Д. И. Исмаиловой. Из истории кочевого хозяйства...; Кочевое хозяйство в системе колониального управления и аграрной политики царизма и др.

⁴⁷ К вопросу о феодальной эксплуатации кочевников Закавказского края в первой трети XIX в. «Исторический архив», т. II, 1939, стр. 235—236.

⁴⁸ МИЭБГК, т. VII, стр. 71.

нение термина кочевники в отношении всех, кто занимался отгонным скотоводством, не соответствует показаниям источников. Азербайджанские скотоводы держали скот главным образом на подножном корме (эта практика имеет место и в настоящее время в колхозах республики), т. е. отсутствовало стационарное ведение скотоводства, что было обусловлено резкими климатическими переходами, характерными для равнинных и горных районов восточно-центрального Закавказья, отделенными друг от друга сравнительно небольшим расстоянием. Однако сказанное вовсе не означает, что в Азербайджане совершенно отсутствовали атрибуты кочевого быта. В том-то и дело, что необходимость ежегодного выгона скота в летнее время на эйлаги обуславливала и даже консервировала кочующий уклад жизни. Тем не менее эта особенность в полной мере соответствует признакам, присущим отгонному эйлажному, бытовавшему в стране в эпоху бронзы⁴⁹ и продолжающему существовать и в XIX—XX вв., что было и есть необходимым и единственно возможным способом ведения скотоводства при существующих климатических условиях.

М. А. Исмаилов

XIX эсрин сону вә XX эсрин эввәлләрində Азәрбајҹанда кәчәри малдарлыг адланан тәсәррүфатын характери һаггында

ХҮЛАСӘ

Бөјүк Октябр сәсиалист ингилабындан эввәлки тарихшүнаслыгда вә совет тарихшүнаслыгында һејванларыны јајда јајлагда, гышда исә гышлагда сахлајан малдарлар сәһвән кәчәри малдарлар адландырылмышдыр.

Мәлүмдур ки, Азәрбајҹан малдарлары ејни заманда әкинчиликлә дә мәшғул олмушлар. Онларын әксәријјәтинин даими јашајыш еви, һәтта бир чохунун тәсәррүфат тикилиләри вар иди. Бурада торпаг үзәриндә феодал мүлккәјјәти мөвчуд олдуғундан, отлаглардан азад истифадә едилмәмишдир. Демәли, Азәрбајҹан малдарларында кәчәрилик үчүн сәчијјәви олан дөрд мүһүм чәһәтин һамысы јох иди. Доғрудур, Азәрбајҹан малдарларынын аз бир гисминин даими јашајыш мәнзили олмамыш вә онлар алачыгларда јашамышлар. Малдарлар һәм дә әсәсән отлаглардан истифадә етмиш, јәм тәдарүкү илә чох аз мәшғул олмушлар. Лакин бу һеч дә Азәрбајҹан малдарларынын кәчәри олдуғуну кәстәрмир, чүнки ејни чәһәтләр көчмә малдарлыг үчүн дә сәчијјәвидир. Беләликлә, Азәрбајҹан малдарлары кәчәри дејил, көчмә малдарлыгга мәшғул олмушлар.

⁴⁹ Т. А. Бунятов. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Баку, 1957, стр. 118.

А. А. АЛИ-ЗАДЕ

О ПРОИЗВЕДЕНИИ И РОДНОМ ЯЗЫКЕ МУХАММЕДА ИБН-Е ХИНДУШАХА НАХЧИВАНИ (XIV век)

Произведение азербайджанского ученого и государственного деятеля XIV в. Мухаммеда ибн Фахр ад-дина Хиндушаха Нахчивани «Дастур ал-Катиб фи та'йин ал-маратиб» является одним из фундаментальных письменных источников средневекового Востока. Автор этого произведения известен под прозвищем Шамс-е Монши¹.

О точной дате рождения самого Мухаммеда Нахчивани, равно как и его отца, мы не располагаем достоверными данными. Мы предполагаем, что время его раннего детства совпало с периодом царствования ильхана Аргун-хана (1284—1291 гг.).

Из источников следует, что отцу Мухаммеда Нахчивани, как крупному деятелю своего времени, при правлении ильханов было присвоено прозвище Фахр ад-дин. Он был видным ученым, а также крупным государственным деятелем². От отца и сына дошло до нас несколько капитальных работ, являющихся плодом долголетнего кропотливого труда, свидетельствующих о высоком научном уровне их авторов. Являясь талантливым представителем ученого мира своего времени, Фахр ад-дин Хиндушах был также высококвалифицированным деятелем финансового ведомства и в качестве хакима управлял делами некоторых вилайетов³. В нескольких местах своего произведения Мухаммед Нахчивани высоко отзывается о своем отце, приводит его высказывания по тому или иному вопросу; а также цитирует его стихи⁴. Получив солидное образование в семье, Мухаммед Нахчивани, как и отец, стал автором ряда работ, в том числе такого капитального труда, как «Дастур ал-катиб...»

Мухаммед Нахчивани был в хороших отношениях с сыном знаменитого ученого и государственного деятеля XIII—XIV вв. Рашид ад-дина (1318) — Гияс ад-дином Муххамедом Рашиди (1336) везирем ильханов Абу-Саида и Арпа-хана (1335—1336 гг.). Близость этих двух крупных

¹ Мухаммед ибн-Хиндушах Нахчивани. Дастур ал-Катиб фи та'йин ал-маратиб. Научно-критич. текст подготовлен А. А. Али-заде, т. I, ч. I, М., 1964, стр. 8; т. II, стр. 368—370. О «монши» см.: т. I, стр. 7; т. II, стр. 364.

² О Хиндушах-е Нахчивани см.: Таджароб-ас салаф تجارب السلف составитель текста Аббас Икбал. Тегеран, 1344. Предисл. Аббаса Икбала (на перс. яз.).

³ Хиндушах Нахчивани. Таджароб-ас салаф. Предисл. изд. текста Аббаса Икбала.

⁴ Мухаммед ибн-Хиндушах Нахчивани. Дастур ал-катиб. Научно-критич. текст, т. II, стр. 342.

деятелей XIV в. также подтверждает, что Мухаммед Нахчивани был известным ученым и государственным деятелем. По-видимому, когда Гияс ад-дин был везирем, Мухаммед Нахчивани, пользуясь его расположением, продолжал свою деятельность и в «диван-е инша» (ديوان انشاء) о чем сообщает он сам⁵. Зная способности, а также осведомленность Мухаммеда Нахчивани о внутренних делах государства ильханов, Гияс ад-дин согласно указу (ярлыку Абу-Саида) посоветовал ему приступить к написанию «Дастур ал-катиб...»⁶. Ввиду чрезмерной занятости Мухаммеду Нахчивани не удалось при жизни Гияс ад-дина приступить к выполнению данной задачи⁷. Он приступил к написанию своего произведения уже на склоне лет⁸. Из его сочинения становится совершенно очевидным, что он располагал весьма ценными материалами, взятыми из тогдашней реальной действительности. Он был уверен, что благодаря этому труду в старости будет материально обеспечен, и потому «Дастур ал-китаб...» был посвящен⁹ султану Увейсу (1356—1374) сыну основоположника династии Джалаиридов шейху Хасану Бузургу (1336—1356). Нам неизвестно, насколько его надежды были оправданы, однако остается фактом то, что в отличие от своих единомышленников Низам ал-мулька, Рашид ад-дина, Гияс ад-дина и других, он жил в постоянной нужде, вел довольно скромный образ жизни и нуждался в материальной поддержке. Не вызывает также сомнения, что его сочинение до некоторой степени было использовано при проведении реформ султаном Увейсом.

Ввиду того, что данное сочинение, как отмечено выше, написано по предложению везира Гияс ад-дина Мухаммеда Рашиди и в дальнейшем посвящено султану шейху Увейсу, то несомненно, что рукописных экземпляров этого произведения должно быть гораздо больше, чем располагаем мы в данное время. Однако, как нам представляется, ввиду несостоятельности автора, а также вследствие ряда исторических обстоятельств, некоторые из них, а главным образом автограф сочинения самого Мухаммеда Нахчивани до нас не дошел. Основная причина такого положения заключалась в том, что, во-первых, Мухаммед Нахчивани был человеком несостоятельным, а следовательно, был лишен возможностей для переписки своих произведений; во-вторых, утерю письменных источников, в том числе и автографа сочинений Мухаммеда Нахчивани, следует объяснить и трагическими событиями, происходящими после смерти Увейса, когда народы Ближнего Востока переживали тяжелые периоды в экономико-политическом отношении.

После смерти султана Увейса территория, подвластная Джелаирам, стала объектом феодальных междоусобиц. Частично проведенные Увейсом реформы постепенно теряли свое значение. Постоянные раздоры между кочевыми и полукочевыми феодалами, а также местными оседлыми феодалами, борьба за власть, разорительные войны, произвол и притеснения, практикуемые сановниками, чиновниками, сборщиками податей, захват Азербайджана чужеземными феодалами, ожесточенные сражения за престолонаследие и на почве всего этого братоубийство и т. д. стали причиной обнищания и разорения народных

⁵ Мухаммед Нахчивани. Дастур ал-катиб, т. I, ч. I, стр. 24.

⁶ Там же, стр. 25.

⁷ Там же, стр. 25.

⁸ Там же. Предисл., стр. 8, 9 (предисл. на перс. яз., стр. X—XIII).

⁹ Там же, стр. 13—27; т. II, стр. 361—367.

масс, упадка производительных сил, разрушения и уничтожения памятников материальной культуры, а также потери многочисленных письменных источников и произведений средневековых авторов. Территория Азербайджана, где была расположена столица государства Джелайров, подобно другим подвластным Джелайрам территориям стала объектом захвата со стороны полчищ Тимура. Последний, учитывая колоссальное экономическое, политическое и стратегическое значение Азербайджана, стремился во что бы то ни стало к овладению этой территорией. Нашествие Тимура привело к разорению, истреблению и пленению трудоспособной части населения городов и деревень, к разрушению памятников старины и уничтожению многочисленных библиотек и письменных источников. Кроме того, Азербайджан стал объектом нападений грозного золотоордынского хана Тохтамыша, который подверг его жестокому ограблению, насилию, пленению людей, разрушению и опустошению городов и памятников материальной культуры. Было уничтожено множество письменных источников и библиотек. Не останавливаясь на дальнейших событиях, происходивших на территории Азербайджана и вообще на Ближнем и Среднем Востоке после смерти Тимура, а именно при правлении Тимуридов, Кара-Коюнлу, Ак-Коюнлу, Сефевидов и т. д., отметим лишь, что нашествия Чингиз-хана на культурные страны и дальнейшее господство кочевых феодалов были одной из основных причин падения цивилизации на Востоке. В связи со всеми этими событиями, как отмечено выше, были уничтожены, сожжены и пришли в негодность многочисленные произведения средневековых восточных авторов, среди которых уместно упомянуть автограф и, возможно, несколько рукописных экземпляров произведений нашего ученого и мыслителя XIV в. Тем не менее мы не теряем надежды, что утраченные рукописи, в том числе и автограф Мухаммеда Нахчивани, еще найдутся и рукописный фонд последнего пополнится новыми экземплярами.

* *

Остановиться на всех проблемах и вопросах, составляющих сущность содержания произведения Мухаммеда Нахчивани в такой короткой статье не представляется возможным. Чтобы даже рассмотреть суммарно вопросы и проблемы, изложенные в данном сочинении, потребовалось бы несколько монографических исследований. Мы же попытаемся затронуть лишь некоторые вопросы социально-экономического характера, не ставя задачей лингвистический разбор текста, что представляет самостоятельный интерес.

Мухаммед Нахчивани в своем произведении охватил почти все важнейшие проблемы феодального общества, касающиеся социально-экономической и политической жизни; в частности, вопросы земледелия и землепользования, виды земельной собственности; налоги и подати и способы их взимания; суд и судопроизводство, городская жизнь — ремесло и торговля; вопросы, связанные с оседлым и кочевым хозяйством; вопросы государственного устройства, с перечислением почти всех должностей и подробным разъяснением их согласно феодальной иерархии; упоминание многочисленных имен ученых, государственных деятелей, сановников-чиновников с добавлением их характеристик; вопросы, связанные со строительством, имена ремесленников, строителей-мастеров в связи с занимаемым ими положением в обществе и отношением к возложенным на них обязанностям и т. д. При изложении затронутых проблем и вопросов автор выражает свое отношение к ним и излагает свои весьма ценные реформаторские воззрения,

представляющие особый интерес для ученых и государственных деятелей.

Произведение Мухаммеда Нахчивани написано в присущей ему высокостильной литературной форме с привлечением богатой терминологии по всем основным отраслям науки, государственности и социально-экономической жизни. Без всякого преувеличения можно констатировать, что Мухаммед ибн-Хиндушах Нахчивани в действительности был большим эрудитом; свободно разбирался во всех государственных делах, был глубоким мыслителем и достойным ученым. Как отмечено выше, произведение Мухаммеда Нахчивани исключительно богато большим количеством терминов. Так, например, в противоположность термину «моками — مقيمی», что означает в русском переводе «оседлый», Мухаммедом Нахчивани употребляется и термин «кочканджи — کوچکنجی» в значении «кочевника». Этот и ему подобные термины мы не встречаем в сочинениях Низам ал-мулька, Рашид ад-дина, Хамдуллаха Казвини и ряда других авторов сельджукского и монгольского периодов. Все это свидетельствует о том, что благодаря употреблению Мухаммедом Нахчивани богатой терминологии, мы, во-первых, имеем представление о наличии таковой в каждой отдельной отрасли науки того времени, во-вторых, о том, что наш автор превосходно владел арабским и персидским языками (ни один из них не был его родным языком). Сам Нахчивани подчеркивает степень знания им персидского языка и добавляет, что в такой же мере владеет и арабским¹⁰, причем обещает написать на арабском языке сочинение¹¹.

В связи с вышеотмеченным возникает вопрос, какой же язык был родным для семьи Нахчивани. Для выяснения этого вопроса не лишне напомнить о роли, которую играли основные широко распространенные языки народов средневекового мусульманского Востока — арабский, персидский и тюркский. Как известно, в Иране, Азербайджане и сопредельных странах в средневековый период арабский и персидский языки признавались официальными, и до определенного времени обучение велось сначала на арабском, а позднее на персидском языках. В течение ряда веков, вплоть до XI в., господствующим книжным языком был арабский, затем — арабо-персидский, например с XIII в. в основном персидский. Мы не располагаем данными о том, что тюркский язык был языком обучения и книжным языком для нетюркоязычных народностей. Следовательно, авторы сочинений, написанных на тюркском языке, были выходцы из тюркоязычной среды. Известно, что отец Мухаммеда Нахчивани являлся автором книги под названием «Сохах-ал-аджам — صحاح العجم» — словаря-грамматики персидского языка, составленной на трех языках: персидском, арабском и

¹⁰ Мухаммед Нахчивани. Дастурал-Катиб. Критич. текст, т. II, стр. 366.

... این ضعیف نخیف همچنانک در میدان فارسی زبانی که بر مراکب خسروانی سواری می کند در بیدار عربیت نیز بآباد پایان تازی انبازی می تواند نمود و بر تکاوران عربی بهر مقصد که می خواهد می تواند دوانید ...

¹¹ Там же, стр. 366.

... و این ضعیف راوقت و عمر مساعدت و مسامحت کند بر همین نمط کتابی دیگر در منشآت عربی مصنف و مرتب گرداند تا طالبان انشاء عربی نیز برآیسر وجوه بمطالب خودرسند ...

тюркском¹². Таким образом, отец Муххамеда Нахчивани в совершенстве владел арабским и персидским. Но так как книжным языком для него, наряду с арабским и персидским, стал и тюркский, о чем свидетельствует принадлежащая его перу книга «Сахах-ал-аджам», следовательно, его родным языком был тюркский, которым он владел в совершенстве. Исходя из вышеуказанного принципа о принадлежности авторов сочинений на тюркском языке лишь к тюркоязычным народностям, можно еще раз смело утверждать, что родным языком семьи Нахчивани был тюркский, и как отец, так и сын принадлежали к той группировке тюркоязычных народностей, которые испокон веков населяли территорию Иранского и Северного Азербайджана.

Подобно семье Нахчивани, многие представители тюркоязычных народностей — ученые, крупнейшие поэты, путешественники — выходцы из Азербайджана и других стран Ближнего и Среднего Востока — свои исторические, философские, медицинские, географические богословские и другие сочинения писали не на родном, а на арабском и персидском языках. Даже в определенные периоды персоязычные ученые также свои труды писали на арабском языке. Мы считаем такое явление вполне закономерным, ибо оно тесно связано с хозяйственным укладом жизни этих народностей и системой обучения. Дело в том, что тюркоязычные и ираноязычные этнические элементы являются по происхождению одними из самых древних народностей с различными хозяйственными укладами жизни. Ираноязычные племена в основном вели оседлый образ жизни, тогда как племена тюркоязычные главным образом занимались скотоводством, включая и охоту, что было связано с кочевым образом жизни. Не останавливаясь на деталях этого вопроса, не входящего в задачи нашего исследования, отметим лишь, что как в принципе ведения оседлого и кочевого хозяйства, так и в уровне культуры оседлого и кочевого населения, наблюдаются весьма заметные различия. Прежде всего, условия, имеющиеся у оседлого населения для развития культуры, связанные с его хозяйственным укладом и образом жизни, отсутствовали у кочевников. Степная жизнь, скотоводческое хозяйство, постоянная перекочевка с одного места на другое, борьба за овладение пастбищами и местами для охоты, племенная вражда и т. п. были серьезным тормозом для культурного развития кочевников. Это явилось одной из основных причин резкого отставания в этом отношении от оседлого населения, которое еще с древнейших времен имело свой алфавит, отсутствовавший у кочевников в глубокой древности. Последние, ввиду создавшихся хозяйственных условий, в древности были лишены письменности и поэтому в отличие от оседлого населения не оставили книжного наследия. Однако для изучения хозяйственной жизни кочевников, предметов их хозяйства, вооружения для охоты, танцами, плясками, музыкальными инструментами, а также для познания живого мира и получения этнографических данных о жизни кочевников-скотоводов мы располагаем ценными вещественными материалами, которые в таком виде отсутствовали у оседлого населения. Это — имеющиеся в ряде стран Азии, в том числе и в Азербайджане и прилегающих странах, многочисленные наскальные изображения, относящиеся к различным периодам, начиная за несколько тысячелетий до нашей эры. Ввиду того, что наскальные изображения в основном распространялись в странах с тюркоязычными народностями, наличие этих памятников в Азербайджане в основном относится к прошлой истории и тюркоязычных кочевых племен. Учитывая природные условия и богатства

Азербайджана, обилие пастбищ, мест охоты и его географическое расположение, можно констатировать, что в этом отношении Азербайджан занимает исключительное положение. Обнаруженные в Азербайджане, в том числе выявленные И. М. Джафарзаде некоторые наскальные изображения в Гобустане относятся примерно ко времени за несколько тысячелетий до нашей эры¹³. Это свидетельствует о том, что еще до появления наскальных изображений на территории Азербайджана обитали и тюркоязычные кочевые племена. Последние в дальнейшем время от времени пополнялись как со стороны севера, так и с юга, а иногда и путем переселения (как это имело место при Ануширване (531—578 гг.) в VI в.) родственными по языку и близкими по ведению хозяйства тюркоязычных кочевых племен, составляющих основное ядро населения Иранского и Северного Азербайджана.

Созданные тюркоязычными племенами государства временами достигали такой степени могущества, что соседние великие державы должны были с ними всерьез считаться. Широкое проникновение и продолжительное господство тюркоязычных племен в Иране и Азербайджане по сравнению с предыдущими столетиями относится к периоду правления династии Газневидов в частности усиливается при государстве Сельджуков и продолжается в течение ряда веков. В этот период тюркоязычные племена, захватив Азербайджан, встретились здесь с родственными племенами, занимающимися оседлым и кочевым хозяйством. На протяжении ряда веков они породнились как между собою, так и с местными жителями и ассимилировались¹⁴.

О насаждаемых тюркоязычными феодалами в период их господства притеснениях, ограблениях, несправедливости в письменных источниках имеется много материалов. Однако в источниках нет данных о том, что в Азербайджане и в других вилайетах, подвластных тюркоязычным феодалам, население насильно было отюречено. Нет сведений также о том, что в период господства тюркоязычных феодальных династий, на территории Ирана, Азербайджана, Ирака, Грузии, Армении, Малой Азии и ряда других стран обучение велось на языке завоевателей. Наоборот, в тот период обучение в области таких отраслей науки как философия, медицина, астрономия (астрология), шарият и другие велось на арабском и персидском языках. Были открыты высшие научные заведения в Багдаде (медресе-е-Низамийе) и медресе-е-Маджидийе в Тебризе, а также медицинское заведение «Дарур-шифа» в Тебризе, где обучение велось на арабском и персидском языках. Многие арабоязычные, персоязычные, тюркоязычные ученые обучались в этих медресе. В означенный период не было и речи о насильственном насаждении тюркского языка в государственных учреждениях. Наоборот в государственных учреждениях (помимо военных), в переписках

¹³ И. М. Джафарзаде. Наскальные изображения Кобустана (Азербайджанская ССР). Тр. Ин-та истории АН Азерб. ССР, т. XIII, стр. 20—79 (57), 1958, Баку.

¹⁴ Наше мнение по данному вопросу отражено и в следующих статьях: А. А. Ализаде. К некоторым вопросам, относящимся к истории владычества Сельджуков на Среднем Востоке и в Закавказье. Вопросы истории народов Кавказа, Тбилиси, 1966, стр. 268, 269; его же: Общность взглядов ученых Ирана и Азербайджана XI—XIV веков. «Изв. АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права», 1968, № 1, стр. 48, 49, его же. Низам ал-мульк, Рашид ад-дин и Мухаммед Нахчивани. «Изв. АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права», 1969, № 1, стр. 32—40; его же: Употребление тюрко-монгольских терминов в произведениях Рашид-ад-дина и Вассафа. Грузинск. источниковед., т. III, Тбилиси, 1971, стр. 176—177; его же. Реформаторские воззрения и общность взглядов по экономическим вопросам между Низам ал-мульком Рашид ад-дином и Мухаммедом Нахчивани (XI—XIV вв.). «Изв. АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права», 1971, № 2, стр. 49—50.

¹² Можно сожалеть, что данное произведение до сего времени не опубликовано.

между хакимами, в судебных органах и т. д. применялся арабский и персидский языки. Даже государственные указы, ярлыки и т. д. для доступности их содержания другим народам иной раз издавались на языке каждого народа¹⁵. Научные произведения и поэтические сочинения писались на арабском и персидском языках. При господстве тюркоязычных кочевых феодальных династий подчиненных народов не заставляли разговаривать на языке тюркоязычных народностей. Часто тюркоязычные феодалы стремились говорить на персидском языке. Иной раз они сами сочиняли стихи и вели переписку на персидском языке. Таким образом, со стороны господствующего класса тюркоязычных династий не было намерения насильственно навязывать нетюркоязычным народам тюркский язык. Вообще следует отметить, что в средневековом феодальном Востоке не существовало политики насильственного навязывания языка одного народа другому, тогда как в отношении принятия религиозных убеждений существовало совсем иное положение. В отношении религии практиковалось насильственное навязывание. Известно, что находясь под влиянием местной культуры, тюркоязычные и монголоязычные народности сами в массовом порядке приняли ислам и в дальнейшем усиленно заботились о его распространении¹⁶. Сами тюркоязычные народности в силу кочевого хозяйства обучались на арабском и персидском языках. Таким образом, оставаясь по этническим признакам тюркоязычными, они наряду с арабоязычными и персоязычными учеными развивали восточную мусульманскую цивилизацию. Количество тюркоязычных ученых и поэтов, писавших на арабском и персидском языках, очень велико. К числу их относится и семья Хиндушаха и его сына Мухаммеда Нахчивани.

¹⁵ В. В. Бартольд. Персидская надпись на стене Анийской мечети Мануче. СПб., 1911, стр. 12, 13. Там же приводятся слова историка Джувейни и Мухаммеда Нахчивани (стр. 13 сн. 1). По словам В. В. Бартольда, «еще при дворе Мунка-хана (1251—1259) были чиновники из персов, уйгуров, китайцев, тибетцев, тангутов и др., чтобы каждый народ мог получать указы на своем языке. Эти указы, по словам Рашид ад-дина, составлялись образно, лучше чем при царях домонгольской эпохи так что последние если были живы, наверное подражали бы созданным при монголах образцам» (там же, 12, 13).

¹⁶ Хиндушах бин Саиджар Нахчивани. Таджароб ас-салаф, стр. 259; Рашид ад-дин. Джами ат-таварих. Научно-критич. текст подготовл. А. А. Али-Заде. т. III, Баку, 1957, стр. 294—298; Джами ат-таварих, т. III, русский перевод проф. А. К. Арндса. Баку, 1957, стр. 165—167; Вассаф ал-Хазрат. Тарих-е Вассаф. Бомбейское литогр. изд. 1269 х., стр. 316, 317. По словам Вассафа, в течение одного дня 200,000 чел. приняли ислам. Вассаф, стр. 317.

И. М. ВӘЛИХАНЛЫ

ХІ ЭСРИН КӨРКӘМЛИ АЛИМИ ӘБУ-Р-РЕЈЃАН әл-БИРУНИ

Бу ил мүтәрәғғи бәшәријјәт ХІ әсрин даһи мүтәфәккири Әбу-р-Рејһан Мәһәммәд ибн-Әһмәд әл-Бируни әл-Харәзминин анадан олмасынын 1000 иллијини тәнтәнә илә гејд едир¹.

Мүхтәлиф елм сәһәләринин инкишаф тарихиндә мүнһүм ролу олан Бируни дүнја елм вә мәдәнијјәти хәзинәсинә парлаг инчиләр бәхш етмишдир. Бирунинин сымасында орта әсрин мүтәфәккир, јорулмадан ахтарышлар апаран һәғигәт чарчысыны көрүрүк. О, бир сыра мүнһүм проблемин һәллиндә дөврүнү јүз илләрлә архада гојмуш, Шәргдә вә гәдим Јунаныстанда мәлум олан бүтүн елмләри өјрәнәрәк, онлардан һәр бирини өз фикирләри илә зәңкинләшдирмишдир. Бируни тарих, чоғрафија, тәбиәтшүнәслыг, ријазиијјат, астрономија сәһәсиндә онларла әсәр јаратмышдыр.

Бөјүк алим 362-чи ил зүлһиччә ајынын 3-дә (4 сентјабр 973-чү ил)² Харәзм јахынлығындакы Кәт адлы јердә доғулмушдур.

Орта әср мүүәллифләриндән Әбу-л-Фәзл Мәһәммәд Бејһағи (ХІ әср), Јағут әл-Һәмәви, Һәсән Әли әл-Мәрракеши (ХІІ әср) вә б. өз әсәрләриндә Бирунинин һәјатындан бәһс етмишләр.

Орта әсрдә Авропада Аliboropo ады илә танынмыш³ көркәмли алимлә әтрафлы танышлыг Захау тәрәфиндән Бирунинин бир нечә әсәринин инкилис дилинә тәрчүмәси илә оријиналы илә бирликдә нәшр едилмәси илә башлајыр⁴. Мәһз о дөврдән етибарән Бирунинин тәдгиги илә мәшғул олан алимләр ону јүксәк гиймәтләндирмиш, көркәмли мүтәфәккирин Һиндистана даир әсәрини «Гәрб вә Шәргин бүтүн гәдим вә орта әср елми әдәбијјатында» мисли-бәрәбәри олмајан абидә адландырмышлар⁵.

¹ Бируни һағгында бах: С. Е. Sachau. Chronologie orientalischer Volker von Alberuni. Leipzig, 1878; Saiyid Hasan Bagan. Al-Biruni his life and works, Aligarch 1925; Сб. Бируни. М.,—Л., 1950; Сб. Бируни-великий ученый средневековья. Ташкент, 1950; А. Z. Validi. Biruni. Islam Ansiklopedisi (JA), II, Истамбул, 1961, сәһ. 635—646; П. Г. Булгаков. Жизнь и труды Бируни, Ташкент, 1972.

² Бәзи мәбәләрдә вә әдәбијјатда Бирунинин зүлһиччә ајынын 2-дә (3 сентјабр) анадан олдуғу гејд едилир (Бах: И. Крачковский: Избр. соч. т. IV, сәһ. 244).

³ Бах: JA, II, сәһ. 635.

⁴ «Китаб әл-әсар әл-бағијә ан әл-гурун әл-һалијә» әсәринин әрәб дилинә мәтнин Лејпсигдә (I нәшр 1878-чи ил, II нәшр 1923-чү ил), «The Chronology of ancient nation» ады илә инкилис дилинә тәрчүмәси илә 1879-чу илдә Лондонда чапдан чыхмышдыр. ады илә инкилис дилинә тәрчүмәси илә 1888-чи илдә нәшр едилмиш, «Alberuni's India» ады илә инкилис дилинә тәрчүмәси 1910-чу илдә Лондонда тәқрар чапдан чыхмышдыр.

⁵ Р [озен]. В. Рен. на книгу: Alberuni's India. Edited in the Arabic Original by Dr. Edward Sachau. London, 1887, ЗВО, III (1888) 1889, сәһ. 147.

Дөврүнүн мүһүм тарихи һадисэлэринин шаһиди олмуш Бирунинин һәјаты мәшәггәтли кечмиш. тәлә ону узун илләр вәтәндән дидәркин салмыш, дијарбәдијар кәздирмишдир.

Бирунинин мәншәји һаггында дәғиг мә'лумат јохдур. XIII әср әрәб чоғрафијашунас-сәјјаһи Јагут әл-Һәмәви алимин һәјаты һаггында очеркиндә «Бируни» сөзүнүн мәншәјини ајдынлашдырмаға чалышмышдыр. Онын фикричә, бу сөз фарс дилиндәки «берун» (шәһәркәнары) сөзүндәндир: «Мән бә'зи алимләрән (Харәзм) бу һагда хәбәр алдым, онлар тәсдиғ едиб дедиләр ки, о (Бируни), Харәзмдә аз јашамышдыр; харәзм-лиләр исә вәтәнини тәрк едән һәр кәсә [әл-ғәриб] бируни дејирләр. [Бируни] узун мүддәт [вәтәниндә] олмадығындан һәмјерлиләри үчүн ғәриб чеврилмишди. Мәнчә, бу белә дејилдир. Бируни кәнд әһлиндән, јәни шәһәр кәнарында јашајанлардан олмушдур»⁶.

Акад. И. Ј. Крачковскийкә кәрә, Бируни бу тәхәллүсү шәһәр кәнарындан, ашағы тәбәгәдән чыхдығына кәрә гәбул етмишдир. Алимин Әбу Рејһан Мәһәммәд ибн Әһмәд адынын да шәрти олдуғу көстәрилдир⁷.

Јагут әл-Һәмәвинин Бируни ше'риндән вердији бир парчаја нәзәр салсағ, алимин мәншәчә ашағы, јохсул тәбәгәдән чыхдығы ајдын олур: «Аллаһа анд олсун ки, дүзү өз нәсил-мәншәјими билмирәм. Ахы, мән өз бабамы ағыллы-башлы танымырам, бабамы нечә дә таныја биләрәм, мән ахы атамы да танымырам.

Мән Әбу Ләһабам, тәрбијә көрмәмиш шејхәм, — бәли! Мәним анам исә одун дашыјыр»⁸.

М. Краузенин гејд етдији кими, Бирунинин доғма дили Харәзм дили олмушдур⁹. Алим өз әсәрләри үчүн она даһа јахын олан фарс дилини дејил, мүкәммәл, һәртәрәфли билдији әрәб дилини сечмиш, әрәб дилини елми мәгсәдә јарајан јеканә дил кими гәбул етмишдир¹⁰.

Кәнч јашларындан һәртәрәфли билијә јијәләнмәјә, елмин зирвәләрини фәтһ етмәјә чан атан Бируни нәзәри биликләрлә кифәјәтләнмәјәрәк, һәр шеји емпирик јолла дәрк етмәјә чалышмышдыр. Бируни һарада олур-олсун—истәр Чурчанда, истәр Гәзнәдә, истәрсә дә Бәлхәдә, рәсәд-ханалар јарадыр, тәбиәтин сирләринә вағиф олмағ истәјирди.

Узунмүддәтли сәјаһәтләри заманы алим әлдә етдији биликләри даһа да дәринләшдирмиш, тәфәккүрүнү зәнкинләшдирмишди.

Бируни сијаси чәкишмәләрин бири-дикәрини әвәз етдији, чәмијјәтин мүтәрәгги гүввәләри илә мүртәчә гүввәләри арасында синфи зиддијәтләрин кәскинләшдији бир дөврдә јашамышдыр.

Х әсрин әввәлләриндә Орта Асијада һакимијјәт башында олан Саманиләр сүлаләси ағыр бөһран кечирирди. Өлкәдә феодалларла халг күтләләри арасында зиддијәтләр кетдикчә кәскинләширди. Бу сүлалә мүстәгил сијаси дөвләт һакимијјәтини горујуб сахлаја билмир, феодал ара мүһарибәләри онсуз да ағырлашмыш игтисади вә ичтиман вәзијјәти даһа да писләшдирди. Бундан истифадә едән түрк-гараханиләр һүчума кечәрәк Мәвәрәннәһри ишғал едиләр вә беләликлә, Саманиләрин һакимијјәтинә сон гојулду. Сонралар бүтүн Сыр-Дәрја һөвзәси башдан-баша гараханиләрин әлиһә кечди. Аму-Дәрјадан чәнуба Иран вә Әфғаныстанын чох һиссәсини эһатә едән кечмиш Самани торпағлары исә вахты илә онларын вассалы олан Маһмуд Гәзвинин һакимијјәти

алтында күчлү феодал дөвләтинә чеврилди¹¹. Бу дөврдә јашајан Бируни Һиндистана даир бөјүк тарихи әсәриндә Маһмуд Гәзвини зәманәсинин амансызлығы вә әдаләтсизлијиндән шикајәтләнәрәк јазыр: «Бу дөвр елм үчүн әлверишли дејил. Бизим күнләрдә елми биликләрдә вә јени кәшф-ләрдә ирәлиләјиш мүмкүн дејил: Елм саһәсиндә инди әлимиздә оланлар јалныз әввәлки заманларын биликләринин адда-будда галығларыдыр»¹².

Бүтүн бунлара бахмајарағ, елм фәдаиси Бируни мәһз бу дөврдә өлмәз әсәрини гәләмә алмышдыр.

Өмрүнүн чохуну вәтәндән узағда кәчирән Бируни чох кәнч икән, тәғрибән 20 јашында Хәзәрсаһили өлкәләрә (Чурчан, Тәбәристан, Дәјләм вә с.) кәлмиш Чурчанда мүәллим, һәким вә астроном, христиан Әбу Сәһл Иса әл-Мәсиһи илә көрүшмүшдүр. Бируни Чурчанда оларкән Чурчан вә Тәбәристан әмири, зијариләрдән Кабус ибн Вашмкирин һи-мајәсиндә (1009-чу иләдәк) јашамыш, өзүнүн илк бөјүк әсәрини—«Әсар-әл-бағијә ан әл-гуруни әл-һалијә»ни («Кечмиш нәсилләрән галан из-ләр», «Хронологија») она итһаф етмишдир.

Мәһз бу дөврдә Бируни мүасири кәнч Ибн Сина илә мәктублашыр вә ону өз фәлсәфи көрүшләри илә таныш едир. Бирунинин 18 суалына Ибн Синанын вердији чаваблар вә ики бөјүк алим арасындакы мүбаһисә Бируни тәфәккүрүнүн даһа дәрин, дүңјакөрүшүнүн даһа габағчыл олду-гуну бир даһа сүбүт едир¹³.

Елми ишлә јанашы, Бируни сијасәтлә дә мәшғул олур, Харәзмшаһлар дөвләтинин дипломатик фәалијјәтинә рәһбәрлик едирди.

Мә'муниләр сүлаләсинин сон нүмајәндәси өлдүрүлдүкдән сонра Султан Маһмуд Гәзвини Харәзмә јүрүш тәшкил едиб, бураны тутур. Султан Маһмудун әмри илә Бируни 1018-чи илдә Гәзнәјә көчүр.

Јагут һәмәви бу барәдә јазыр: «Бә'зи алимләр мәнә данышмышлар ки, Бирунинин Гәзнәјә кәлмәсинин сәбәби о иди ки, Султан Маһмуд Харәзми тутдугда Бирунини вә онун мүәллими Әбд әс-Сәмәд әввәл бен Әбд әс-Сәмәд әл-Һакими әсир алмышды. Султан Маһмуд Бирунини аллаһсызлығда вә кафир гәрмәтилләрә әлағәдә тәғсирләндирир, она өлүм саатынын јахынлашдығыны һисс етдирди. Султан Маһмуд Бирунинин онун тәрәфинә кечәчәјини күман етмиш вә узун мүддәт она һамилик едәрәк өлүм чәзасындан гуртармышды. Алимә демишдиләр ки, сән султан зәманәсинин сәма чисимләри елми саһәсиндә мәшһүр адамысан. Лакин һөкмдарын сәнин кимисинә еһтијачы јохдур, бунун үчүн султан ону өзү илә [Һиндистана] апарды. Бируни Һиндистан әјаләтләринә кетмиш, һиндлиләр арасында јашамыш, онларын дилини вә елмини өјрәнмишдир. Бундан сонра о, өмрүнүн сонунадәк Гәзнәдә јашамышдыр»¹⁴.

Султан Маһмуд Гәзвининин јанында јашадығы илләр Бируни үчүн ән ағыр, әзаблы, бунунла белә, чох мәһсулдар илләр олмушдур. Бирунинин мүдриклији, ағлы һаггында рәвәјәтләр ағыздан-ағыз, нәсилдән-нәсилә кечмиш, о, тарихин сәһифәсиндә гејри-ади зәкаја малик бир шәхс кими лајигли бир јер тутмушдур.

Көркәмли алим узун мүддәт Һиндистанда јашамыш, бурада јашајан халғларын һәјат вә мәдәнијјәт тарихини дәриндән өјрәнмиш, сан-

¹¹ В. В. Бартольд. Сочинения, т. I, Туркестан, сәһ. 335; С. Е. Bosworth. The Ghaznavids their Empire in Afganistan and Eastern Iran, 994:1040, Edinburgh, 1963, сәһ. 44—47.

¹² Brockelmann GAL, SB, I, сәһ. 154, I

¹³ Бу һагда бах: Переписка Бируни с Авиценной, Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане под ред. акад. АН Уз. ССР И. М. Муминова. Ташкент. 1957, сәһ. 128—162, П. Г. Булгаков. Жизнь и труды Бируни. Ташкент, 1972, сәһ. 61—69.

¹⁴ Јагут. Иршад, VI, сәһ. 311—312.

⁶ Jagut. The Irshad al-arib ila ma'rifat al-adib or Dictionary of Learned men of Jagut. Ed. D. S. Margoliouth. VI, сәһ. 307 (Бундан сонра; Јагут, Иршад).

⁷ И. Ю. Крачковский. Избр. произведения, т. IV, сәһ. 245.

⁸ Јагут. Иршад, VI, сәһ. 313.

⁹ Krause, M. Al-Biruni. Bin Iranischer Forakter des Mittelalters Der issam. Bdi 26, 1940, сәһ. 2—3.

¹⁰ Јенә орада, сәһ. 9.

скрити јахшы мәннмсәмишди. Һиндистана даир әсәринин XXXI фәслинин сонунда Бируни Һиндистанда олдуғу јерләрде ен даирәсини мүүјәнләшдирдији мәнтәгәләрин сијаһысыны верир. Сијаһыдан көрүндүјү кими, о шимал-гәрби Һиндистанын бәзи районларында, Кабул чајы вадисиндә, Пәнчабда олмушдур. Бурадан Бирунинин һәмчинин Мултана да бәләд олдуғу көрүнүр. Лакин онун Һиндистан сәјаһәтинин мәгсәди вә вәзифәси ајдын дејилдир. Күман едирләр ки, бәзи һәрби сәфәрләрде Бируни Маһмуд Гәзнәвини сарај мүнәччимин кими мұшајиәт етмишдир¹⁵.

Кечирдији һәјат тәрзинә бахмајараг, көркәмли алим мәһз бу дөврде (Е. Захауја көрә, 1030-чу ил апрелин 30-у илә 1031-чи ил декабрын 19-у арасындакы мүддәтдә) Һиндистан тарихини јазмаға башламышдыр.

Бирунинин һәјатынын сон 18 или һаггында мәлүмат азыр. Лакин көрүндүјү кими, Султан Маһмудун оғлу Мәс'удун һакимијјәти дөврү (1030—1041) алимин һәјатынын нисбәтән сакит илләри олмуш, онун елми фәалијјәтинә мүсбәт тәсир көстәрмишдир. Бирунинин бу дөвр јазыларында Маһмуд Гәзнәви вахтындакы шикајәт мотивләри азалыр. Бируни ријази чографијаја даир үчүнчү бөјүк әсәрини — мәшһүр «Мәс'уд чәдвәли»ни һакимијјәти силаһ күчүнә әлә кечирмиш Мәс'уда һәср едир.

Мәс'удун дөврүндә Бируни вәтәнә кетмәк имканы әлдә едир. Сијаси чәкишмәләрлә зәнкин олан бу дөврдә Гәзнәвиләр сүләләси гүдрәтли бир империја кими өз әһәмијјәтини итирир, ондан јалныз кичик султанлыг галыр¹⁶.

Һәјатынын сон 18—20 или Бируни јарадычылығынын ән мәһсулдар дөврү олмушдур. Бу илләрдә көркәмли енциклопедијачы алим онларча гүјмәтли әсәр јазмыш, лакин бунлардан јалныз бир гисми зәманәмизә чатмышдыр.

Јагут әл-Һәмәви јазыр ки, о, Мәрвдә оларкән орадакы Чаме мәсчидинин «Вәғһнамәси»ндә Бируни әсәрләринин 60 сәһифәлик сијаһысыны көрмүшдүр¹⁷.

Бируни 427-чи илдә (1035—1036) мәшһүр алим Әбу Бәкр Зәкәријјә әр-Разинин әсәрләринин сијаһысы илә јанашы, өз әсәрләринин дә сијаһысыны «Фиррист» ады илә тәғдим едир¹⁸. Бу сијаһыда ады чәкилән 105 әсәрдән 27-си дөврүмүзә кәлиб чатмышдыр. Үмумијјәтлә, Бирунинин 150-дән чох әсәри вардыр. Галан әсәрләр ја итиб-батмыш, мәһв олмуш, јахуд да һәлә үзә чыхмамыш, өз тәдгигатчысыны көзләјир.

Әсәрләринин ады Бирунинин елми марағынын гејри-ади дәрәчәдә кениш, өз дөврү үчүн чохчәһәтли олдуғуну сүбүт едир.

Бирунинин мүһүм мәлүм әсәрләринин сијаһысы беләдир:

1. «Әл-әсар әл-бағијә ән әл-гурун әл-халијә» («Кечмиш нәсилләр-дән галан изләр» — «Хролокија») ¹⁹.

2. «Тәһдид ниһәјәт әл-әмәкин ли тасһиһ мәсафәт әл-мәсакин» («Јашајыш мәнтәгәләри арасындакы мәсафәни дәгигләшдирмәк үчүн јерләр-рин ахыр сәрһәдләринин тәјин едилмәси») ²⁰.

¹⁵С. П. Толстов. Бируни и его время, сб. Бируни, сәһ. 19.

¹⁶Бах: С. Е. Bosworth. The Ghaznavids...

¹⁷Јагут. Иршад, VI, сәһ. 311.

¹⁸J. Ruska. Al-Beruni als Quelle für das Leben und die Schriften al-Razis, Isis, № 5, 1922.

¹⁹Абу Рейхан Бируни. Избр. произв., I, (Хронология — Памятники минувших поколений), перевод и примечания М. А. Салье, Ташкент, 1957.

²⁰Абу Рейхан Бируни. Избр. произв., т. III, (Геодезия — Определение границ между населенными пунктами, исследование, пер. и прим. П. Г. Булгакова), Ташкент, 1966.

3. «Ганун әл-Мәс'уди фи-л-һаја вә -н-нүчум» («Астрономија вә ул-дузлара аид Мәс'уд чәдвәли») ²¹.

4. «Әт-тәфһим ли ава'ил сина'әт әт-тәнчим» («Нүчумлуг сәнәтинин ибтидасына даир аилајыш») ²².

5. «Таһрир мә ли-л-һинд мин мәгалә мәғбулә-фи-л-ағл ав марзулә» («Әғл тәрәфиндән гәбул вә ја инкар едилән, һиндлиләрә мәхсус елмлә-рин изаһы») ²³.

6. «Китаб әл-чәмаһир фи мә'рифәт әл-чәваһир» («Минералокија» — «Гүјмәтли дашларын (чәваһирләрин) өјрәнилмәси үчүн мәлүмат кита-бы») ²⁴.

7. «Китаб әс-сајдана фи-тибб» («Фармакогнозија» — «Тәбабәтдә әч-зачылыг һаггында китаб») ²⁵.

Бирунинин илк бөјүк әсәри јухарыда адыны чәкдијимиз «Кечмиш нәсилләрдән галан изләр», јахуд елми әдәбијјатда даһа кениш јайыл-мыш ад илә десәк, «Хролокија»дыр. Авропа орта әсрләрин көркәмли алимини бу әсәр васитәсилә танымышдыр. Әслиндә бу әсәр Бирунинин илк гәләм тәчрүбәси дејилдир. Мүәллифин илк әсәрләри дөврүмүзә кә-либ чатмамышдыр. «Хролокија»да Бируни өзүнүн дөрд әсәринин адыны чәкир. Тарихи мәнбәләрдә тез-тез ады чәкилән «Ағ кејимли адамлар вә гәрмәтиләрин тарихи» әсәри дә бунлардан биридир.

Бируни бу әсәрини Чурчанда оларкән јазмыш, ону Чурчан вә Тәбә-ристан әмири зијари Кабус ибн Вашмкирә итһаф етмишдир. Јагут әл-Һәмәвинин вердији мәлүматда көрә, Кабус Бирунијә вәзирлик тәклиф етмиш, Бируни исә онун тәклифини гәбул етмәмиш²⁶, аз мүддәтдән сон-ра, јәгин ки, Харәзмшаһын дәвәти илә Харәзмә — вәтәнинә гајытмыш-дыр.

Бирунинин бу әсәр үзәриндә ишләмәси вә ону тамамламасы һаггын-да мұхтәлиф рәјләр мөвчуддур²⁷. Тәсвир едилән һадисәләр әсәрин әв-вәлдән јазылмыш материал әсасында тәғрибән 1001—1002-чи илләрдә тамамландығыны көстәрир.

Китабда Иран вә Иранла әлағәдар сүләләләрин нәсил шәчәрәси тарихи вә хролокијасы әсас јер тутур. Бурада мұхтәлиф халгларда кечә-күндүзүн (сутканын) башланғыч вахтынын тәјини, шәмси вә гә-

كتاب القانون المسعودی للحکيم ... البيروني ج ١-٣، دائرة المعارف العثمانية، حیدرآباد، ١٩٥٣-١٩٥٦.

Бу әсәр рус (тәрч. П. Г. Булгаков вә Б. А. Розенфелд). ١٩٥٦-١٩٥٣. Чидабад, ١٩٥٣-١٩٥٦. كتاب القانون المسعودی للحکيم ... البيروني ج ١-٣، دائرة المعارف العثمانية، حیدرآباد، ١٩٥٣-١٩٥٦.

вә өзбәк (тәрч. А. Рәсулов) дилләриндә Бирунинин 1000 иллик јубилеји мұнасибәти илә Дашкәнддә чапдан чыхачагдыр.

²²The book of Instruction in the Elements of art of astrology by Abu'l-Rayhan Muhammad ibn Ahmad al-Biruni, Reproduced from Brit. Mus. Ms. Or. 8349. The transcribing the text by R. Ramsay Wright, London, 1934.

²³Абу Рейхан Бируни. Избр. произв. т. II. (Индия). Перевод А. Б. Халидова и Ю. Н. Завадовского под ред. В. И. Беляева, комментарии В. Г. Эрмана и А. Б. Халидова, Ташкент, 1963.

²⁴Абу-р-Рейхан Мухаммед ибн Ахмед ал-Бируни. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия), перевод, А. М. Беленицкого, Г. Г. Леммлейна, Х. К. Баранова, А. А. Долининой, прим. А. М. Беленицкого и Г. Г. Леммлейна, М.—Л., 1963.

²⁵Гуршунлу. كتاب الصيدّة في الطب لأبي الريحان البيروني. Чами китабынын әлјазмасы, Бурса; (Әсәр Бирунинин сечилмиш әсәрләринин IV чилдин-дә (ики китабда) «Фармакогнозија в медицине» ады алтында, У. И. Кәримовун тәрчү-мә вә шәрһләри илә бу ил Дашкәнддә чапдан чыхачагдыр.

²⁶Јагут. Иршад, VI, сәһ. 308.

²⁷Мүәллифләрин әксәријјәти әсәрин јазылмасыны 998—1010-чу илләрә аид едир-ләр. А. М. Беленитскинин фикринчә («Минералокија», сәһ. 274), әсәрин битмәси 1005-чи илә аиддир. С. П. Толстова көрә («Хролокија», сәһ. XI) Бируни бу әсәри 1000-чи илә јахын, 27 јашында тамамламышдыр. П. Г. Булгаков әсәрин тәғрибән 1000—1003-чү ил-ләрдә јазылдығыны сөјләјир. П. Г. Булгаков. Жизнь и труды Бируни. сәһ. 98).

мәри илләр, гәринә вә с. һаггында да мараглы хәбәрләр верилмишдир. Әсәрдә Бирунијә мә'лум халгларын—фарсларын согдларын, харәзмиләрин, румларын, јаһудиләрин, хачпәрәстләрин, гәдим мәчусларын, чаһилијә вә ислам дөврү әрәбләринин, үмумијјәтлә, мүсәлманларын бајрамлары вә динләри һаггында зәнкин мә'лумат вардыр.

Бируни онун дөврүндә кечирилән бајрамлары белә сәчијјәләндирир: «Бу бајрамлар арасында еләләри вардыр ки, сәбәби дүнјәви ишләрдир, еләләри дә вардыр ки, сәбәби дини ишләрдир»²⁸. Бирунијә көрә, дүнјәви бајрамлар инсанларын руһуну шадландырмаг, хусусилә касыбларын ағыр күзәрәныны јүнкүлләшдирмәк, дәрәләрини азалтмаг, үмидләрини артырмаг мәгсәди илә кечирилир. Дини бајрамлары исә дин хадимләри, онларын ганунверичиләри тәсис едир. Белә бајрамлар јалныз «кәләчәк һәјат» — «о дүнја» наминә гејд олунур.

Дүнјәви бајрамлар ичәрисиндә Бируни өзүнүн дә һәмишә гејд етдији новруз бајрамы һаггында хусуси данышыр. Новруз...«илк јағыш дамысынын дүшдјүү күндән күлләрин ачдыгы, ағачларын чичәкләнмәсиндән мејвәләрин јетишдији, һејванларын шикары чыхмасындан һәјәчана кәлдикләри, чүчәртиләрин јаранмалары илә там инкишафы»²⁹ вахты кечирилир.

Бируни новруз һаггында сөйләнилән мүхтәлиф рәвәјәтләр, онларын јаранмасы сәбәбләриндән данышыр, бу бајрам мүнәсибәти илә халг арасында јайылмыш адәт вә ән'әнәләри тәсвир едир, новрузун табиятин ојнадыгы вахтын әсил дүнјәви бајрамы олдуғуну көстәрир. Бируни һәмчинин мүсәлманларын гејд етдији әләмәтдәр күнләрин дә кениш тәсвини вермишдир.

Әсәрин «Јаланчы пејғәмбәрләр вә онлар тәрәфиндән алдадылмыш халгларын гәринәси һаггында сөз» фәсли мәзмун вә идеја бахымындан мараглыдыр. Бурада Бируни мүхтәлиф чәрәјән вә тәригәтләрә тәнгиди јанашмагла јанашы, гәрмәтиләрә олан һүсн-рәғбәтини кизләтмишдир. Әсәрдә Бирунинин вәтәни Харәзм һаггында мә'луматы да јени вә мараглыдыр.

Бируни бурада Азәрбајчанын бә'зи јерләринин (тәсвирдән мә'лум олур ки, сөһбәт Хәзәрин чәнуб-гәрб саһили рајонларындан кедир) иглими һаггында белә јазыр: «Дејирләр ки, хәлифәләрдән бири, мәним күманыма көрә, хәлифә әл-Мә'мун Азәрбајчанда 40 күн олмуш, бу мүддәтдә јағыш кәсмәмишдир. [Хәлифә] демишдир: [даим] исладан вә [су] сычрадан бу јердән бизи чыхарын. Һәр һансы јер Тәбәристанга нә гәдәр јахын олса, оранын һавасы бир о гәдәр рүтүбәтли, јағышы исә бол олур»³⁰.

Бирунинин Гәзнә дөврү фәалијјәтиндән дөврүмүзәдәк јетишән илк әсәр әсримизин 20-чи илләриндә ашкар едилмиш «Тәһдид ниһәјәт әләмакин ли тәшиһ мәсафәт әл-мәсакин («Јашајыш мәнтәгәләри арасындагы мәсафәләри јохламаг үчүн јерләрин сон сәрһәддинин тә'јини») чографи әсәридир. Бу әсәр елми әдәбијјәтдә шәрти олараг «Кеодезија» адланыр. Бирунинин өз мә'луматына көрә о, әсәр үзәриндә иши Гәзнәјә кәлән кими, тәгрибән 1018-чи илин әввәлиндә башламыш, 1025-чи ил октябрын 20-дә исә тамамламышдыр. Китаб кениш киришдән, беш нәзәри фәсилдән вә бир чох тәчрүбәнни нәтичәсинин бәһрәси олан мәсәләләри изаһ едән хусуси бөлмәләрдән ибарәтдир.

Бирунинин Гәзнә дөврү јарадычылығындан дөврүмүзәдәк јетишән икинчи әсәр 1029-чу илин мәһсулу олан «Тәфһим ли ава' сана'ат әт-тәнчим»дир («Нүчумлуг сәнәтинин ибтидасына даир анлајыш»). Әсәрин

²⁸ Бируни. Хролокија, сәһ. 224.

²⁹ Јенә орада.

³⁰ Јенә орада, сәһ. 268.

зәманәмизәдәк әрәб вә фарс дилләриндә вариантлары јетишмишдир. И. Ј. Крачковскинин гејд етдији кими, бу әсәр «техники суаллары, һәндәсә, һесаб, астрономија (чографија, хронолокија, астрономик чиһазларын тәсвири илә бирликдә) вә астролокијанын терминләрини изаһ едән бөјүк енциклопедијадыр. Китабын астрономијага һәср олунмуш үчүнчү һиссәсиндә чографијага даир бир нечә бөлмә верилмишдир. Бу бөлмәләрин бириндә дәннзләр һаггында әтрафлы мә'лумат вардыр. Јагут әл-Һәмәви «Му'чәм әл-булдән» әсәриндә Бирунинин Хәзәр дәннзинә аид мә'луматыны вермишдир: «Тәбәристан јахынлығында Чурчан көрфәзинин дәннзидир. Абаскун³¹ шәһәри онун саһилиндәдир. [Дәннз] бу адла таныныр. Сонра [саһил хәтти] Тәбәристан, Дејләм торпагы, Ширван, Баб әл-Әбвәб [Дәрбәнд], аланларын, даһа сонра Итил³² чајынын она төкүлдүјү јерәдәк хәзәрләрин [јашадыглары] вилајәтләрдән кечир, сонра Абаскуна јетишәнәдәк гуззларын³³ вилајәтинәдәк узаныр. Бу [дәннз] саһилиндәки бүтүн вилајәтләрин ады илә таныныр. Бизим [јерләрдә] бу дәннз хәзәрләрин ады илә, гәдмиләр үчүн Чурчанын ады илә бағлыдыр. Белә ки, Птоломей бураны Ирканија³⁴ дәннзи адландырыб. Бу дәннз башга дәннзләрә бирләшмиш»³⁵.

Бирунинин Балтик дәннзи вә Аг дәннз һаггында да мә'луматы варды. О, Авропанын шимал вә шәргиндә јашајанлара, хусусилә Скандинавија варјагларына (Бируни онлары јалныз «рус» термини илә дејил, һәмчинин «варанк» адландырыр) јахшы бәләд иди. Бирунинин Сибир вә онун бә'зи халглары, Ангара чајы вә с. һаггында мә'луматы хусусилә мараглыдыр³⁶.

Јагутун гејд етдијинә көрә, дәннзләр һаггында ән кениш мә'лумат мәһз Бирунинин мә'луматыдыр³⁷.

Бирунијә Авропада шәһрәт газандыран, онун адыны әбәдиләшдирән Һиндистанга һәср едилмиш «Таһир мә ли-л-һинд мин мәгалә мәбулә фи-л-ағл ау мәрзулә» («Әгл тәрәфиндән гәбул вә ја инкар едилән һиндиләрә мәхсус елмләрин изаһы») адлы әсәридир. Әсәр ғысача олараг «Һиндистан» ады илә танынмышдыр. Бу әсәрә Гәрбин вә Шәргин орта әср мүасир алимләри јүксәк гижмәт вермишләр.

Орта әсрләрдә Һиндистан һаггында јазылмыш әсәрләр чохдур. Лакин Бирунинин әсәри әлчәтмәз зирвәдир. О, гәдим һинд јазылы абидәләри илә јахындан таныш олмуш, онлары дәриндән өјрәнмиш, өз шәхси мүшаһидәләрини дә бурага әләвә едәрәк һинд мәдәнијјәтинин чохәсрлик тарихини объектив нәзәрлә ишыгландырмамышдыр.

«Һиндистан»ы јазан мүддәтдә Бируни бир чох китаблары санскритдән әрәб дилинә вә әксинә чевирмишдир.

Бируни һиндиләрин әсас дүнјакөрүшүнә тәнгиди јанашмыш, бунлары дикәр халгларын тәфәккүр мәһсуллары илә мүгајисә етмиш, гәрәзсиз гижмәтләндирмишдир³⁸.

Һәлә тәгрибән бир әср бундан әввәл Е. Захау вә В. Р. Розен әсәрин кениш тәһлилин вермиш вә орижиналлығыны гејд етмишләр. 80 фәсиллик бу әсәрдә Һиндистанын о дөвр елми, мәдәнијјәти илә јанашы, һиндиләр, онларын дүнјакөрүшләри, динләри вә тәфәккүрләри һаггында кә-

³¹ Абаскун — Хәзәр дәннзинин шәрғ саһилиндә, Чурчан вилајәтинин әсас јашајыш мәнтәгәләриндән биридир.

³² Итил (вә ја Атил) — Волга чајы.

³³ Гуззлар (огузлар) — Арал дәннзиндән шималдагы чөлләрдә вә Сыр-Дәрјанын ашағы бојунда јашајан көчәри түрк тајфасы.

³⁴ Ирканија—јәһни Киркан, әрәбләрдә Чурчан; Хәзәр дәннзинин чәнуб-шәргиндә вилајәт.

³⁵ Јагут. Му'чәм әл-булдән, I, сәһ. 22.

³⁶ И. Ю. Крачковский. Избр. соч., т. IV, сәһ. 251.

³⁷ Јагут. Му'чәм әл-булдән, I, сәһ. 22.

³⁸ В. Р. Розен. ЗВО, III, 1888, сәһ. 147.

ниш маълумат вардыр. Бируни һинд маъхазлариндән вердији гејдләри гә-
дим јуанларын, иранлыларын, мусәлманларын нәзәријәләри илә мү-
гајисә едир, објектив нәтичәләр чыхармаға чалышыр. Бируни өз әсәрин-
дә Коперникин Јерин һәрәкәт етмәси һаггында нәзәријәсинин тәгрибән
500 ил бабаглајан фикрини шәрһ едир. Бируни бу мәсәләјә чох еһтијат-
ла јанашыр. Птоломейдән башлајарағ бир чох орта әср алимләринин
(әл-Фәраби вә б.) Јерин сабитлији нәзәријәсини инкар етмәк, дин вә
чәһаләтин һөкм сүрдүјү бир заманда көһнә фикирләри алт-үст едән нә-
зәријә ирәли сүрмәк чох ағыр иш иди. Бируни һинд алим вә астроном-
ларынын фикирләрини шәрһ едир, дөврүнүн мәшһур һинд астроному
Брамагуптанын «Јер һәрәкәтдәдир, көјләр исә сабитдир» нәзәријәси-
нә тәрәфдар чыхыр³⁹.

Иглимләрдәки жерләрин ады	Узунлуғ		Ен		Наһијә вә иәмләкәтләр
	дәрәчә	дәғигә	дәрәчә	дәғигә	
Дөрдүнчү иғлимдә оланлар					
Дәбил	72	20	38	32	Азәрбајҗан
Нәшавә, бура һәмчинин Нахчывандыр ¹	72	50	38	30	
Урмија, Кәбузан көлү саһилиндә ²	73	50	37	31	
Әрдәбил, Азәрбајҗан гә- сәбәси ³	73	31	38	31	
Мәрәнд ⁴	73	31	37	50	
Мәјанич	73	10	37	55	
Сәләмәс ⁵	73	10	33	30	
Тәбриз ⁶	73	10	37	30	
әл-Марага ⁷	73	30	37	25	
Бәзз, Бабәк әл-Хүррәми- нин өлкәси ⁸	73	20	34	40	
Хунәч, бура һәмчинин Хунәдир	73	20	37	20	
Бешинчи иғлимдә оланлар					
Бәрдә-Күр чајы јахынлы- ғындадыр. Бура Арранын пајтахтыдыр ⁹	63	31	43	32	Әрминијә
әл-Бәјләган ¹⁰	64	31	39	50	
Баб-әл-Әбваб, бура хәзәр- ләрин Дәрбәнди дә адла- ныр вә дәнизләринин са- һилиндәдир ¹¹	66	31	40	31	
Ширван	67	30	40	50	
Бакуһ (бура ағ нефт мә' дәнидир) ¹²	72	31	39	31	Азәрбајҗан
Варсан	74	10	39	40	

³⁹ Индистан, I, сәһ. 133—140.

удун тапшырыгы илэ мұхтәлиф өлкәләрдә кечә-чүндүз вәзијјәтини, давамијјәт мүддәтини тә'јин етмәк, үмумијјәтлә, бу мәсәләјә даир елми суаллары һәлл етмәк үчүн бу китабы јазмышдыр⁴⁰. К. Броккелманын гејдинә көрә, Бируни шәрһдә мәнһз бу әсәрлә шөһрәтләнмишдир⁴¹.

јәјә анд едир. Мараглыдыр ки, Бируни чәдвәлин наһијә вә мәмләкәтләр бөлмәсиндә Эрминијә јаздығы һалда, Бәрдә сөзүндән сонра «бура Арра-нын пайтахтыдыр» сөзүнү јазмышдыр. Баб әл-Әббаб шәһәрини Эрминијә өлкәсинә дахил етдијинә бахмајараг, онун гаршысында «бура хәзәрләр-рин Дәрбәнди дә адланыр» сөзләрини јазмыш, үмумијјәтлә бир сыра долашыглыға јол вермишдир. Бу исә јәгин ки, Бирунинин өзүнүн һәмин јерләрдә олмасы үзүндән доған сәһвләрдир.

«Мәс'уд чәдвали» әсәриндә Бирунинин астрономијаја анд фикирлә-ри дә диггәтәләјигдир.

Бирунинин Султан Мәс'уд дөврүндә (1041—1048) јазылмыш гијмәт-ли әсәрләриндән бири дә «Китаб әл-чәмаһир фи мә'рифәт әл-чаваһир» дир («Гијмәтли дашларын (чәваһирләрин) өјрәнилмәси үчүн мә'лумат китабы»). Әсәр, јухарыда гејд етдијимиз кими, елми әдәбијјата «Минералокија» ады илә дахил олмушдур. 1048-чи илдә тамамланмыш бу әсәр мүүллифин узун илләрдән бәри мүхтәлиф өлкәләрдә топладығы зәнкин материалын мәһсулудур.

«Минералокија» кириш, һәмчинин гијмәтли дашлар вә материал-лара һәср едилмиш ики фәсилдән ибарәтдир. Китабда мүхтәлиф мине-рал вә гијмәтли дашлар, онларын мәншәји, характери, јери һаггында кениш мә'лумат верилир. Дөврүмүзәдәк бу әсәрин дөрд әлјазмасы кәлиб чатмышдыр. Әлјазмаларындан бири Испанијанын Ескуриал китабхана-сында сахланылыр. 20-чи илләрдә Түрkiјәдә даһа ики әлјазмасы ашкар едилмишдир. Мәшһур әрәбшүнас Ф. Кренков бу әлјазмалары әсасында әсәрин тәнгиди мәтнини һазырламышдыр⁴⁵. Дөрдүнчү әлјазмасы Гаһирә Милли китабханасынын Тејмуријјә фондундадыр⁴⁶. Шәргшүнаслар (Е. Видеман, М. һашими, З. В. Тоган, Г. Г. Леммлејн, А. М. Беленитски вә б.) Бирунинин бу әсәриндән дәфәләрлә истифадә етмишләр. 1963-чү илдә «Минералокија» А. М. Беленитски тәрәфиндән бүтөвлүклә тәрчү-мә едилиб кениш охучу күтләсинә чатдырылмышдыр.

И. Ј. Крачковски бу әсәр һаггында јазмышдыр ки, бурада әл-Би-руни јалһыз елми дејил, һәмчинин бәдни, јалһыз оригинал әрәб дејил, һәмчинин башга дилләрдән чеврилмиш әдәбијјаты көзәл билмәји илә хүсуси арашдырмаларын чәхиллик тәчрүбәсини бирләшдирмишдир.

Бируни адларыны чәкдији гијмәтли даш вә металларын мәншәјини, әрәб, Чин, јунан, түрк, фарс дилләриндә адларыны верир, онлары рән-кинә, бәрклијинә, хүсуси чәкисинә көрә ајырыр, дәјәриндән, мүаличәви кејфијјәтләриндән бәһс едир. Азәрбајҟанла јахындан таныш олмадығы үчүн Бируни она јалһыз ағыздан-ағыза чатан хәбәрләри верир (мәс.: Шиздәки чивә јатаглары, Хәзәр дәнизи кәһрәбасы вә с.).

Бирунинин сон әсәри «Әс-сајдана фи-т-тибб»дир («Тәбабәтдә әчза-чылыг»). Әсәрин дөврүмүзәдәк етишән XIII әсрә анд јеканә әлјазма-сында 1116 битки, минерал, һејван мәншәли дәрманларын тәсвири вә мүхтәлиф дилләрдә адлары верилир.

Әсәрин илк әлјазмасы 1927-чи илдә З. В. Тоган тәрәфиндән ашкар едилмишдир. Бу вахтадәк әсәрин там тәрчүмәси јохдур⁴⁷. 1932-чи илдә М. Мејерхоф әсәрин киришини инкилис дилинә, 1937-чи илдә исә Шәрә-фәтдин Јалтгаја түрк дилинә тәрчүмә етмишләр.

Сон илләр Бируни ирси кениш тәдгиг олунур. Өзбәкистан алимлә-ринин—И. Абдуллајев, А. М. Беленитски, Б. Г. Булгаков, Ј. Г. Гуламов, М. Әбдүррәһманов, В. Ј. Заһидов, У. И. Кәримов, А. Рәсулов, Г. Д. Чә-

лилов, Ј. Һәкимчанов вә башгалары бу саһәдә хүсусилә чох иш көрмүш-ләр.

Бирунинин анадан олмасынын 1000 иллијини фәрәһ һисси илә гар-шылајан халгымыз даһи мүтәфәккирин әдәби ирсини тәдгиг етмәклә онун адыны әбәдиләшдирир, галаг-галаг әсәрләриндән учалдылмыш абидәсини даһа јүксәкләрә галдырыр.

Н. М. Велиханлы

Великий ученый средневековья Абу Рейхан ал-Бируни
(к 1000-летию со дня рождения)

РЕЗЮМЕ

В этом году народы нашей страны отмечают знаменательную да-ту — 1000-летие со дня рождения одного из величайших просветителей средневековья Абу Рейхан ал-Бируни (973—1048). Уроженец древнего Хорезма, он принес в дар своим потомкам целую библиотеку замеча-тельных произведений. Несмотря на лишения, с которыми пришлось столкнуться великому ученому, нельзя не удивиться его поразительной энергии, эрудиции и начитанности. Бируни был математиком, астроно-мом, историком, географом, поэтом и философом. Средневековая Евро-па знала его под именем Aliboron. Обстоятельному знакомству с тру-дом великого хорезмийца «Хронология» Европа обязана доктору Эдуар-ду Захау, который издал эту книгу на арабском (I изд. 1878 г., II изд. 1923 г.) и английских языках (1879 г.). Перу Бируни принадлежит бессмертная «Индия», опубликованная (1887 г.) и переведенная (1910 г.) также благодаря Э. Захау. Сыну Махмуда Газневи — Мас'уду-Бируни посвятил третий из своих крупнейших трудов — знаменитый «Канон Мас'уда», огромный свод по математической географии. Последние годы жизни Бируни были также плодотворны: до нас дошли астрономиче-ский, топографический, минералогический и фармацевтический тракта-ты ученого.

Деятельность Бируни как ученого оказала огромное влияние на раз-витие науки во многих странах Древнего Востока.

⁴⁵ كتاب الجماهر في معرفة الجواهر لابی الريحان... البيروني، دائرة المعارف العثمانية، حیدرآباد، ۱۳۵۰.

⁴⁶ Бах: П. Г. Булгаков. Жизнь и труды Бируни, сәһ. 319.

⁴⁷ Дашкәнди әрәбшүнас У. И. Кәримов әсәри рус дилинә чевирмиш вә Бируни-нин јубилеји мүнасибәти илә чапа тәгдим етмишдир.

Ф. Дж. МАМЕДОВА

ЕЩЕ РАЗ О ДАТИРОВКЕ АГУЭНСКИХ КАНОНОВ

Каноны Агуэнского собора, созванного албанским царем Вачаганом III Благочестивым в урочище Агуэне, — единственный сохранившийся письменный памятник албанского права раннесредневекового периода.

Агуэнские каноны сохранились на древнеармянском языке в составе «Истории албан» Мовсеса Каганкатваци¹ и в составе «Армянской книги канонов» — «Канонагирка»².

В науке господствует мнение, что агуэнские каноны были приняты в последней четверти V в. (487—488 гг.)³. Особняком стоят точки зрения Н. Акиняна и С. Ованнисяна. Н. Акинян ставит под сомнение самое существование албанского царя Вачагана III Благочестивого, считая его измышлением автора «Истории албан», и датирует созыв Агуэнского собора первой половины V в., в промежутке 451—459 гг.⁴ Выводы Н. Акиняна лишены какой бы то ни было почвы. С. Ованнисян датирует агуэнские каноны IV в., полагая, что каноны были приняты не при Вачагане III в 488 г., а при Вачагане II в 372—387 гг.⁵ К сожалению, доводы С. Ованнисяна кажутся убедительными лишь при поверхностном ознакомлении. Детальный анализ использованных (так же, как и незамеченных) им данных, приводит к выводу, что утвердившаяся в науке датировка канонов 488 г. наиболее соответствует истине. Поскольку в литературе эта датировка не нашла развернутого обоснования⁶, в данной статье мы постараемся доказать, что она более верна.

¹ Мовсес Каганкатваци, I, 26. Изд. Н. Эмина, Тифлис, 1912, стр. 97 (древнеарм. текст).

² Канонагирка. Изд. А. Глытцяна, Тифлис, 1913, стр. 192 (древнеарм. текст).

³ M. Brosset. Extraits de l'histoire des Aghovans en arménien par Moïse Caghancatovatsi. В кн.: Additions et éclaircissements à l'histoire de la Georgie. St-Petersbourg, 1851, pp. 468—481; J. Manandian, Beiträge zur albanischen Geschichte. Untersuchungen über Moses den Utier (Kaiankatuaci), Leipzig, 1897, s. 33; М. Бархударян. История албан, ч. I. Вагаршалат, 1902, стр. 80 (арм.); История страны албан. Пер. К. Патканова, СПб., 1861, стр. 305, 310; М. Орманиян. Азгпатум, I. Константинополь, 1912, стр. 517; Р. Ачарян. Словарь армянских личных имен, V, 1962, стр. 38 (арм.) и др.

⁴ Н. Акинян. Мовсес Дасхуранци, стр. 72—73 (пер. А. Баграмяна). НАИИ АН Азерб. ССР, № 3995.

⁵ С. Х. Ованнисян. Каноны Агуэнского учредительного собрания и их связь с аштишатскими канонами. «Историко-филологический журнал АН Арм. ССР», 1967, № 4, стр. 266—274 (арм.).

⁶ Попытку опровергнуть положения С. Ованнисяна предпринял Б. А. Улубабян (Еще раз о времени созыва Агуэнского собора. «Вест. обществ. наук АН Арм. ССР», 1969, № 6, стр. 51—60). Статья В. А. Улубабяна представляется нам недостаточно

Для обоснования вопроса о датировке созыва Агуэнского собора в IV в., а не в V в. С. Ованнисян исследует список албанских католиков и приходит к выводу, что Шупхалишай, участник Агуэнского собора, был албанским католиком в IV в. Проанализировав список албанских аршакидских царей, он заключает, что современником Шупхалишай был не Вачаган III, а Вачаган II и собор был созван при нем. Далее, сопоставив агуэнские каноны с армянскими канонами Аштишатского и Шаапиванского соборов, С. Ованнисян утверждает, что агуэнские каноны восходят к аштишатским.

С. Ованнисян отмечает наличие в «Истории албан» противоречия в связи с именем Шупхалишай, который засвидетельствован в списке албанских католиков после Григориса (IV в.), внука Григория Просветителя, а в контекстах он упомянут как современник албанского царя Вачагана III Благочестивого (V в.) и как участник Агуэнского собора. Доверяя списку албанских католиков и одновременно отрицая достоверность контекстов, С. Ованнисян утверждает, что Шупхалишай был католиком в IV в.⁷

Следует прежде всего обратить внимание С. Ованнисяна на не замеченное им наличие противоречия в самом списке албанских католиков, приложенных к «Истории албан», которому С. Ованнисян полностью доверяет. В одних списках рукописей «Истории албан» и соответствующих им изданиях⁸ Шупхалишай непосредственно преемствует Григорису, а в других списках рукописей и соответствующих им изданиях⁹ Шупхалишай вместе с пятью последующими католиками предшествуют Григорису. Если доверять этим спискам, Шупхалишай может быть датирован IV в. как преемник Григориса (дата, которую принимает и пытается доказать ее достоверность С. Ованнисян). В равной же степени Шупхалишай может быть датирован II—III вв. как предшественник Григориса.

Считаем нужным верить текстам «Истории албан», а не списку католиков, так как контексты, повествующие о Шупхалишае, как современнике Вачагана III, о Вачагане III, о созыве Агуэнского собора, входят в первую книгу, которая, по единому мнению исследователей, написана в VII¹⁰, или, как нам кажется, в конце VII и начале

обоснованной. Точка зрения его основывается главным образом на трех положениях: 1) участники Агуэнского собора — это исторические личности, жившие в конце V и начале VI в.; 2) Арцах и Утик до V в. входили в состав Армении и потому не могли принять собственную «Каноническую конституцию» в IV в.; 3) участниками собора были архиепископ Партава и партавский иерей, а Партав построен после 459 г. Из трех положений научно доказанным считаем первое. Второй аргумент не подтверждается источниками. Третий же аргумент неубедительный.

⁷ С. Х. Ованнисян. Каноны Агуэнского учредительного собрания, и их связь с аштишатскими канонами, стр. 165—267.

⁸ История агван, кн. III, гл. 23, изд. Н. Эмина, стр. 391; изд. К. Патканова, стр. 280; изд. В. Аракеляна, стр. 268.

⁹ История агван, кн. III, гл. 23, изд. Ч. Доусета, стр. 288.

¹⁰ С. F. Neumann. Beiträge zur armenischen Literatur. München, 1849, S. 1—16; Н. Адонц. Армянская литература. Новый энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона, т. III, 1915, стр. 650; Т. Тер-Григорьян. К вопросу об «Истории албанской страны» Моисея Каланкатуйского о посольстве албанского князя Вараз Трдата к хазарскому хану Алп-Илитверу. «Зап. ИВ АН СССР», т. VII, 1939, стр. 9; З. И. Ямпольский. К изучению летописи Кавказской Албании. «Изв. АН Азерб. ССР, серия обществ. наук», 1957, № 9, стр. 151—152; К. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.—Л., 1959, стр. 13; З. М. Буниятов. Азербайджан в VII—IX вв. Баку, 1965, стр. 10—11; Т. Мамедов. О летописи Кавказской Албании. Сб. Вопросы истории Азербайджана. Баку, 1966, стр. 48 и др.

VIII в.¹¹ А список албанских католиков, которым завершается третья книга «Истории албан», как и последние главы книги, бесспорно, написаны не раньше X в. Таким образом, в этом списке, который является поздним добавлением, возможны ошибки, особенно в части, повествующей о первых албанских католиках. Это подкрепляется следующим. В начале списка албанских католиков имеется следующая приписка: «Об именах патриархов следовало бы написать точно. Но так как деяния, время и имена предшествующих патриархов, заветы были сожжены беззаконниками, места их пребывания неизвестны нам и не дошли до нас, то мы, сколько могли, постарались составить этот список для тех, которые займутся этим вопросом»¹².

А в примечании к списку албанских католиков, приводимом И. Шахатуняцем¹³, это же засвидетельствовано следующим образом: «Относительно имен католиков необходимо было точное и правильное (сведение), но так как о деяниях и времени прежних католиков и сведения об именах их были сожжены нечестивцами, и все они не дошли до нас и нам неизвестно место их пребывания, потому мы приводим его (сведение) неполностью для тех, кои интересуются этим вопросом»¹⁴.

При таком состоянии этих списков совершенно очевидно, что в них возможны перемещения, пропуски и, следовательно, они хронологически не выдержаны. О неполноте этих списков свидетельствует то обстоятельство, что список католиков, приводимый И. Шахатуняцем, отличается от списков известных изданий «Истории албан». Здесь Шупхалишаю предшествуют три католика: 1) св. Егисэ; 2) некий блаженный муж, сопровождавший Григория Просветителя из Кесарии, который был назначен руководителем албанским; 3) Григорис. Новым дополнением к списку является «муж блаженный». Наличие в списке пропусков подтверждается письмом албанского католика тэр Абаса (VI в.), где Абас упоминает своих предшественников — Петроса и Григора¹⁵. Петрос не значится ни в одном списке рукописей «Истории албан». По всей вероятности, списки, албанских католиков претерпели большие изменения поздних редакций в связи с вопросом об автокефалии албанской церкви. Албанская редакция, доказывая самостоятельность албанской церкви, ее патриаршее начало, помещала Шупхалишаю вместе с пятью католиками перед Григорисом, внуком Григория Просветителя, а армянская редакция, стремясь доказать, что албанские католики получали рукоположение от армян и что первым албанским католиком был внук Григория Просветителя, Григорис, помещала Шупхалишаю после Григориса.

Кроме этого, составитель списка албанских католиков, видимо, пользовался еще другим источником, неизвестным автору (или авторам) «Истории албан», поскольку он в своем списке приводит имена католиков, которые совершенно не упоминаются в контекстах указанной книги. Таковыми являются Мовсэс, Панд, Давит и др.

В свете изложенного становится очевидным, насколько не достоверны и хронологически не выдержаны списки албанских католиков.

¹¹ Ф. Дж. Мамедова. «История албан» Мовсеса Каганкатвази как источник по общественному строю раннесредневековой Албании. Автореф. Баку, 1971, стр. 13.

¹² История албан, кн. III, гл. 23, изд. Н. Эмина, К. Патканова и Ч. Доусета.

¹³ И. Шахатуняц. Описание Эчмиадзина и пяти областей, лежащих у Арарата, т. II Эчмиадзин, 1842 (арм.), стр. 330; Т. Тер-Григорьян. Древняя Агвания (по армянским источникам). НАИИ АН Азерб. ССР, № 628, стр. 164.

¹⁴ Т. Тер-Григорьян. Древняя Агвания. НАИИ АН Азерб. ССР, № 682, стр. 164.

¹⁵ Н. Акинян. Мовсэс Дасхуранци, стр. 87 (пер. А. Баграмяна).

Нам представляется, что, согласно данным контекстов, Шупхалишай, по праву должен быть помещен в списке католиков. Он является преемником албанского католика Иереми, который был современником албанского царя Асугэна (IV в.), и с несколькими следующими за ним католиками предшествовал албанскому католику тэр Абасу (VI в.).

Ведь, как известно, поздние историки — Киракос Гандзакечи¹⁶, Мхитар Айриванеци¹⁷, обратив внимание на противоречие относительно имени Шупхалишай, выражали сомнение по поводу помещения его в начале списка католиков и датировали его V в. Известно также, что, кроме Агуэнского собора, Шупхалишай в составе албанского духовенства принял участие на совместном армяно-албано-иберском соборе, созданном в Двине в 506 г. армянским католиком Бабкеном¹⁸.

Исследователи, в отличие от С. Ованнисяна, видимо, на основании текстов датировали Агуэнский собор V в.

Датируя Шупхалишаю IV в., С. Ованнисян считает, что он был католиком при албанских царях Урнайре и Вачагане II. Так, перечислив меры, проведенные, согласно данным «Истории албан», Урнайром в интересах церкви, он заключает, что «все эти мероприятия были осуществлены по инициативе Шупхалишай, и потому он был причислен к лику святых»¹⁹. Во-первых, в источниках католиками при Урнайре засвидетельствованы «блаженный муж, сопровождавший Григория Просветителя из Кесарии, который был рукоположен в Риме», и Григорис²⁰. Во-вторых, даже эти католики, по данным «Истории албан», не упомянуты в связи с проведением мероприятий в интересах церкви.

Далее, С. Ованнисян полагает, что если бы Агуэнский собор был созван Вачаганом III, то в канонах обязательно отразились бы его набожность и его деятельность по церковному строительству²¹.

Нам представляется, что созыв Агуэнского собора, разрешающего насущные вопросы церкви, утверждающего церковные порядки и правила веры, регулирующего отношения сословий, не только отражает благочестивую деятельность Вачагана III, но и является итогом его религиозной политики.

По мнению С. Ованнисяна, в период правления Вачагана III в V в. в Албании распространились ереси мессальян и несториан, которые серьезно тревожили албанскую церковь. С. Ованнисян полагает, что если бы Агуэнский собор был созван в это время, то он обязательно принял бы каноны против этих ересей. Что касается религиозных течений мессальян и несториан, то наличие их в Албании в V в. С. Ованнисян принял, очевидно, по аналогии с Арменией. Как известно, в армянских источниках засвидетельствованы широко распространенные в Армении в IV—V вв. ереси не только мессальян, но и борборитов. Следуя логике С. Ованнисяна, следовало бы требовать отражения и ереси борборитов в агуэнских канонах, пусть принятых, как полагает С. Ованнисян, Вачаганом II в IV в. «История албан» об этих ересьях не сообщает.

¹⁶ Киракос Гандзакечи. История, гл. X, стр. 194.

¹⁷ Мхитар Айриванеци. История Армении. М., Изд. Н. Эмина, 1860, стр. 19, 48 (древнеарм. текст).

¹⁸ Р. Ачарян. Словарь армянских личных имен, IV.

¹⁹ С. Ованнисян. Каноны Агуэнского учредительного собрания и их связь с аштишатскими канонами, стр. 267.

²⁰ История албан, кн. I, гл. 9, II.

²¹ С. Ованнисян. Каноны Агуэнского учредительного собрания и их связь с аштишатскими канонами, стр. 267, 268.

Несторианство же, которое, по мнению С. Ованнисяна, представляло серьезную угрозу албанской церкви в V в., судя по данным «Истории албан», проникает в Албанию лишь во второй половине VI в. Дело в том, что в V в., в период созыва Агуэнского собора, Албания, как и Армения, держалась в стороне от догматических споров, расприравивших греко-римский мир. Это объясняется прежде всего тем, что в это время в самой Римской империи несторианство, как известно, фактически не одержало верх. Постановления Халкедонского собора 451 г., поощрявшие учения Нестора, не всеми были приняты²². Указы императоров Римской империи — Зенона (474—491) и Анастасия (491—518), ревностных противников халкедонизма, были официальным отречением от исповедания Халкедонского собора. Это привело к временному успеху монофизитства. Кроме того, Халкедонский собор был созван спустя несколько месяцев после Аварайской битвы 451 г.²³ Следовательно, политическое положение Албании, как и Армении и Иберии, было таковым, что догматические споры не могли пробудить к ним интереса этих стран.

Далее следует учесть также то обстоятельство, что Халкедонский собор был созван по инициативе римского императора Маркиана, который отказал восставшим армянам²⁴, албанам, иберам в помощи для борьбы с Сасанидами.

Свое отношение к учению Нестора и Халкедонскому собору албаны выразили на общем соборе совместно с армянами и иберами, созванном в 491/506 г. в Двине армянским католиком Бабкеном I (490—515). Собор этот утвердил исповедание веры Эфесского собора и отверг учение Нестора и постановления Халкедонского собора.

Таким образом, несторианство в V в. не тревожило албанскую церковь, и потому решения Агуэнского собора его не предусматривают.

Как было отмечено, несторианство проникает в Албанию лишь в VI в. В «Истории албан» говорится: «В это время (552 г.) по всем концам распространились смуты собора Халкедонского... Тогда тэр Абас, католикос албанский, произвел строгое расследование с епископами и изгнал из Албании скверных учителей: Фому, Илию, Бнота, Ибаса и др.»²⁵.

По мнению С. Ованнисяна, канонической базой агуэнских канонов послужили армянские аштишатские каноны. Приведя сравнительную таблицу агуэнских канонов и аштишатских, С. Ованнисян полагает, что абсолютное большинство канонов Агуэнского собора регулирует такие же отношения и таким же образом, что и в период деятельности армянских царей Аршака (345—367), Папа (369—374) и армянского католика Нерсеса²⁶.

Прежде всего следует отметить противоречие в данном утверждении С. Ованнисяна. Агуэнские каноны не могут регулировать одновременно отношения, отраженные в решениях Аштишатского собора и в мероприятиях армянского царя Папа, так как мероприятия последнего упраздняют решения Аштишатского собора.

Нам представляется совершенно несостоятельным вывод С. Ованнисяна, что агуэнские каноны восходят к аштишатским. Аналогичными

²² М. Орманян. Армянская церковь. М., 1913, стр. 34—35.

²³ Там же, стр. 35.

²⁴ Там же, стр. 36.

²⁵ История албан, кн. II, гл. 8, изд. М. Эмина, стр. 143; изд. К. Патканова, стр. 97.

²⁶ С. Ованнисян. Каноны Агуэнского учредительного собрания и их связь с аштишатскими канонами, стр. 273.

у этих канонов являются те, которые устанавливают правила христианской веры, что вполне естественно, ибо они общие и должны быть одинаковыми для всех верующих христиан. Эти правила веры разработаны и утверждены вселенскими соборами. Они утверждались в канонах и последующих армянских соборах. Что касается остальных вопросов, разработанных в агуэнских канонах, то они самостоятельны и не имеют ничего общего с армянскими канонами Аштишатского собора. Агуэнские каноны регулируют взаимоотношения между мирянами и духовенством, отношения внутри самого духовенства, взаимоотношения между духовенством и светской знатью — азатами. Всего этого нет в аштишатских канонах. Аштишатский собор упорядочил ряд мирских дел, не отраженных в агуэнских канонах. Особенности Аштишатского собора отметил сам С. Ованнисян. Это — решения об организации богоделен, лепрозориев, женских монастырей, гостиниц, решения о средствах для сохранения этих организаций и др.

Далее С. Ованнисян полагает, что близость агуэнских и аштишатских канонов носит не случайный характер, а обусловливается близостью эпохи. Это период восшествия на престол армянского царя Папа и первые годы царствования албанского царя Вачагана II²⁷. С. Ованнисян пытается провести аналогию во внутривнутриполитическом положении Армении и Албании IV в., но характеризует только внутреннее положение Армении. Внутренняя жизнь Армении, как указывает С. Ованнисян, была насыщена мерами, направленными против аштишатских канонов, против порядков Нерсеса. Аштишатские каноны не выражали волю армянского царя Аршака. Это видно из того, что спустя несколько лет после собора, Аршак стал попирает постановления Аштишата. По мнению С. Ованнисяна, в стране обостряются отношения знати и духовенства и это завершается тем, что Пап, сменив Аршака, упразднил каноны Аштишатского собора и сильно ограничил права церкви в сфере мирских отношений²⁸.

Политическая ситуация в Армении IV в. совершенно не идентична политическому положению в Албании, отраженному в агуэнских канонах.

Как явствует из сообщений Фавстоса Бузанда, в IV в. обстановка в Армении осложняется. Наряду с борьбой между царской властью и светской знатью происходит борьба между царской властью и духовенством²⁹.

Армянская церковь с самого начала проявляла тенденцию к самостоятельности. В условиях шаткости армянского престола «в условиях раздробленности страны и центробежных устремлений нахараров нерократия была централизованна, имела большую экономическую, морально-политическую силу, посредством которой воздействовала на внутреннюю и внешнюю политику страны»³⁰. На примере Аштишатского собора видно, что во главе законодательного собора стоял армянский католикос Нерсес. Он созывает собор, на который приглашает епископов. Участие светской знати и царя не засвидетельствовано³¹. Каноны разрабатывает католикос Нерсес, он же утверждает, он повелевает, а собор единодушно одобряет. Борьба между католиком Нерсесом и армянским царем Папом приводит к тому, что последний отменяет

²⁷ С. Ованнисян. Каноны Агуэнского учредительного собрания и их связь с аштишатскими канонами, стр. 271, 274.

²⁸ Там же, стр. 273—274.

²⁹ Фавстос Бузанд, кн. IV, гл. 5; А. Г. Сукиасян. Общественно-политический строй и право Армении в эпоху раннего феодализма. Ереван, 1963, стр. 57.

³⁰ А. Г. Сукиасян. Там же.

³¹ Фавстос Бузанд, кн. IV, гл. 4.

порядки Нерсеса и ограничивает права духовенства. С. Ованнисян же объясняет политику Папы в отношении клира обострением отношений между светской знатью и духовенством, хотя об этом нет никаких упоминаний и намеков ни в решениях Аштишатского собора, ни в период царствования Папы.

Что касается Албании, то анализ решений Агуэна и других данных «Истории албан» убеждает, что в IV—V вв. в период централизованной царской власти албанское духовенство в отличие от армянского клира, экономически и политически было слабым. В Албании, в отличие от Армении, происходят «противоборства, неурядицы» между духовенством и светской знатью. Албанский клир не был настолько сильным, чтобы вступать в противоборство с царем. В решении не только внутренних и внешних вопросов страны, но даже в решении вопросов церковных и светских албанское духовенство не играло ведущей роли. Главные функции католикоса осуществлял албанский царь. Он назначает и утверждает епископов³², повелевает ими³³, созывает собор, возглавляет его³⁴, организует походы и церковные торжества по этому поводу³⁵. Албанский царь стоял во главе совещательного и законодательного органа светской и духовной власти — Собора («Жогов атеан»)³⁶.

Как видно из вышеизложенного, в решениях Аштишатского и Агуэнского соборов отразилась различная внутривластная ситуация.

Далее С. Ованнисян утверждает, что мероприятия Папы нашли широкий отклик у албанского царя Вачагана II³⁷. Это утверждение С. Ованнисяна также несостоятельно, ибо мероприятия Папы были направлены на ущемление интересов духовенства, ограничение его прав, а мероприятия албанского царя, отраженные в агуэнских канонах, направлены на утверждение самостоятельности духовенства, в защиту его интересов. Решения Агуэнского собора уравнили клир в правах со светской знатью, скорее ограничили произвол албанских азов (Каноны 17, 20, 21). Не имеет под собой почвы и мнение С. Ованнисяна, что албанские ишханы попирали права духовенства по примеру армянских азов³⁸, так как о произволе армянской светской знати нет никаких данных.

Агуэнские каноны отражают положение вещей не при Урнайре и Вачагане II, а в более позднее время.

Нам представляется, что если бы агуэнские каноны были приняты Вачаганом II, то армянский католикос Гют в письме к албанскому царю Ваче II, повествуя о деятельности предшествующих Ваче албанских царей в связи с утверждением христианства, с установлением церковных порядков, непременно упомянул бы о деятельности Вачагана II, и тем более о принятии им агуэнских канонів столь большой значимости.

Вышеизложенное позволяет, очевидно, не согласиться с новой дати-

³² Вачаган III «назначал в разные места епископов, иереев». История албан, кн. I, гл. 17.

³³ Вачаган III «посылает грамоты во все области своего владычества к епископам, иереям, пустынножителям и всему братству церковному поклониться и поститься, чтоб бог даровал мощи Григориса». История албан, кн. I, гл. 21.

³⁴ История албан, кн. I, гл. 26.

³⁵ Там же, гл. 21.

³⁶ Ф. Дж. Мамедова. Из истории раннефеодальных отношений в Кавказской Албании. «Изв. АН Азерб. ССР, серия истории, философии, права», 1968, № 2, стр. 95.

³⁷ С. Ованнисян. Каноны Агуэнского учредительного собрания и их связь с аштишатскими канонами, стр. 272.

³⁸ Там же.

ровкой С. Ованнисяна и считать правильной традиционную дату созыва собора. Действительно, материалы Агуэнского собора дают яркую картину социально-политического состояния Албании конца V в. (487—488).

Каковы исторические предпосылки созыва Агуэнского собора?

В результате антисасанидских восстаний 451 г., 457 г., 481—484 гг. Албания наряду с Арменией и Иберией добилась права на исповедание христианской религии. Албания, кроме того, возродила свою политическую независимость. Здесь была восстановлена власть албанских Аршакидов в лице Вачагана III Благочестивого (487—506). Стремясь закрепить независимость Албании и учитывая большую политическую роль самостоятельной албанской церкви, которая противостояла бы чуждым религиозно-политическим влияниям и ассимиляторской политике иноземных сил, Вачаган III считал необходимым упрочить пошатнувшиеся устои этой церкви, экономически укрепить ее. А это можно было сделать принятием албанских церковных правовых норм. С этой целью Вачаган Благочестивый созывает Агуэнский собор.

Таким образом, в свете изложенного становится очевидным, что агуэнские каноны могли быть созданы только в конце V в., когда воцарился албанский царь Вачаган II Благочестивый.

Ф. Ч. Мамедова

Бир даһа Агуен ганунларынын верилмәси тарихинә даир

ХУЛАСӘ

Елмдә һөкм сүрән фикрә көрә, албан чары III Вачаган тәрәфиндән чағырылмыш Агуен мәчлисинин ганунлары 487—488-чи илләрдә гәбул олунмушдур. Сон илләрдә бу барәдә мүбәһисәли мүлаһизәләр ирәли сүрүлдүҗү үчүн (С. Х. Ованесјан. Агуен мәчлиси-мүәссисәсинин ганунлары вә онларын Аштишат ганунлары илә әлағәси. Ермәнистан ССР ЕА тарихи-филолокија журналы, 1967, № 4) биз бу мәғаләдә ән'әнәви тарихин һәгигәтә даһа јахын олдуғуну сүбүт етмәјә сә'ј көстәрмишик.

Агуен ганунларыны IV әсрә аид етмәјә чалышан С. Х. Ованесјана көрә Агуен мәчлисинин иштиракчысы Шупхалишај V әсрдә дејил, IV әсрдә албан каталикосу олмушдур. Мовсес Каганкатватсинин «Албан тарихи» мәтнләринин вә каталикос сијаһыларынын тәһлили биздә белә бир фикир јарадыр ки, С. Х. Ованесјанын мө'тәбәр сәјдығы каталикос сијаһылары әсрә сонралар әләвә едилмиш вә онлар дејишиклијә мәрүз галмышдыр. Бизчә, Шупхалишај V әср һадисәләринин иштиракчысы кими верән «Агван тарихи» мәтнләри һеч бир шүбһә доғурма-малыдыр.

С. Х. Ованесјан белә дүшүнүр ки, әкәр Агуен мәчлиси V әсрдә, јә'ни албан чары III Вачаган дөврүндә чағырылмыш олсәјдә, несторијанлар әлејһинә ганун гәбул едәрди.

«Албан тарихи»ндә көстәрилир ки, Албанијада несторијанлыг јал-ныз VI әсрдә јайылмаға башламышдыр. Бу да онунла изаһ олунур ки, V әсрдә несторијанлыг Рома империясынын өзүндә белә үстүнлүјә ма-лик дејилди.

С. Х. Ованесјанын фикринчә, Агуен ганунларынын әсасыны Ашти-шат мәчлисинин ермәни ганунлары тәшкил етмишдир. Зәннимизчә, С. Х. Ованесјанын бу нәтичәси әсассыздыр. Агуен вә Аштишат ганунла-

рындакы ејнијјет ондан ибарет иди ки, бу ганунларда христианлыг дини гаждалары тэбини олараг бүтүн христианлар үчүн ејни һесаб едилир. Бу дини гаждалар Бизанс империјасында чагырылан үмуми христиан дини мәчлиси тәрәфиндән ишләниши вә тәсдиг олунмушду.

Агуен ганунлары јалпыз V әсрин сонунда, јәни албан чары III Вачаганын тахта чыхмасындан сонра мејдана кәлә биләрди.

Г. М. АСЛАНОВ, Г. С. ИСМАЈЫЛОВ

АЛАЗАН ВАДИСИНДӘ СОН ТУНЧ ВӘ ИЛК ДӘМИР ДӨВРҮНӘ АИД ЈАШАЈЫШ ЈЕРИ

Гәдим јашајыш јерләринин галыгларындан ибарет абидәләр узак кечмишдә јашамыш гәбилә вә тајфаларын мәшәт вә тәсәррүфатыны өјрәнмәк бахымындан елми әһәмијјет кәсб едир. Белә абидәләр ибтидаи-ичма гурулушунун бу вә ја дикәр мәрһәләсинин игтисади, ејни заманда ичтимаи вә мәдәни һәјатында баш верән дәјишикликләри әјани шәкилдә әкс етдирир. Бу әсасдан Алазан вадисиндә ашкар едилмиш гәдим јашајыш јери вә бурадан тапылмыш мүхтәлиф мадди-мәдәнијјет галыглары диггәтәләјигдир.

Гејд олуна абидә билаваситә Алазан чајынын сол саһилини әһатә едән Ағјазы дүзәнлијиндә јерләшир. Ағјазы дүзәнлији АзәрбајҶанын әлверили торпаг вә иглим шәраитинә малик кушәләриндән биридир. Гәрб тәрәфдән Алазан чајы, шималдан Әјричај вә чәнуб-шәрг тәрәфдән Бөјүк Гафгаз дағларынын јамачлары илә әһатә олунмуш бу дүзәнлијин мүнбит торпагы, јумшаг иглими әкинчилик, малдарлыг вә башга тәсәррүфат саһәләринин инкишафы үчүн чох јарарлыдыр. Назырда Ағјазы дүзәнлијинин бөјүк бир һиссәсиндән әкин саһәси вә ичтимаи мал-гара үчүн ғышлаг кими истифадә олунар. Шүбһәсиз, белә бир әрази гәдим заманлардан инсанларын диггәтини өзүнә чәлб етмиш вә онларын бурада мәскән салмасына имкан јаратмышдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, ғысамүддәтли тәдгигатлар нәтичәсиндә бу әразидә онларча гәдим јашајыш јеринин галыглары вә абидәләри ашкар едилмишдир¹.

Мәгалә белә абидәләрдән биринә — Сон Тунч вә Илк Дәмир дөврүнә аид гәдим јашајыш јеринә һәср олунмушдур. Абидә илк дөфә 1959-чу илдә гејдә алынмышдыр. О, Ағјазы дүзәнлијинин гәрб тәрәфиндә, Габулағ адлы јердән тәхминән 1 км шимал тәрәф, Әјричајын сол саһилиндә јерләшир (1-чи шәкил). Бу һиссәдә сел ахарлары нәтичәсиндә јарғанлар әмәлә кәлдијиндән, јашајыш јеринин тутдуғу саһәни дәгиг мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн дејилдир. Күман етмәк олар ки, бурада мәскән јери кими илк нөвбәдә бир-биринә јахын ики тәпә сечилмишдир. Абидәнин мәдәни тәбәгәсини мүәјјәнләшдирмәк мәгсәди илә 1959-чу илдә бурада бир нечә јердә кәшфијјат газынтысы апарылмышдыр. Наһајәт мин газынтылар бу абидәдә мәдәни тәбәгәнин 2 м-ә јахын олдуғуну вә әсасән ерадан әввәлки II миниллијин сонларындан башламыш I миниллијин орталарына гәдәр дөврү әһатә етдијини көстәрмишдир.

¹ Г. М. Асланов. «Торпагалада археоложи ахтарышлар». АзәрбајҶан ССР ЕА Хәбәрләри, 1961, № 8, сәһ. 29—43; Бу әразидән ерамызын VII әсрләринә гәдәр күп гәбирләри дә тапылмышдыр.

Дағыстан МССР

Загата район

Гах

Шәхә район

Агәзы дүз

Курчүстан ССР

Минкәчевир дәнчә

Ташајыш д.и.

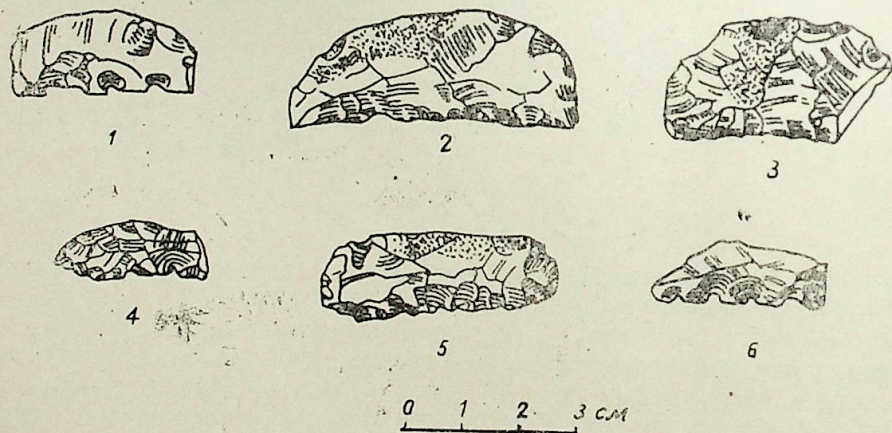
88

A line drawing of a rectangular cake. The top surface is covered with a pattern of small dots, suggesting a textured frosting or sprinkles. A decorative border with a scalloped edge runs along the perimeter of the top. In the center of the top surface, there is a small, circular indentation or hole. The sides of the cake are also indicated by simple lines, showing its three-dimensional form.

89

дә хыш әкинчилији, шүбһәсиз, даһа кениш јајылмыш, Загафгазија эра-
дәсиндә јашамыш гәбилә вә тајфаларын әкинчилик тәсәррүфатынын
әсасыны тәшкил етмишдир. Бу һалда, Сон Тунч дөврү абидәләриндән
тапылмыш даш тохалары һеч чүр о дөврдәки әкинчилик мәдәнијјәтинин
ашағы сәвијјәсини кәстәрән сәнәд кими гијмәтләндирмәк олмаз. Бизчә,
хыш әкинчилијинин бәргәрар олдуғу бир вахтда тәсвир едилән даш
тохалардан, һәр шејдән әввәл, мүәјјән чоғрафи шәраитдә битән бәзи
биткиләрин јетишдирилмәсиндә истифадә олуна биләрди. Бәлкә буна
көрә дә даш тохалар Тунч дөврүнүн бүтүн јашајыш јерләри үчүн хас
олмајыб, әсасән дағ вә дағәтәји эразиләрдәки гәдим јашајыш јерләри
үчүн сәчијјәвидир. Дикәр тәрәфдән, Тунч дөврүндә даш тохалардан
торпағын шумланмасында јардымчы аләт кими дә истифадә олуна би-
ләрди. Мәнбәләрдән мәлумдур ки, һәлә гәдим Шумердә әкин саһәлә-
ри хышла шумландыгдан сонра әләвә оларағ тоха илә дә ишләнилір-
ди¹⁹.

Јашајыш јериндән ашкар олуна даш мәмулатынын дикәр һиссә-
сини орағ дишләри тәшкил едир (4-чү шәкил). Әксәријјәти сегмент
формада олан орағ дишләринин һазырланмасында мүхтәлиф рәнкли
чаһмағ дашындан истифадә едилмишдир. Бунларын һәр ики үзү хыр-
да гәлпәләр гопардылмағла ишләнмишдир. Ејни үсулла дишләр јан тә-
рәфдән ишләнилмиш, ишләк алт һиссәләр исә хырда дишли мишар
шәклинә салынмышдыр. Ишләнмә нәтичәсиндә орағ дишләринин бу
һиссәси чилаланмыш вә мүәјјән гәдәр јејилмишдир. Һағгында данышы-
лан бу орағ дишләри мүхтәлиф өлчүдәдир. Әсасы ағач вә ја сүмүкдән
ибарәт гурашдырма орағлара аид белә дишләрин ән гәдим нүмунәләри
ерамыздан әввәл V—IV минилликләри әһатә едән Шомутәпә јашајыш
јериндән тапылмышдыр²⁰.

4-чү шәкил

Илк Тунч дөврүндә даш дишли гурашдырма орағлар даһа кениш
јајылмыш, әкинчилик тәсәррүфатында бичин аләти кими үстүн јер тут-
мушдур. Бу дөврә аид елә бир абидә јохдур ки, орадан чаһмағ да-

Глонт, Урбиси, I, Тбилиси, 1962, сәһ. 61, 63; С. Исмаилов. Из истории древнейшей культуры Западного Азербайджана, сәһ. 19—20; К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили. Древняя культура Южного Кавказа. Л., 1970, сәһ. 106.
¹⁹ С. Н. Крамер. История начинается в Шумере. М., 1965, сәһ. 78—85.
²⁰ И. Г. Нариманов. Древнейшие серпы Азербайджана. СА, 1964, №1; јенә онун. Археологические исследования поселения Шомутепе в 1963 г. Археологические исследования в Азербайджане (мәгаләләр мәчмүәси) Бақы, 1965.

шындан дүзәлдилмиш бу чүр орағ дишләри тапылмасын. Бизә мәлум
абидәләр ичәрисиндә Минкәчевир²¹, Күлтәпә²², Баба-Дәрвиш²³, Күнәш-
нә даһа чоғ тәсадүф едилмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Тунч дөврүнүн инкишаф етмиш мәрһә-
ләләриндә тунч орағларла јанашы, чаһмағ дашындан дишләри олан
гурашдырма орағлар һазырланмыш вә әкинчилик тәсәррүфатында
кениш истифадә олунамушдур²⁴. Тунч дөврүнүн сонунә мәхсус гәдим
јашајыш јерләриндән белә орағ дишләри даһа чоғ тапылыр. Марағлы-
дыр ки, Минкәчевирдән тапылан күлли мигдарда орағ дишләринин әк-
сәријјәти Сон Тунч дөврүнә аид олуп, әсасән сегмент формалыдыр.
Ону да кәстәрмәлијик ки, бу шәкилдә орағ дишләринә Илк вә Орта
Тунч дөврү абидәләриндә тәсадүф едилмәмишдир. Көрүнүр, сегмент
формалы белә аләтләр јалныз Тунч дөврүнүн сон мәрһәләсиндә истех-
сал олунамушдур.

Гәдим әкинчилик мәдәнијјәти вә ев тәсәррүфаты илә бағлы олан
әмәк аләтләринин бир гисми дән дашларындан ибарәтдир. Ағязы дү-
зәлијиндәки гәдим јашајыш јериндән бир нечә белә дән дашы гыры-
ғы тапылмышдыр. Бунлар ичәрисиндә һәм дән дашларынын алт һиссә-
си, һәм дә дәнәзәнләр (сүрткәчләр) вардыр. Аләтләрин һазырланмасы
үчүн мәсамәли туғ вә гранит чинсли дашлардан истифадә олунамушдур.
Дән дашларынын алт һиссәси, бир гајда оларағ, үзәри һамар олан ен-
ли даш лөвһәләрдән ибарәтдир вә әсасән јумшағ туғдандыр. Дәнәзән-
ләр гајыгвары шәкилдәдир, енсиздир, јарымдаирәви јанлары јухарыја
галхан чыхынтыларла тамамланыр. Ишләк үзләр һамар, тутачағ һис-
сәләр јарымдаирәвидир. Дәнәзәнләрин әксәријјәти мөһкәм чинсли даш-
лардан дүзәлдилмишдир, өлчүләри мүхтәлифдир.

Загафгазија эразисиндә дән дашларынын ән гәдим нүмунәләри
ерадан әввәл V миниллијә аид абидәләрдән тапылмышдыр. Әкинчилик
мәдәнијјәтинин јаранмасы илә мејдана чыхан бу аләтләр узун мүддәт
мөвчуд олмуш, Тунч дөврүнүн сон мәрһәләсиндә белә, кениш јајыл-
мышдыр.

Археолокијада гәдим әмәк аләтләри истехсалы илә бағлы олан
тапынтылар хусусилә гијмәтлидир вә гәдим истехсал васитәләринин
истехсалы кими чәтин бир мәсәләнин өјрәнилмәси ишиндә мүһүм әһә-
мијјәт кәсб едир. Јашајыш јериндән тапылан бир әдәд хусуси аләт гы-
рығы бу баһымдан марағлыдыр. Узунсов призма шәкилдә олан бу
аләт ағ-бозумтул рәнкли бөрк чинсли чаһмағ дашындан һазырланмыш-
дыр. Онун үчтилли сәтһи хырда гәлпәләр гопардылмағла сәјлә ишлән-
мишдир. Ишләнмә нәтичәсиндә ити ағыз һиссәси күтләшмишдир. Тәсвир
олуна бу аләтин әлдә олан һиссәсинин узунлуғу 5,5 см-дир (5-чи шәкил).
Чоғ күман ки, бу аләтдән мүхтәлиф даш аләтләрин һазырланмасында

²¹ Г. М. Асланов, Р. М. Ваидов, Г. И. Ионе. Древний Мингечаур, Баку, 1959, сәһ. 28—29, I—IV таблолар.

²² О. Н. Нәбибуллајев. Күлтәпәдә археоложи газынтылар. Бақы, 1959, V табло.

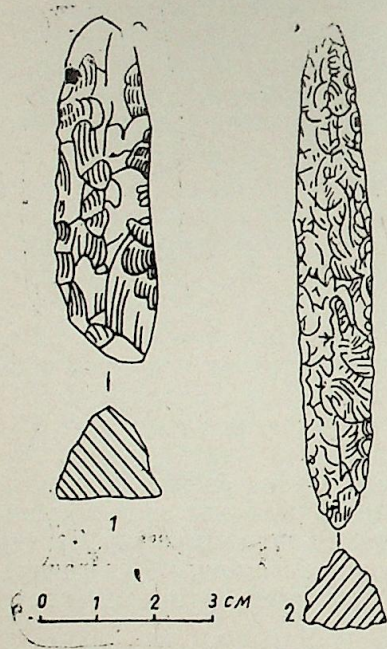
²³ И. Г. Нариманов, Г. С. Исмаилов. Акстафачайское поселение близ №4, 3-чү шәкил, 8; Г. С. Исмаилов. Азербайджан гәдим әкинчилијә даир јени материаллар. «Азербайжан ССР ЕА Мәрузәләри», 1962, №3. сәһ.

²⁴ Азербайжан ССР ЕА Тарих Институтунун археолокија фондунда сахланылыр.
²⁵ Г. С. Исмаилов. Гаракепетане — древний памятник материальной куль- туры Азербайджана, сәһ. 66.

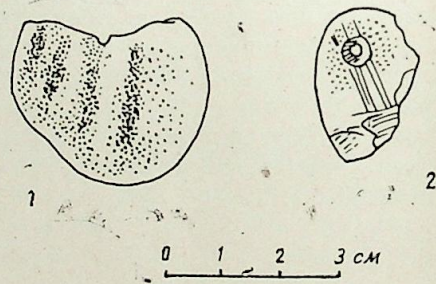
²⁶ К. Х. Кушнарева. Последние эпохи бронзы на холме Узерликтепе. МИА СССР, № 67, 18-чи шәк.; Г. М. Асланов, Г. М. Ваидов, Г. И. Ионе. Кәстәри- лән әсәри, III—V таблолар; Г. М. Асланов. Минкәчевирин даш аләтләри. Азербай- чанын мадди-мәдәнијјәти. III ч., Бақы, 1953, I табло.

истифаде олунмуш, онун ити уч хиссәси гәлпәгопаран вәзифәси дашымышдыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу аләт Загафгазија эразисиндә икинчи тапынтылар; мә'лум олан јеканә нүмунә Минкәчевир газынтылары заманы ашкар едилмишдир (узунлуғу 9 см-ә јахындыр, 5-чи шәкил, 2). Тәдгигатчылар бу аләти Енеолит вә Илк Тунч дөврүнә аид едирләр²⁷. Бизчә, белә аләтләрин дөврүнү ибтидаи-ичма гурулушунун мүәј-јән пилләләри илә мәһдудлашдырмаг олмаз. Мә'лумдур ки, гәлпәләр гопардылмагла һазырланмыш мүхтәлиф аләтләр гәдим дөврләрден башламыш Тунч дөврүнүн сонларынадәк мөвчуд олмушдур. Шүбһә јохдур ки, белә аләтләрин һазырланмасында јухарыда тәсвирини вер-дијимиз искәнәшәкилли аләтләрден истифаде едилмишдир. Алазан вадисиндәки билаваситә Сон Тунч дөврүнә мәхсус јашајыш јеринин өзүн-дән белә аләтин тапылмасы бу фикри әјани шәкилдә сүбут едир.

Тәдгиг етдијимиз абидәнин тапынтылары јухарыда дејиләнләрлә битмир. Ахтарыш заманы бурадан јасты хырда чајдашылардан дүзәл-дилмиш ики әдәд асма да әлдә едилмишдир. Бу дашыларын һәр икисин-дә сап үчүн дешик ачылмышдыр (6-чы шәкил, 1—2). Биринин үзәриндә назик кәсмә хәтләр вардыр. Чох еһтимал ки, бу асмалар а м у л е т—көз-мунчуғу вәзифәси дашымыш, јашајыш јеринин гәдим сакинләринин дини тәсәввүрләри илә әлагәдар олмушдур.

5-чи шәкил

6-чы шәкил

Алазан вадисиндән чохлу остеоложи материал да әлдә едилмиш-дир. Бу тапынтыларын әсасән гарамал вә давар кими ев һејванларына мәхсус олмасы вахты илә һәмин јашајыш јериндә малдарлығын да әсас тәсәррүфат саһәләриндән бири олдуғуну сүбут едир.

²⁷ Г. М. Асланов, Р. М. Ваһидов, Г. И. Ионе. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 28, 12-чи шәкил.

Поселение эпохи поздней бронзы и освоения железа в долине р. Алазани (Азерб. ССР)

РЕЗЮМЕ

Поселение, которому посвящена настоящая статья, впервые было открыто в 1959 г. Оно расположено на двух небольших холмах, на левом берегу р. Агричай, там, где она впадает в р. Алазань. Во время археологических раскопок было установлено, что культурный слой, сохранившийся до двух метров, принадлежит к последней стадии эпохи бронзы и периоду освоения железа.

Среди подъемного и раскопчного материала определенный интерес представляет обломок глиняного штампа. Такие предметы наиболее характерны для позднебронзовых поселений западной части Азербайджана и Северного Кавказа. В последнее же время в большом количестве они были найдены и в Алазанской долине на территории Грузинской ССР.

Толкование о назначении глиняных штампов довольно разнообразно. Мы склонны согласиться с мнением отдельных специалистов, считающих их культовыми предметами.

Основная часть добытых предметов — несколько десятков мотыг, изготовленных из плоских речных булыжников, — связана с земледельческим хозяйством древних обитателей. Мотыги имели заостренные края и боковые выемки для привязывания рукоятки. В Азербайджане аналогичные мотыги в большом количестве обнаружены вблизи гор. Ханлар, в междуречье Куручай и Кенделанчай, в урочище Баба-дервиш (недалеко от г. Казах).

Другую группу добытых предметов составляют кремневые вкладыши для составных серпов, на рабочих краях которых хорошо видны следы сработанности.

Среди найденных каменных изделий особого внимания заслуживает обломок отжимника из сероватого кремня. Подобное орудие труда на территории Закавказья было обнаружено лишь в Мингечауре. Интересны также два обломка каменных подвесок, изготовленных из плоских галек круглой и овальной формы.

Помимо описанных предметов, среди находок имеются фрагменты глиняной посуды различной формы и назначения. Они сходны с керамикой общеизвестных позднебронзовых памятников.

Таким образом, собранный материал позволяет судить об оседло-земледельческом характере изучаемого нами поселения.

З. А. ГУЛУЗАДЕ

ОБ ЭПОХЕ И ФИЛОСОФИИ ИМАДЕДДИНА НАСИМИ

Обращенное к Человеку, борящееся за Человека, воспевающее Человека, непревзойденное по красоте и философской глубине наследие поэта по праву принадлежит представителям всех эпох и стран. Оно принадлежит человечеству, которое чтит, чтит и будет чтить светлую память Насими, мужество которого не знало предела, поэзия — границ, Насими, который в мрачную эпоху господства религии и богословия отождествил творца и творения и провозгласил человека аллахом.

Философская поэзия Насими — детище и знамя боровшегося за человеческое достоинство и счастье средневекового Востока, порождение его социального, политического и идейного развития.

История социальной и идеологической жизни Востока всегда была богата многочисленными течениями, особенно широкого размаха и взлета достигают они в средние века.

На средневековом Ближнем и Среднем Востоке трудно назвать крупного мыслителя, философа, поэта, оставшегося вне пределов охвата идеологическими течениями своей эпохи. Многочисленность течений давала возможность выбора и почти исключала его случайность. Не игра случая, а глубокая убежденность, безграничная вера определяли выбор течения, выбор пути, вступление на который часто означал для вступающего подписание своего приговора на мучительнейшую казнь.

Крупнейшим течением средневекового Востока, с которым связал свою жизнь и творчество великий бунтарь, философ и поэт Азербайджана, был хуруфизм, представителем которого Насими вошел в историю. В начале же своего творческого пути поэт, как известно, придерживался суфизма толка Халладжа Мансура, отличавшегося революционностью в борьбе, пантеизмом в философии, ересью в религии, что закономерно и обусловило вступление Насими на путь антифеодального, антимонгольского, антиисламского по духу хуруфизма. Последний в течение веков (XIV—XVI вв.), борясь против господствующей власти и стоящего на страже ее ислама, занимает особое место в истории и, в частности, в истории культуры средневекового Среднего и Ближнего Востока.

Источники свидетельствуют, что возник и организационно оформился хуруфизм в Азербайджане в конце XIV в. Но он не был чисто азербайджанским явлением. Как философско-теоретическое направление хуруфизм был преемником основных положений и традиций предшествующей средне- и ближневосточной мистико-пантеистической философии.

Возникнув в Азербайджане и имея здесь таких своих представи-

телей, как Наими (основоположник его), Насими, Али-уль-Ала, Сурури, Хагиги и др., хуруфизм не был территориально замкнут в этой стране — в Иране, Азербайджане, Сирии и Османской Турции — среди ремесленников и городской интеллигенции¹.

Следует отметить, что азербайджанские представители хуруфизма пропагандировали его не только на своей родине, но и далеко за ее пределы. Появление, распространение и развитие хуруфизма и связь с ним таких корифеев восточной идеологии, как Фазуллах Наим и Имадеддин Насими исторически определено сложным социально-экономическим и идеологическим развитием Ближнего и Среднего Востока, страны которого в силу сложившихся обстоятельств были тесно взаимосвязаны.

Экономическое и политическое состояние рассматриваемых стран и позиция, занятая исламским духовенством при монголах, исторически обуславливают появление антифеодальных, антимонгольских и одновременно антиисламских течений-ересей, которые, возникнув, как правило, в городах, среди наиболее передовых и просвещенных слоев того времени — ремесленников и городской интеллигенции, — быстро перебрасываются в деревню и становятся действенной силой, поднимающей массы на классовую борьбу и обеспечивающей их определенной программой в этой борьбе.

Характерно в этом отношении сербедарское движение, идеологической оболочкой которого была еретическая шиитско-суфийская идеология. Зародившись в 30-х годах XIV в. в Хорасане, это движение, основной силой которого были ремесленники и крестьяне, нередко выступавшие под лозунгом «социального равенства», распространилось на Среднюю Азию и другие исламские страны. Восстания сербедаров нередко завершались победой и созданием широко известных в истории сербедарских государств, в той или иной мере практически осуществлявших идеалы социальных утопий.

Характерно, что сербедарские восстания не прекращаются и в империи Тимура. Так в 1405 г. вновь вспыхивает восстание сербедаров в Себзеваре, с трудом подавленное Шахрухом. Одни восстания сменяются другими, борьба народа против монголов, местных феодалов и ставшего на их защиту исламского духовенства и ислама не прекращается.

Характеризуя народно-освободительную борьбу этого периода и взаимосвязь между сменяющимися друг друга восстаниями, И. П. Петрушевский пишет: «Хорасанское восстание сербедаров оказало, несомненно, влияние на другие аналогичные по своему социальному составу и по своим политическим целям народно-освободительные движения: в Мазандаране (1350—1360), в Гиляне (1370 г.), в Кермане (1373 г.), в Самарканде и бассейне реки Зарафшан (1365 г.). Движения в XIV в. нашли продолжение и отражение в народных движениях XV в. в странах Ближнего и Среднего Востока. Таковы восстания шейха Бадрадина Симави и Берклюдже Мустафы в Османской Турции в 1416 г., движение хуруфитов в Иране, Азербайджане и Османской Турции в первой половине XV в., восстание в Хузистане в 1440 и следующих годах»².

Хуруфитское движение, центром организационного формирования которого был Азербайджан, быстро распространяется по Ближнему

¹ Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Л., 1958, стр. 235.

² И. П. Петрушевский. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV вв., М.—Л., 1960, стр. 412.

му и Среднему Востоку, охватывает Иран, Турцию, арабские страны. Социальный облик движения тот же, что и у предшествующих и со- путствующих ему сербедарских течений, — борьба против царизма зла в его трех основных лицах: монгольских владык, угнетателей вообще, в первую очередь местных феодалов, ислама и исламского духовенства — за установление царства справедливости. Это типичная для средневеко- вого Ближнего и Среднего Востока городская ересь, выражающая ин- тересы народа.

Экономическая и политическая обстановка, породившая хуруфизм, побудила и Насими примкнуть именно к этому течению, которое орга- низационно формировалось при поэте. Насими был, как известно, одним из первых членов тайного союза хуруфитов, созданного Наими в Баку, и стал наряду с Наими одним из наиболее активных распростране- лей хуруфизма.

Восток породил хуруфизм как социальное течение, Восток породил его и как течение идеологическое, философское. Хуруфизм появился и поднялся на базе философии предшествующих ему течений средневеко- вого Востока, на гуманистических традициях идеологии и непревзойден- ной поэзии Востока.

Связь хуруфизма, как философского течения с философским насле- дом Востока, на наш взгляд, имеет два аспекта:

1. Сопоставление ряда основных положений хуруфизма: его уче- ния о необходимом и возможном, о субстанции и акциденции, из- вечности мира, своеобразное толкование им эволюционного развития мира, возникновения живого из неживого, диалектики единого и мно- жества, отдельных моментов мистики и т. д. с соответствующими поло- жениями восточного перипатетизма (Ибн-Сина, Аль-Фараби, Ибн-Ту- фейль и др.)³ приводят нас к заключению, что философия восточного пе- рипатетизма может быть названа одним из источников философии дан- ного течения⁴.

2. Сопоставление принципиальных положений мировоззрения ху- руфизма с таковыми в идеологических течениях Ближнего и Среднего Востока (манихизм, маздакизм, хуррамитизм, суфизм, карматство, исмаилизм, али-аллахи и др.) подтверждает, что корнями своими фи- лософия хуруфизма уходит в философию этих течений. Анализ связи хуруфизма с многочисленными оппозиционными течениями и сектами, в частности сектами и течениями исламского Востока, показывает, как существенные положения идеологии этих течений и сект, эволюционизи- руя, дошли до хуруфизма, были восприняты им и развиты в нем. С другой стороны, подобный анализ, а также исследование отношения учения хуруфизма к шиизму и Корану подтверждают абсолютную несовмести- мость хуруфизма с исламом и Кораном, его антирелигиозный, антиис- ламский дух, заключенный в мистико-пантеистическую оболочку учения.

Восточные истоки и корни хуруфизма отнюдь не отрицают его связи с Западом, в частности с философией греков, о которой неодно- кратно писалось в исследовательской литературе о хуруфизме и Наси- ми. Однако связь эта, на наш взгляд, носила характер опосредствован- ный, она осуществлялась через вторые руки, а именно через знакомст- во с Западом по произведениям восточных перипатетиков.

³ Ибн-Сина. О бытии и его свойствах. Донишنامه; Фараби. Существо вопросов; Ибн-Туйфейль. Хайа сын Яхзана и др.

⁴ Связь хуруфизма с перипатетизмом отнюдь не означает идентичности основных положений обоих направлений. Если хуруфизм в решении данных вопросов последо- вателен в своем пантеизме, то для названных выше представителей арабоязычного перипатетизма пантеизм является лишь моментом в их мировоззрении.

Таковы вкратце идейные истоки хуруфизма как идеологического течения и мировоззрения Насими, наиболее крупного и яркого его представителя.

Философской основой хуруфизма, созданного духовным наставником Насими Фазуллахом Наими Табризи Астабади аль Хуруфи, был пантеизм в сочетании с мистикой букв (хуруфов, что определило назва- ние течения), изложенный им в «Джавиданнаме», «Махаббатнаме» и других произведениях.

Своеобразную философскую интерпретацию и высокохудожествен- ное изложение основных положений теории хуруфизма в относительно доступной народу форме на трех языках (азербайджанский, персид- ский, арабский) мы находим в поэтическом наследии великого Насими.

Сила и бессмертие философской поэзии Насими зиждется на все- объемлющем гуманизме поэта. Гуманизм охватывает и пронизывает мировоззрение и творчество Насими в целом. Если философия Наси- ми — «вахдат аль воджуд» (пантеизм, сводящий все к единому сущему), то суть «вахдат аль воджуда» в трактовке Насими — в гуманизме поэта-мыслителя, в его стремлении бесконечно возвысить человека, все подчинить ему, его счастью.

Высокий гуманизм Насими заставил его вступить на опасный в то время путь суфизма и хуруфизма и, исходя из них, проповедовать бо- горавность человека, его тождественность богу. Он заставил Насими искать выход в любви и разуме, которые, будучи непосредственно свя- заны с человеком, возвышая его до бога, лежат в основе всеобщего тождества.

Гуманизм определил пантеизм как философскую основу мировоз- зрения мыслителя, ибо пантеизм был исторически наиболее удачной формой для выражения принципов гуманизма в средние века. Эти два закономерно связанных начала органически слились в учении Наси- ми, где любой мотив последовательно пантеистического мировоззрения мыслителя глубоко гуманистичен, служит человеку и человечеству.

Вселенная, человек, его разум и речь (звуки и буквы), любовь, че- тыре материальных элемента и бог предстают в многогранной поэзии поэта-философа в неразрывном единстве, они тождественны друг другу.

Внутреннее единство и тождество их раскрываются и утвержда- ются Насими постоянно и повсеместно. Трудно представить себе газель и даже рубан, в которых поэт-мыслитель не раскрывал бы различные аспекты своего пантеистического миропредставления.

⁵ جمله عالم بیل که آله اوزی در

Знай, что весь мир — это сам бог.

Однако, отождествив мир с богом, Насими все видит только в реальном мире (потусторонность по сути отрицается мыслителем):

⁶ عالم الغیبك وجودی کائناتک عینی در

Существо потустороннего мира тождественно вселенной.

Истоком, основой всего, по теории проповедуемого Насими хуруфиз- ма, выступают четыре материальных элемента — огонь, вода, земля, воз- дух:

⁷ چیم چهار عنصری کیم مبدأیدر هر شیون

Чим (название буквы «ч» в арабском алфавите) — четыре элемента, которые являются началом всего.

⁵ نسیمی، دیوان، باکو، ۱۹۲۶، ص ۲۰۶

⁶ Там же, стр. 250.

⁷ نسیمی، دیوان، ۹ رф АН Азерб. ССР, М—227.

Главенствует в философской поэзии мыслителя человек — «султан миров», высшее создание вселенной, слову и воле которого покорен мир. И он, состоящий из четырех элементов и обладающий всеми атрибутами всевышнего, тождествен аллаху.

В сотнях газелей повторяется «я обрел в себе бога», «бог во мне», бог проявился через Адама, и как бы завершается эта мысль подчеркивающей апофеоз человека строкой:

⁸ حق تعالی آدم اوغلی اوزیدر

Всевышний аллах — это сам сын человеческий.

Человек, он же бог, в понимании Насими, материален и состоит из четырех элементов и атомов:

⁹ اود و صو توپراق و یل آدی ندندر آدم.

Огонь, вода, земля и воздух — почему имя им человек?

И поскольку человек, по учению мыслителя, и есть творец, он выступает материальной основой всего сущего:

از صبح ازل هر آنچه تا شام اید

¹⁰ آید بو جود هست ذرات من است

От восхода начала до заката вечности
Все, что существовало, — мои частицы.

Но он носитель и начало не только материального, он воплощение разума, любви, бога.

¹¹ هم حروفم هم کتابم هم کلامم هم کلیم

Я и буква, и книга, и глагол, и тот, кто глаголет.

Если, например для других хуруфитов, включая и основоположника течения Фазуллага Наими, человек-бог — момент их пантеистического мировоззрения, для пантеизма Насими — он основа, суть, без него нет учения Насими, нет Насими.

Каков же путь, соединяющий человека с богом, что есть основа их единства и тождества?

Два начала безгранично возвышают человека и лежат в основе его тождества с богом: чувство любви и способность мышления.

Любовь и Разум человека и человек — носитель любви и разума, человек-бог, — таков лейтмотив творчества и суть, сокрытая в раковине аллегорий жемчужина философии великого гуманиста.

Благодаря любви и разуму, человек духовно растет, совершенствуется, познает мир, себя и бога, познает свое внутреннее единство и тождественность с миром и богом.

Любовь, по Насими, объемлет все; поэт призывает любить природу, ближнего, стремиться к красоте в ее многообразных проявлениях: в обновляющем мир приходе весны, в многокрасочности цветника, в бесконечно воспеваемом физически прекрасном облике человека, в котором слились воедино небесный и земные возлюбленные.

Вопреки призывам представителей исламского богословия, нарекавших земное бренным и пустым и призывающих к отрешенности от земного, поэт зовет к наслаждению земными благами, увлеченно пропове-

⁸ نسیمی، دیوان، باکو، ۱۹۲۶، ص ۲۰۶

⁹ Там же, стр. 82.

¹⁰ Там же, стр. 38.

¹¹ Там же, стр. 138.

дуя красоту земли. Он боится, что люди, поверив рассказам захидов и ваизов, упустят миг наслаждения прелестями жизни, а жизнь так коротка.

بو کون بازار ایدر کلشن سمندن لاله وکلدن
¹² غنیمت کور که بش کوندر تماشایی بو بازارن

Сегодня цветник распродает свои жасмины, маки и (все) цветы —
Воспользуйся, ибо пять дней дано созерцанию этой распродажи.

Не прошлое, не будущее, а настоящий миг должен быть мигом человеческого наслаждения, человеческой радости,

وعدهی قوی ای کوکل کل بو دمی خوش کوردم
¹³ دون که کچدی داکله غائب بس بو دم خوش دم دورر

О, душа моя, оставь обещанное (в загробном мире), дай весело
провести этот миг.
Вчера прошло, завтра — нет, значит, хорош этот час.

Все объемлет разум; он проникает во все, познает все и утверждает в человеке логическую убежденность в его тождестве с миром и богом.

Для мыслителя-хуруфита разум — основа основ. Признание человека — посредством разума (буквы, слова, названий, определений) познать мир, себя и бога.

Достигается же это благодаря слуху и речи человека.

اصطلاح استعمال انسانه

¹⁴ ظفرو فتح داخلی نصرتندر

Умение человека слушать термины (слова) —
Победа, завоевание, достижение.

Особое место уделяет мыслитель познанию определений, ибо, по учению проповедуемого им хуруфизма, определение и определяемое едины и через определение раскрывается «тайна» — суть объекта определения.

Иногда он мистически связывает тайну определений с душой человека и с таинствами религии:

¹⁵ سراسما آدمك جانندهدر

Тайна названий — в душе человека

¹⁶ معنی سبع المثانی علم الاسما ایش

Суть (назначение) саб'ал масани — познание определений.

Но в любом случае призыв к постижению определений, а через них определяемых неизменен. И поскольку выражением разума в философии Насими аллегорически выступают звук, буква, слово, поэт бесконечно воспевает их тождественность человеку и в то же время богу и природе, ибо только в подобном единстве и предстает всегда мир Насими-пантеисту.

Здесь истоки и объяснение панегириков мыслителя букве и слову, которые, как пишет он, столь же прекрасны и велики, как их носитель человек-бог.

¹² ۲۹۲۶، نسیمی، دیوان، باکو، стр. 46.

¹³ Там же, стр. 41.

¹⁴ Там же, стр. 52.

¹⁵ Там же, стр. 205.

¹⁶ Там же, стр. 40.

Насими пишет о величии, безбрежности слова, о необходимости познать его, его суть и назначение.

Однако в отличие от других крупных представителей хуруфизма, проповедующих скрупулезное мистическое учение о букве, Насими увлекает только одна сторона хуруфитского учения в данном вопросе: буква как символ человеческого знания, основа его величия и всемогущества.

Вечное счастье, по мыслителю, в познании тайн мира, религии и, главное, собственной тайны, тайны своей души. Об этом поэт пространно пишет в газелях, начинающихся бейтом:

دون کون منتظرم من که بو یرکار ندر
کنید چرخ فلک گردش دوار ندر¹⁷
День и ночь жаждал узнать я, что это за дела?
Что это за циркуль, рисующий небесный круг?

и

ای حق اهلل یقینمیش بو خبر
که بیلن نفسنی در اهل نظر¹⁸

О люди истины, достоверно это сообщение,

Что познавший душу (страсти свои) из постигших (бога — З. Г.).

Вопреки религии бог, по Насими, познаваем и познание его есть слияние с ним, т. е. основа тождества.

В эпоху повсеместного господства религии Насими-поэт воспекает разум и слово, Насими-философ отождествляет их, которые познают тайны мира, человека и бога,

Насими считает, что человек, благодаря разуму, в состоянии не только познать мир, он становится властелином его.

Отсюда бесконечные призывы к знанию и борьбе с невежеством, как высшим злом:

جهل ایمش جهل اول مرض کیم قابل درمان دکل¹⁹
Невежество, невежество — та болезнь,
от которой нет лекарств.

В разуме путь духовного совершенства, без стремления к которому нет Человека Насими.

ناقص وجوده چون کیم نقصان گلور همیشه
جهد ایله کامل اول کیم گلمز کماله نقصان²⁰

Несовершенным существам всегда присущи недостатки,

Стремись быть совершенным, ибо совершенство лишено недостатков.

Итак, через разум и любовь, непосредственно связанные с человеком, его чувствами и способностью мыслить, человек приходит к осознанию собственного достоинства, величия, недостижимости, он утверждает в убеждении, что высшее величие, красота, сила, справедливость, приписываемые различными религиями богу, его атрибуты, что он бог и, кроме него, нет бога, ибо выше него ничего нет.

И пусть учение мыслителя мистифицировано, под мистическим покровом познания бога подносится идея всецелья и торжества человеческого разума, идея его способности проникнуть во все, постичь все, изменить все; оно есть гимн разуму человеческому, разуму, благодаря которому человек подходит к еретическому, граничащему с атеизмом утверждению: бог — я и вне меня его нет.

Гносеологические представления Насими — это проповедь рацио-

¹⁷ ۲۳ نسیمی، دیوان، باکو، ۱۹۲۶، ص ۲۳، стр. 82.

¹⁸ Там же, стр. 23.

¹⁹ Там же, 149.

²⁰ Там же, стр. 11.

нализма под покровом мистики—явление, характерное для средневековой философии, где мистика и рационализм отнюдь не всегда выступают антиподами.

Провозглашение человека богом — такова вершина гуманизма Насими. Поэт и философ средневековья противопоставляет утвердившемуся религией представлению своего общества о человеке как рабе божием, божьей твари, слабом, немощном пред высшей силой, неспособном познать тайны творца и постичь его самого, другого Человека, — всецельного, всемогущего, способного к всеобъемлющей любви и всезнанию, прекрасного физически и духовно.

Уважение к человеку, вера в него, преклонение перед ним—кредо, определившее суть и многокрасочность творчества Насими-поэта и основы миропонимания Насими-философа.

Мировоззрение Насими в целом, его гносеологические взгляды, отношение к религии, социальные взгляды, этические и эстетические представления — все преломляется через призму дани любви и уважения человеку.

И хотя учение Насими, включая и учение о Человеке, мистифицировано — дань средневековью, формировавшему мировоззрение поэта-философа, — тем не менее не мистика определяет суть его, а глубокая вера в реального живого человека, недостатки которого возмущают мыслителя и за мирское счастье которого он борется. Спасая другого, как известно, поэт сам предает себя в руки палачей.

Наиболее конкретное звучание обретает гуманизм Насими в этических и социальных представлениях мыслителя, отраженных в его многогранной поэзии.

Насими беспощадно клеймит современное ему общество где господствуют алчность и насилие, где власть насильника опирается на безмолвное недопустимое повиновение и бездеятельность. Гневом и болью пропитаны строки поэта:

طرار کر الورسه قمو رختی روادر
چون قافلده بر کشی بیدار بولتمز²¹

Коль вор отбирает всю одежду — так и надо,
Ибо в караване нет ни одного бодрствующего мужа.

Остро и бесстрашно вскрывает Насими пороки времени:

ای قیلان دعوی که شاهم عدل و انصافک قتی²²

О претендующий на шахство, где твои правосудие и справедливость?

Все богатство мира — гнет²³, высокие должности его захвачены людьми, лишенными достоинства, достойному же нет места²⁴; нет в нем места и ученому²⁵, ибо ложь вытеснила все разумное.

Недовольство временем переходит в недовольство миром в целом, порождая в творчестве Насими мотивы пессимизма и отреченности.

Полновластие зла подвергает поэта в уныние, вызывает ноты недоверия в его творчестве. Нередко Насими клеймит пороки своего богочеловека, отрицая его способность к любви, преданности, верности:

فانی جهانہ قالمادیق اماره نفسه اویمادیق

²¹ ۳۵ نسیمی، دیوان، باکو، ۱۹۲۶، ص ۳۵، стр. 35.

²² Там же, стр. 73.

²³ Там же, стр. 83.

²⁴ Там же, стр. 86.

²⁵ Там же, стр. 183.

آلدا تدير آلدانما ديق دنيا ومكر و آله²⁶

Ни бранный мир нас не прельстил, ни велению страстей мы не покорились,
Обманывались (многие — З. Г.), но мы не обманулись миром, его
злом и коварством.

Однако эти призывы к отреченности, уходу от мира так же, как и сетования по поводу неверности, коварства земных людей, земной возлюбленной, вызваны возмущением поэта принижающими человека миром и злом его. Достоинство и величие человека отнюдь не в мирском богатстве и славе:

اولمزسه ملك مالك اندن نه غم نه غصه
اولاد طيبين سن هم آدم و هم انسان²⁷

Коль нет у тебя владений и богатства, что за тоска, что за грусть,
Ты прекрасное создание и Адам, и Человек.

Чем более поэт сокрушается несовершенством мира и человека, тем сильнее его призывы к борьбе со злом, борьбе за человека недостижимость которого в его нравственном величии, моральном совершенстве, в умении творить Добро.

Добро, человечность, умение приносить другим радость, счастье — в этом призвание человека и высшее земное благо.

В обществе, покоящемся на насилии, мыслитель призывает к отказу от насилия и зла: «О, друг, прими назидание, не причиняй зла»²⁸, — и так по сути формулирует свое этическое кредо:

ظلم قلمغا اولماديم شريك
حقدر حق بيلور انسانه بن²⁹

Истинно, никогда я не участвовал,

Знает бог, в совершении насилия над человеком.

Пантенстическая философия мыслителя, считая религиозные барьеры, проповедуя всеобщее единство, включая единство всех сынов Адама, заменяя бога любой религии Человеком, определила позицию его по отношению к господствующей в средневековой надстройке религии. Она же определила и отношение религии к учению поэта-пантенста и пантензму вообще, религия нарекла их ересью.

Борьба против религиозной исключительности, проповедь безразличия к ним, убеждение, что людей отличает друг от друга только степень нравственного совершенства, — одна из определяющих сторон философии и поэзии Насими.

И не удивительно, что философская поэзия мыслителя уже в средние века перешагнула религиозные барьеры и стала идейным оружием борющихся независимо от их вероисповедования. За проповедь учения великого Насими шли на казнь наряду с мусульманами и немусульмане, шли азербайджанцы, турки, армяне, шли все те, кто поверил в Человека и людей, все те, в ком любовь к Человеку сумела заглушить все страхи за его поверженное достоинство.

Сокровищница наследия Насими имеет много подступов. Многоплановость и многокрасочность ее создают неограниченные возможности при выборе аспекта исследования.

Но основным движущим началом, покорившим и подчинившим себе все стороны мировоззрения философа, все бейты поэта и целиком и полностью Человека Насими, был высокий, неповторимый по красоте и своеобразию гуманизм мыслителя; он смёл все национальные и временные преграды и заставил восхищенное человечество признать непреходящую ценность творений философа поэта, утверждавшего общечеловеческие идеалы.

З. Гулузаде

Имадэддин Насиминин дөврү вә фәлсәфәси

ХҮЛАСӘ

Мәгаләдә Јахын вә Орта Шәргин бәјүк философ вә шаири Имадэддин Насиминин әдәби вә фәлсәфи ирсинин тәдгиг сәвијјәси нәзәрә алынараг, әсас диггәт ики мәсәләјә јөнәлдилир.

Бурада XIV әсрин сонунда Азәрбајҹанда тәшәккүл тапмыш шаирин фәлсәфи поезијасы әсасында дуран һүруфиликдән бу чәрәјаны мејдана кәтирән ичтимаи-сијаси вә фәлсәфи зәминдән бәһс олунур. Һүруфилик ичтимаи, дини вә фәлсәфи сәпкидә верилир, онун орта әср Азәрбајҹаны, Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә тәшәккүл тапмасынын тарихи ганунаујҹунлуғу, үсјанкар философ вә шаир Насиминин мәһз бу чәрәјана гошулмасынын сәбәбләри шәрһ едилир.

Мәгаләдә Насими орта әср һуманист фәлсәфәсинин кәркәмли нүмәјәндәси кими сәчијјәләндирилир. Философ шаирин дүнјакөрүшүнүн әсасыны тәшкил едән пантеизм, онун инсан һаггында тә’лими, ислам вә дин хадимләринә мүнәсибәти шаирин фәлсәфи поезијасынын маһијјәтини тәшкил едән һуманизм зәмининдә вә онунла әлағәдар верилир.

Насими ирсинин мүасир дөвр үчүн әһәмијјәти, философ шаирин өлмәзлији, һәр шејдән әввәл, онун мисилсиз көзәллијә малик поезијасынын тәрәннүм етдији һуманизмдир.

²⁶ ۲۴، ص ۱۹۲۶، نسيمي، ديوان، باكو، стр. 24.

²⁷ Там же, стр. 38.

²⁸ ۱۳، ديوان نسيمي، РФ АН Азерб. ССР, М — 227.

²⁹ ۱۹۲۶، ديوان، باكو، نسيمي، стр. 179.

З. Ч. МƏММƏДОВ

БƏНМƏНЈАРЫН ФƏЛСƏФƏСИНДƏ «ИЛК СƏБƏБ» ВƏ «НƏТИЧƏ» АНЛАЈЫШЛАРЫНА ДАИР

«Илк сəбəб» вə «нəтичə» анлајышларынын шəрһи орта əср əрəбдилли перипатетиклəрин — Кинди, Фараби, Ибн Сина, Бəнмəнјар вə Ибн Рүшдүн јарадычылығында кениш јер тутур. Бир сыра башга фəлсəфи мəсəлэлəрин һəлли «илк сəбəб» вə «нəтичə» анлајышларынын изаһы илə билаваситə бағлы олдуғундан, бу анлајышларын хүсуси тəдғиги орта əср фəлсəфи фикир тарихинин өјрəнилмəsi ишиндə бəјүк əһəмијјэтə маликдир. Гејд етмэк лазымдыр ки, ајры-ајры тəдғигатчылар Бəнмəнјарын фəлсəфəсиндэн јазаркən бу бəһсə тохунмуш, лакин бир-бирлəринə зидд нəтичəлэрə кəлмишлэр. «Илк сəбəб» вə «нəтичə» анлајышларынын дəриндэн тəдғиги һəмин фикир ајрылығларынын кəлчэкдə арадан галдырылмасына кəмэк едə билэр.

Јахын вə Орта Шəрг мүтəфəккирлəри Аристотелин дəрд чүр сəбəб—мәддə сəбəби, форма сəбəби, эмəлэкəтиричи сəбəб вə сон сəбəб нəзəријјəсини дəриндэн аראшдырмыш, ону даһа да инкишаф етдирмишлэр¹. Бунунла јанашы, һəмин перипатетиклэр илк сəбəб вə онун нəтичəси мəсəлəsi илə дə марағланмыш, өз фəлсəфи системлəрини бу тəмəл үзəриндə гурмушлар. Мəһз бу бахымдан əрəб фəлсəфəсинин бəниси Кинди илк сəбəбə даир елми илк фəлсəфə һесаб етмишдир:

فبحق ما سمى علم العلة الاولى الفلاسفة الاولى

(Һəгигəтдир ки, илк сəбəбин елми адланан шəј илк фəлсəфəдир)²:

Илк сəбəб һағгында тəлим Бəнмəнјарын «Мөвзу елм Мабə'д эт-тəбиə» (Метафизика елминин мөвзусу) — موضوع علم مابعد الطبيعة) вə «Мəратиб əл-мөвчудат» (مراتب الموجودات — Мөвчудатын мəртəбэлəри) трактатларында мүфəссəl шəрһ олунмушдур. Башга перипатетиклэр кими, Бəнмəнјар да варлығы зəрури вə мүмкүн олмағла ики гисмə бəлмүш, зəрури варлығы мүмкүн варлығы нисбətən илк сəбəб, илк башланғыч кəтүрмүшдүр.

¹ Ибн Сина дəрд сəбəблə јанашы «эн-Ничат» əсəринин илаһијјат һиссəсиндə алты сəбəб—мүрəккəб бирлəшмə үчүн һəјула (илк мәддə), мүрəккəб бирлəшмə үчүн форма; акциденција үчүн объект; һəјула үчүн форма; эмəлэкəтирмə вə мəгсəd сəбəблəрини ирəли сүрмүш, һəјула вə форма сəбəблəрини тəбии чисимлэрə даһа јахын билмишдир.

Бах: ابن سينا، النجاة، مصر، ١٣٣١ ص، وتيسير شيخ الارض، ابن سينا، بيروت، ١٩٦٢ ص ٣٦-٣٥
ابويوسف يعقوب الكندي، كتاب الى المعتصم بالله في الفلسفة الاولى، القاهرة، ١٩٤٨ ص ٨٩

Бəнмəнјар мөвчудатын үмуми мəнзəрəсини тəсвир едəркən неоплатонизм мөвгејинə (һəр шəј гејри-мәдди вəһид варлығын сəјəсиндə мејтын эн јүксəк мəртəбəсини тəшкил едир. Философ вачиб вə мүмкүн варлығлары гаршылығлы сүрəтдə аראшдырағ јазыр:

الواجب الوجود هو الموجود الذي متى فرض غير موجود لزم منه مجال و الممكن الوجود هو الذي متى فرض غير موجود و موجود لم يلزم منه المجال و الواجب الوجود هو الضروري الوجود و الممكن الوجود هو الذي لا ضرورة فيه بوجه لا في وجوده ولا في عدمه . . . فالواجب الوجود بذاته لا علة له لانه ان كان له له علة في وجوده كان وجوده بها فلم يكن واجب الوجود بذاته و الممكن الوجود باعتبار ذاته فوجوده و عدمه بعلة

(Вачиб [варлығ] мөвчуд олан елə варлығдыр ки, гејри-мөвчудлуғунун фəрз едилмəsi мүмкүн дејилдир. Мүмкүн [варлығ] исə елə мөвчуд варлығдыр ки, гејри-мөвчуд вə мөвчуд фəрз едилə билэр. Вачиб варлығ зəрури варлығдыр. Мүмкүн [варлығ] исə нə варлығы, нə дə јохлуғу чəһəтдэн өзүндə зəрурилик олмајан варлығдыр. Демəли, вачиб [варлығ] өзлүјүндə сəбəбсиз варлығдыр, чүнки өз варлығында онун бир сəбəби олсајды, варлығы һəмин [сəбəб] илə мөвчуд оларды. Онда о, өзлүјүндə олан варлығ олмазды. Мүмкүн [варлығ] өз субстратына кəрə [мүмкүн] сəјылан варлығдыр. Белə ки, онун варлығы вə јохлуғу бир сəбəблəдир)³.

Бəнмəнјар вачиб варлығ һағгында «сəбəби олмајан варлығ, илк сəбəб, тəк» ифадəлəрини ишлэдэрək, онун гејри-мәдди варлығ олмасына ики сүбүт кəтирир:

أ لو كان جسما لكان له مادة و صورة فكانا سببين لوجوده وما لا سبب له لايجب بسبب. ب انه لو كان جسما لكان له ماهية . . .

а) əкəр о, чисим олсајды, мәддə вə формасы оларды. Онда, о икиси! онун варлығы үчүн сəбəб оларды. Сəбəбсиз шəј исə сəбəблə олмалыдыр;

б) əкəр о, чисим олсајды, бир маһијјəти аларды...⁴

Мүтəкəллимлəрин əксинə оларағ, Бəнмəнјар һəр бир варлығдан габағ онун əсасында һəр һансы маһијјəтин дурдуғуну рəдд едир, вачиб варлығын зəрурилијини өзү илə ејнијјəтдə кəтүрүр:

واجب بذاته لا يصح ان يكون له ماهية يلزمها وجوب الوجود فانه يلزم ان يكون ذلك الوجوب من الوجود يتعلق بتلك الماهية و لا يجب دونها فيكون معنى واجب الوجود من حيث هو واجب الوجود يوجد بشئ ليس هو فيكون واجب الوجود لان له سببا به يجب و هذا محال . . . فلا ماهية لواجب الوجود

(Вачиб варлығ үчүн варлығын вачиблијини лазым билэн бир маһијјəтин олмасы доғру дејилдир. Онда, варлығдакы һəмин вачиблијин о маһијјəтлə əлагəдар олмасы вə онсуз вачиб олмамасы лазым кəлəрди. Демəли, «вачиб варлығ» мə'насы вачиб варлығ олмағ чəһəтдэн өзүндэн о маһијјəтлə крəə мөвчуд оларды. Бу һалда, вачиб варлығ, вачиб вəрəкə бир шəјə крəə мөвчуд оларды. Бу һалда, вачиб олан бир сəбəблығ олмајан [бир шəј] оларды, чүнки онун үчүн вачиб олан бир сəбəб

³ Бəнмəнјар. «Мөвзу елм Мабə'д эт-тəбиə», V фəсил, сəһ. 6. Бəнмəнјарын «Мөвзу елм Мабə'д эт-тəбиə» вə «Мəратиб əл-мөвчудат» трактатлары 1851-чи илдə Соломон Поперин алманчаја тəрчүмəsi илə бирликдə Лейпсигдə, 1329-чу (1911) илдə тəкчə əрəбчə Гаһирəдə چاپ олунмушдур:

بهمنيار. بن المرزبان، رسالة في موضوع علم مابعد الطبيعة و رسالة في مراتب الموجودات

⁴ Бəнмəнјар. «Мəратиб əл-мөвчудат», II фəсил, сəһ. 30.

вардыр. Бу исә гејри-мүмкүндүр... Демәли, вачиб варлыг үчүн һеч бир маһијјәт јохдур)⁵.

Мүтәфәккир көстәрир ки, гејри-мадди вачиб варлыг үчүн бир маһијјәт олсајды, ашағыдакы үч јанлыш мүддә гәбул едиләрди:

الاولى ان المعدوم كان يلزمه الوجود اى كان سببا لوجود ذاته الثانية ان الوجود الذى لا سبب له يكون من لوازم تلك الماهية فيكون معلولا صادرا عنها الثالثة ان وجوب الوجود يكون متعلقا بتلك الماهية قائما فيها فكان وجوبه بها

(Биринчи, јохлугу (маһијјәти—З. М.) варлыг лазым биләр, јәни [јохлуг] өз варлыгы үчүн сәбәб олар. Икинчи, сәбәбсиз варлыг һәммин маһијјәтин ајрылмаз хассәләриндән олар, демәли, о [маһијјәтдән], төрәнмиш нәтичә олар. Үчүнчү, варлыгын вачиблији мөвчуд сурәтдә һәммин маһијјәтдән асылы олар. Онда, онун вачиблији [маһијјәтә] көрә олар)⁶.

Философун фикринчә, маһијјәт анчаг мүмкүн варлыглардадыр. Ән әввәл мөвчуд олан варлыг, башга сөzlә, вачиб варлыг әввәлчә субстансијадан ибарәт маһијјәти, даһа сонра башгаларыны әмәлә кәтирир:

اول ما يكون يكون للماهية التى هى الجوهر ثم يكون لما بعده و اذ هو معنى واحد على ما ذكرناه فتلحقه عوارض تخصه كما بينا

(Ән әввәл мөвчуд олан [варлыг] субстансијадан ибарәт маһијјәт үчүн, бундан сонра исә онун ардынча кәлән [шејләр] үчүн олур. Чүнки хатырлатдығымыз үзрә, [ән әввәл мөвчуд олан варлыг] ваһид мәнадыр. Ајдылашдырдығымыз кими, [һәммин мәнаны] хусусиләшдирән аксиденсијалар онун ардынча кәлир)⁷.

Ән әввәл мөвчуд олан (јахуд шәртсиз мөвчуд олан) варлыгла сонракы варлыглары әлагәләндирән шејләр (мүмкүн варлыглар) метафизика елми тәрәфиндән өјрәнилир.

Мүмкүн варлыга фәал әглләр, сәмави нәфсләр, инсани нәфсләр вә нәһајәт, мадди аләм дахилдир.

Бәһмәнјар һәр шејин илкин әсасы, башлангычы олан сәбәбсиз тәк варлыгла нөвә көрә чохла фәал әгл, нөвә көрә чохла сәмави нәфс, шәхсләрә көрә чохла инсани нәфс арасында ашағыдакы үмуми чәһәтләри гејд едир:

أ انها ليست باحسام . . . ب انها لاتموت ولا تفسدو الا كان وجب ان يكون فيها قوة الموت و الفساد و لوجاز هذا لوجب ان يجتمع فيها قوة الوجود و الفناء و فعلهما فكانت تكون موجودة و معدومة معا . . . ج انها تدرك ذاتها بعدان تعلم ان ادركها لذواتها مختلف بالانواع فان ادركها لذواتها هونفس وجوداتها و وجوداتها مختلفة و الاول يدرك ذاته و لوازم ذاته لامحالة لانه ان لم يدرك لوازم ذاته لكان ادراكه لذاته ناقصا و ادراكه للوازم ذاته هو ادراكه د ان لكل منها سعادة فوق سعادة الملاسات للمادة على انها ايضا فى المقارقات مختلفة متفاوتة . . . انها حية بذواتها اى وجودها حيواتها

(а) онлар чисим дејилдир;... б) онлар өлмәз вә мәһв олмәзлар, јохса онларда өлмәк вә мәһв олмәг гүввәсинин мөвчудлуғу лазым кәләрди. Әкәр онларда варлыг вә фәналыг гүввәсинин, фәалијјәтинин топланмасы мүмкүн олсајды, онлар ејни вахтда һәм мөвчуд, һәм дә гејри-мөвчуд оларды;... в) онлар өзләрини дәрк етмәјин нөвләрә көрә мүхтәлиф олмасыны биләндән сонра өзләрини дәрк едирләр. Өзләрини дәрк етмәләри елә өзләринин варлыгларыдыр, варлыглары исә мүхтәлифдир. Әввәлинчи [варлыг] өзүнү вә өзүнүн ајрылмаз хассәләрини лабүд сурәтдә дәрк едир. Чүнки о өзүнүн ајрылмаз хассәләрини дәрк етмәсәјди, өзүнү дәрк етмәси нагис оларды. Өзүнүн ајрылмаз хас-

сәләрини дәрк етмәси онун ирадәсидир;... г) онлардан һәр биринин маддә донуна кирмиш шејләринин сәадәтиндән јүксәк бир сәадәти вардыр. Һәм дә о, гејри-мадди варлыгларда мүхтәлифдир, тәфавүтлүдүр; д) онлар өзлүјүндә диридиләр, јәни онларын варлыгы өзләринин дирилијидир)⁸.

Мөвчудатын мәртәбәләринин ваһид башлангычындан, илк сәбәб олан вачиб варлыгдан һасил олмасыны тәмин едән еманасија нәзәријјәсинә көрә, ваһид илк сәбәбин әмәлә кәтирдiji илк нәтичә һәмчинин ваһид олмалыдыр. Фараби вә Ибн Сина гејри-мадди ваһид башлангычдан јалныз ваһид төрәндијини исбат едәркән Аристотел мәнтигинә әсасланмышлар. Фараби јазыр:

اللازم عن الاول يجب ان يكون احدى الذات، لان الاول احدى الذات من كل جهة، و يقتضى الواحد من جهة واحداً و يجب ان يكون هذا الاحدى الذات امراً مفارقاً

(Илк [варлыгдан] чыхан [варлыг] тәк субстрат олмалыдыр. Чүнки илк [варлыг] һәр чәһәтдән тәк субстратдыр. Ваһид [варлыг] һәр чәһәтдән ваһиди лазым билир. Бу тәк субстрат гејри-мадди бир шеј олмалыдыр)⁹.

Ибн Сина «икинчи мұәллимин» варлыг һаггындакы фикирләрини давам етдирәрәк, илк сәбәб олан ваһид варлыгдан диқәр варлыгларын мејдана чыхма кејфијјәтини вә онларын характер хусусијјәтләрини даһа дәриндән ишләјиб һазырламышдыр. Мүтәфәккирә көрә илк сәбәб өзүнү анлајан әгли варлыгдыр. Онун өз-өзлүјүндә олан әглиндән зәрури сурәтдә илк ваһид әгл, јәни илк нәтичә һасил олур. Илк сәбәбин төрәтдији бу нәтичәнин ики чәһәти вардыр:

ان المعلول بذاته ممكن الوجود و بالاول واجب الوجود و وجوب وجوده بانه عقل، و هو يعقل ذاته، و يعقل الاول ضرورة

(Нәтичә өзлүјүндә мүмкүн варлыгдыр, әввәлинчи варлыга мәнсублуғунда вачиб варлыгдыр. [Нәтичәнин] варлыгынын вачиблији онун әгл олмасыдыр. О өзүнү анлајыр вә зәрури сурәтдә әввәлинчи варлыгы анлајыр)¹⁰.

Илк нәтичә вачиб варлыгы өз варлыгынын сәбәби кими анладыгда ондан үчүнчү бир әгл һасил олур. О, илк варлыга мәнсублуғу илә өзүнү вачиб варлыг кими анладыгда, ондан өз фәалијјәтләринин башлангычы олан бир нәфс төрәјир. О өзлүјүндә өзүнү мүмкүн варлыг кими анладыгда, ондан ән јахын фәләјин чисми мејдана чыхыр. Бу гајда үзрә еманасија онунчу әгл—фәал әгл дејә танымыш. Ај көјүнүн әглинә гәдәр давам едир.

Бәһмәнјар «ваһид [варлыгдан] јалныз ваһид [варлыг] чыхар» мүддәасыны јарадычылығынын мұәјјән дөврүнә гәдәр инамла гәбул етмәмишдир. О, «һәгиги ваһиддән јалныз ваһид [варлыг] чыхар» мүддәасы үчүн Ибн Синадан субут тәләб етдикдә, мұәллим өз шакирдини суалына чаваб вермәклә јанашы, ачыгланараг демишдир:

المعجب ممن يفنى عمره فى المنطق ليعصمه عن الغلط ثم يحمله فى مثل هذا المطالب الأعلى حتى يقع فى غلط يضحك منه الصبيان

(Сәһвдән горунмаг үчүн өз өмрүнү мәнтиг өјрәнмәјә фәда етмиш кәсин (Бәһмәнјарын—З. М.), сонра бу чүр али мәтләбдә өзүнү чаһил

⁸ Бәһмәнјар. «Мәратиб әл-мөвчудат», I фәсил, сәһ. 17—18.

⁹ ابونصر الفارابى، عيون المسائل - المجموع، القاهرة ١٩٠٧، ص ٥٧

¹⁰ ابن سينا، النجاة، مصر، ١٣٣١، ص ٤٥٣

⁵ Бәһмәнјар. «Мөвзу елм Мабәд әт-тәбиә», XI фәсил, сәһ. 15—16.

⁶ Бәһмәнјар. «Мәратиб әл-мөвчудат», II фәсил, сәһ. 20.

⁷ Бәһмәнјар. «Мөвзу елм Мабәд әт-тәбиә», IV фәсил, сәһ. 5.

көстөриб һатта ушагларын белә күлөчәһи бир сәһвә дүшмәһи тәәччүблү-дүр)¹¹.

Бәһмәнҗар Фараби вә Ибн Синанын фикирләри илә разылашмыш-дыр. О, «Мөвчудатын мәртәбәләри» әсәриндә илк варлыгдан чыхан варлыгын тәк субстрат олдуғуну гәбул етмәклә бәрәбәр¹², һәммин нәти-чәһинн гејри-мадди олмасына сүбүтлар кәтирир. Философ җазыр:

أمن المعلوم أن الأجسام و المفارقات كثيرة فلا يصح أن يكون الصادر عن الأول ولا صورة جسم أو مادة و ذلك لأن الصورة الجسمية تفعل بواسطة المادة الموجودة فيها لأن وجود الصور الجسمانية في المادة ولا يستغنى عنها و مصدر فعل كل شيء وجوده فيكون مادة الجسم الأول علة لما بعدها من الصور و المواد و المفارقات و لكن ليس للمادة إلا قبول ب الصورة الجسمية لا محالة تفعل بعد وجودها و تشخصها بالوضع ففعلها إذا وضعي و لو كانت سبباً لوجود جسم آخر لكان وجب أن تكون أولاً سبباً لوجود مادته و صورته لكن ليس بين الصورة الجسمية و بينهما وضع . . . ج الجسم مؤلف من مادة و صورة و لا صورة مستغنى في وجودها عن المادة ولا المادة عن الصورة فلا بد من ثالث ليس بجسم و تؤدي هذه البراهين إلى أنه لو كان المعلوم الأول غير مفارق لكانت الصورة الجسمية و المادة سبباً لوجود الجسم و الفارق لكن هذا محال

(а) мә'лумдур ки, чисимләр вә гејри-мадди варлыглар чохдур. Илк [варлыгдан] чыхан [варлыгын] ја бир чисмин формасы, ја да бир маддә олмасы доғру дејилдир. Белә ки, чисмани форма өзүндә мөвчуд олан маддәһинн васитәси илә фәәлијјәт көстәрир. Чүнки чисмани формаларын варлыгы маддәдәдир вә она мөһтач олмаја билмәз. Һәр бир шејин фәәлијјәт мәнбәји өз варлыгыдыр. Онда, биринчи чисмин маддә-си өзүндән сонра кәлән формалар, маддәләр вә гејри-мадди варлыглар үчүн бир сәбәб олур. Лакин маддә үчүн анчаг гәбул етмә [габилијјәти] вардыр;

б) чисмани форма лабүд сурәтдә өз варлыгындан сонра вә өз вә-зијјәтинә көрә мүүјјәнләшдикдән сонра фәәлијјәт көстәрир. Демәли, онун фәәлијјәти шәртидир. Әкәр о, башга бир чисмин варлыгы үчүн сәбәб олсајды, әввәлчә һәммин [чисмин] маддәһинн вә формасынын варлыгы үчүн сәбәб оларды. Лакин чисмани форма илә [маддә вә фор-ма] арасында шәртилик јохдур...;

в) чисим маддә вә формадан ибарәтдир. Форма өз варлыгында маддәјә вә маддә формаја мөһтачдыр. Демәли, чисим олмајан үчүнчү бир [шеј] лабүддур.

Бу сүбүтлар она кәтириб чыхарыр ки, әкәр илк нәтичә гејри-мадди варлыг олмасајды, чисмани форма вә маддә чисмин вә гејри-мадди варлыгын варлыгы үчүн сәбәб оларды. Лакин бу, гејри-мүмкүндүр)¹³.

Бәһмәнҗарын маддә вә форма һаггындакы мұлаһизәләринә диггәт јетирәк. Көрүндүјү кими, философ чисмин маддә вә формасы арасында-кы мұнасибәти дүзкүн мүүјјәнләшдирир: «Чисим маддә вә формадан ибарәтдир. Форма өз варлыгында маддәјә вә маддә формаја мөһтач-дыр». Һәм дә маддә формаја нисбәтдә үстүн олуб, онун әсасыны тәшкил едир»:... чисмани форма өзүндә мөвчуд алан маддәһинн васитәси илә фәәлијјәт көстәрир. Чүнки чисмани формаларын варлыгы маддәдир вә она мөһтач олмаја билмәз».

Әлбәттә, маддә вә форманын белә дүзкүн шәрһи мұтәфәккирин тә-биәтдәки шејләр вә һадисәләр арасындакы мұнасибәтләри, ганунаүј-ғунлуғлары реал сурәтдә ајыр едә билмәсиндән ирәли кәлир. Гејд ет-

¹¹ إبراهيم الهمداني، رسالة في تحقيق أن الواحد لا يصدر عنه إلا الواحد، ورق ١ (Өзбәкстан ССР ЕА Шәрһшүнаслығ Институту ӘФ, инвен. № 562 — X).

¹² Лухарыда Фарабидән верилмиш игтибас «Мәратиб әл-мөвчудат»да ејни илә тәқрар олунур.

¹³ Бәһмәнҗар. «Мәратиб әл-мөвчудат», III фәсил, сәһ. 21—22.

мәк лазымдыр ки, бә'зи тәдгигатчылар бу вә ја дикәр конкрет чисмин маддә вә формасынын орта әср мұтәфәккирләри тәрәфиндән нечә шәрһ едилмәсиндән асылы олараг, һәммин мұтәфәккирләри материалист, јахуд идеалист кими сәчијјәләндирирләр¹⁴. Һәгигәтдә, бир чисмин, мәсәлән, бии вәзијјәтинә көрә, истәрсә дә бир субјектин тә'сири нәтичәсиндә гә-рарлашмыш олсун, фәрги јохдур, маддә илә биркә мөвчуддур, ондан лософлары чисмин маддәси вә формасы мәсәләсинә елми јанашмыш, онун һәгиги шәрһини вермишләр. Кимја, физика, ријазијјат, астрономи-ләрин мәнз белә мөвгә тутмалары тәбиндир. Лакин бу чәһәт һәммин мұтәфәккирләр һаггында идеалист, јахуд материалист һөкмүнү чыхар-маға һәлә әсас вермир.

Аристотелин формалар формасы анлајышына кәлдикдә, о, маһиј-јәтчә «чисмин формасы» анлајышы илә дејил, «вачиб варлыг» анлајы-шы илә гаршылашдырыла биләр.

Бәһмәнҗарын фәлсәфәсиндә илк сәбәблә нәтичә арасындакы мұна-сибәт, онлардакы мұтабиглик, фәрг «вачиблик» вә «мүмкүнлүк» анла-јышларында олдуғу кими, «габаг олма» вә «сонра олма» анлајышлары-нын изаһында да тәзаһүр едир.

Әрәбдилли перипатетикләр «габаг» вә «сонра» анлајышларыны тәд-гиг едәркән «илк мұәллим» изләмишләр.

Аристотел «Метафизика»нын бешинчи китабында көстәрир ки, «габаг» вә «сонра» шејләрин башланғыча мұнасибәтиндән ирәли кәлән бир мә'надыр. Бә'зи шејләр *мәкана* вә *замана* көрә габаг, јахуд сонра олур. «Габаг» вә «сонра» *гүввәјә* көрә дејилдикдә, гүввәдә сечилән шеј ону изләјән шејдән габагдыр. «Габаг» вә «сонра» бә'зи шејләрдә *варлы-ға* көрәдир; бири олмәзсә о бири дә олмәз, ахырынчы шеј әввәлинчи шејсиз мөвчуд ола билмәз¹⁵.

Ибн Синанын «ән-Ничат» әсәринин үчүнчү гисминдә габаг вә сонра олма 1) *таби* вәзијјәтдә, 2) *заманда*, 3) *мәртәбәдә*, 4) *камалда* вә *сәбәбијјәтдә* өзүнү көстәрир.

Тәбии вәзијјәтдә тәбиәтән илкинлик нәзәрдә тутулур. Мүүјјән бир анлајыш дикәриндән габаг мөвчуд олур. Мәсәлән, «бир» «ики»дән габагдыр. Заманда заманча габаг, јахуд сонра олма гәбул едилир. Мәр-тәбәдә габаг вә сонра мөһдуд башланғыча нисбәтдәдир. Камалда габаг вә сонра шәрәфин, ләјагәтин үстүнлүјү илә изаһ едилир. Сәбәбијјәтдә «габаг» вә «сонра» анлајышлары биләваситә «сәбәб» вә «нәтичә» јерин-дә ишләдилир. Сәбәб вә нәтичә имкан вә керчәклик сарыдан биркә ола биләр. Лакин варлыг е'тибарилә сәбәб нәтичәдән габагдыр, нәтичә-нин варлыгы сәбәбин варлыгыннан фәјдаланыр¹⁶.

Бәһмәнҗарын «Метафизика елминин мөвзусу» трактатында «габаг» вә «сонра» 1) *заман* вә *мәкан*, 2) *үстүн* вә *сабиғ*, 3) *тәк* вә *чох*, һәбелә 4) *варлыгын һасили* бахымындандыр.

Биринчи:

نقل معنى المتقدم والمتأخر الذي حقيقة ان كل ما كان أقرب من مبدأ محدود من زمان أو مكان متقدماً و كلما كان أبعد متأخراً إلى ان جعلوا نفس المعنى كالمبدأ المحدود

¹⁴ Бах: М. Н. Болтаев. Вопросы гносеологии и логики в произведениях Ибн Сины и его школы. Душанбе, 1965, сәһ. 290—296; М. Диноршоев. Философия На-сириддина Туси. Душанбе, 1968, сәһ. 57—64.

¹⁵ Аристотель. Метафизика, М.—Л., 1934, V китаб, II фәсил.

¹⁶ ابن سينا، النجاة، مصر، ١٣٣١، ص ٣٦١—٣٦٢

(«Габаг» вә «сонра»нын мәнасынын керчәклији белә нәгл едилмиш-дир ки, заманча, јахуд мәканча мөһдуд башлангыча ән јахын олан шеј габаг, ән узаг олан шеј сонрадыр. Һәмин мәнаны мөһдуд башлангыч кими көтүрдүкләри чага гәдәр беләдир).

Икинчи:

فجعل الفاضل و السابق متقدما فيما كان له فيه مالميس للآخر و اما الآخر فلانه ليس له ما لذلك الاول جعل متأخرا فان السابق في باب ما له مالميس للتالي و مالمالتاني فيه فهو لسابق و زيادة

(Үстүн вә сабиг [варлыг] габаг сајылмышдыр. Белә ки, онда сонра-кынын малик олмадыгы бир шеј вардыр. Габаг сајылан һәмин әввә-линчи [варлыгын] малик олдуғу шејә ахырынчы [варлыг] малик дејил-дир. Демәли, сабиг [варлыг] сонракы [варлыгын] чатмадыгы бир дәрәчәдир. Сонракы [варлыгын] малик олдуғу шеј артыгламасы илә сабиг [варлыга] мәхсусдур).

Үчүнчү:

فجعلوا الشيء الذي يكون له وجود اولا والا لم يكن الثاني و الثاني لا يكون له الا و قد كان الاول وجودا متقدما على الآخر مثل الواحد و الكثير فانه من الوجود للواحد ان تكون الكثرة موجودة و من شرط الوجود للكثير ان يكون الواحد موجودا

(Варлыгы өзүнәмәхсус шеји биринчи етмишләр, јохса икинчи ол-мазды. Икинчи [варлыгын] малик олдуғу шеј јалныз биринчи [варлы-гын] тәк вә чох мислиндә башгасындан габаг кәлән варлыгыдыр. Чохлуғун мөвчудлуғу исә чохлу [шејин] варлыгы үчүн шәртдир).

Дөрдүнчү:

كان شيان و ليس وجود أحدهما من الآخر بل وجوده له من نفسه أو من شيء ثالث لكن وجود الثاني من هذا الاول فلزم الاول وجوب الوجود . . . على تجويز من ان يكون ذلك الاول مهما وجود لزم وجوده ان يكون علة لوجوب وجود هذا الثاني فان الاول يكون متقدما بالوجود لا الثاني مثاله تحريك اليد المفتاح و ان كانا معا في الزمان فاذا وجدت العلة وجب وجود المعلول فاذا وجود كل معلول واجب مع وجود علته وجود علته واجب عنه وجود المعلول و هما معا في الزمان و الذهن أو غير ذلك و لكن ليسا معا بالقياس الى حصول الوجود و ذلك لان وجود ذلك لم يحصل من هذا فذلك له حصول وجود ليس من حصول وجود هذا و لهذا حصول وجود هو من حصول وجود ذلك فذلك أقدم بالقياس الى حصول الوجود

Ики шејдән биринин варлыгы дикәриндән дејил, әксинә [дикәри-нин], варлыгы онун өзүндән, јахуд үчүнчү бир [шејдән төрәнмиш-дир]. Лакин икинчинин варлыгы һәмин биринчидән [төрәнмишдир]. Бу һалда биринчи [шеј] варлыгын вачиблијини лазым билир... Белә бир чаизликлә, һәмин биринчи [шеј] нечә мөвчуд олурса-олсун, онун варлы-гынын бу икинчи [шејин] варлыгынын вачиблији үчүн сәбәб олмасы лазым кәлир. Демәли, биринчи [шеј] варлыга көрә икинчи дејил, габаг олур. Әлин ачары һәрәкәт етдирмәси она мисалдыр. Әкәр о икиси за-манча биркәдирсә вә сәбәб мөвчуддурса, нәтичәнин варлыгы вачибдир. Бурадан һәр бир нәтичәнин варлыгы өз сәбәбинин варлыгы илә бирлик-дә вачибдир. Сәбәбин варлыгындан нәтичәнин варлыгынын [һасили] вачибдир. [Сәбәб вә нәтичәнин] һәр икиси заманда, јахуд зейндә, јахуд да бу икисиндән гејрисиндә биркәдир. Лакин о икиси варлыгын һасилинә нисбәтдә биркә дејилдир. Чүнки [сәбәбин] варлыгы [нәтичә-дән] һасил олмамышдыр. Беләликлә, [сәбәбин] варлыгынын һасили [нәтичәнин] варлыгынын һасилиндән дејил, [нәтичәнин] варлыгынын һасили [сәбәбин] варлыгынын һасилиндән [ирәли кәлир]. Демәли, [сәбәб] варлыгынын һасилинә нисбәтдә даһа гәдимдир¹⁷.

¹⁷ Бәһмәнјар. «Мөвзу елм Маба'д әт-тәбиә», VI фәсил, сәһ. 7—9.

«Габаг» вә «сонра»нын Бәһмәнјар тәрәфиндән көстәрилән биринчи мәнасы илк сәбәбә анд едилә билмәз. Илк сәбәбин заманча, јахуд мә-канча, мөһдуд башлангычла әлагәси јохдур. Галан мәналар исә илк сәбәблә нәтичә арасындакы мүнәсибәти ифадә едир.

Илк сәбәб нәтичәјә нисбәтән сабиг вә үстүндүр. Философ бу үстүн-лују илк сәбәбин нәтичәјә нисбәтән даһа лајиг олуб, ону фәјдаландыр-масында көрүр:

الفاعل الذي يفعل وجوداً مثل نفسه فان المشهور انه اولي و اقوى في الطبيعة التي يفيدها من غيره و ليس هذا المشهور بين ولا حق من كل وجه الا ان يكون بما يفيد نفسه نفس الوجود و الحقيقة فحينئذ يكون المفيد اولي بما يفيد من المستفيد، اذا كان المعنى في المعلول و العلة مستويا في الشدة و الضعف فانه يكون للعلة بما هو علة التقدم الذاتي لا محالة في ذلك المعنى و التقدم الذي له في ذلك المعنى من حال ذلك المعنى غير موجود للثاني فيكون ذلك الاول اذا اخذ بحسب وجوده و احواله التي له من جهة وجوده اقدم من الآخر فيزول اذن مطلق المساواة تبقى في الحد و هما من جهة مالهما ذلك الحد متساويان و ليس احدهما علة ولا معلول و اما من جهة ان احدهما علة و الآخر معلول فواضح ان اعتبار وجود ذلك الحد لاحدهما اولي اذ كان له اولا لا من الثاني ولم يكن للثاني الا منه فظاهر من هذا ان هذا المعنى اذا كان نفس الوجود لم يمكن ان يتساوى يا فيه البتة . . . ومفيد وجود الشيء من حيث هو وجود اولي بالوجود من الشيء

(Өзү мислиндә бир варлыгы әмәлә кәтирән әмәләкәтиричи [вар-лыг], мәлумдур ки, фәјдаландырдыгы тәбиәтдә башгасындан даһа ла-јиг, даһа гүввәтлидир. Бу мә'лум [мүддәә] јалныз [әмәләкәтиричи варлыгын] һәмин варлыгы вә керчәклији фәјдаландыран шеј олмасыны [ифадә етдикдә] ајдын вә һәр чәһәтдән һәгигидир. Бу заман фәјдалан-дыран [варлыг] фәјдаландырдыгы үчүн фәјдаландырылан [варлыгдан] даһа лајигдир. Әкәр нәтичә вә сәбәбдәки мә'на шиддәт вә зәифлик са-рыдан ејнидирсә, демәли [сәбәб мә'насы] затән габаг кәлмәји тә'мин едән шејә көрәдир. Һәмин мә'нада шүбһә ола билмәз. Биринчи [варлы-гын] һәмин мә'надакы габаглыгы икинчи [варлыг] үчүн гејри-мөвчуд бир мә'надыр. Демәли, һәмин биринчи [варлыг] өз варлыгы вә өз вар-лыгынын бир чәһәтдән олан һаллары е'тибарилә ахырынчыдан даһа габагдыр. Онда, мүтләг бәрәбәрлик јох олур. Чүнки бәрәбәрлик мүәјјән һәддә галыр. О икисинин бир чәһәтдән бәрәбәрлији үчүн һәмин һәдд вардыр. [Бу һалда] о икисиндән бири нә сәбәб, нә дә нәтичәдир. Бир чәһәтдән исә о икисиндән бири сәбәб, дикәри нәтичәдир. Ајдындыр ки, һәмин һәддин варлыгынын мә'насы о икисиндән бири үчүн даһа лајиг-дир. Чүнки [онлардан бирини ифадә едән мә'на] икинчи [варлыгдан һа-сил едилмиш] дејилдир, әввәлчә һәмин [варлыг] үчүн, јалныз ондан сонра икинчи [варлыг] үчүн олур. Бурадан ашкардыр ки, бу мә'на вар-лыгын өзү оларса, о икинчи [варлыгын] онда бәрәбәр олмасы неч чүр мүмкүн дејилдир... Шејин варлыгыны фәјдаландыран [варлыг] варлыг олмаг чәһәтдән шејин варлыгындан даһа лајигдир¹⁸).

Сонра мүтәфәккир илк сәбәблә нәтичә арасында мүтабиглији вә фәрглилији башга шәкилдә бир даһа шәрһ едир. Илк сәбәб әмәлә кәти-рән башлангыч, нәтичә исә әмәлә кәтирилән варлыг тимсалында араш-дырылыр:

. . . المبدأ الذي ليس متفعلا مشاركا له في النوع ولا في المادة و انما يشاركه بوجه ما في معنى الوجود لانهما ليسا يشتركان فيه . . . فان المبدأ الفاعلي غير مساو له لان وجوده بنفسه و وجود المنفعلة من حيث ذلك الانفعال مستفاد منه، ثم الوجود في ثلاثة احكام و هي التقدم و التأخر و الاستغناء و الحاجة و الوجوب و الامكان

¹⁸ Бәһмәнјар. «Мөвзу елм Маба'д әт-тәбиә», IX фәсил, сәһ. 12—13.

¹⁹ Б а н м а н ј а р. «Мөвзу елм Маб'д эт-тәбиә», Х фәсил, сәһ. 14—15.

²² Бәһмәнҗар. «Мөвзү елм Мабәд эт-тәбиә», I фәсил, сәһ. 3.

азербайджанского философа на понятия «первопричина» и «следствие» и сравниваются со взглядами Аристотеля, Фараби и Ибн-Сины.

Автор статьи приходит к выводу, что, несмотря на идеалистическое решение основного вопроса философии, учение Бахманяра о первопричине и следствии носит сугубо рационалистический, совершенно противоположный исламской религии характер. Исходя из убежденности в познаваемости мира, Бахманяр считал возможным путем умозаключений определить сущность первопричины и ее следствия. В философии Бахманяра следствие исходит из первопричины и вместе с тем следствие по времени равняется первопричине. В этом вопросе философ склоняется к дуализму.

Ә. ХƏЛИЛОВ

ЕЛМЛƏРИН ГЕЈРИ-ҺУМАНИСТ ХАРАКТЕР АЛМАСЫ БАРƏДƏ БУРЖУА КОНСЕПСИЈАЛАРЫНЫН ƏСАССЫЗЛЫҒЫ

Дөврүмүзүн фəрглəндиричи хусусијјəтлəриндən бири инсан фəалијјəтинин бүтүн сəһəлəринə елми принцип мөвгəјиндən јанашылмасыдыр. Бу исə илк нөвбəдə елмин мүасир инкишаф сəвијјəсиндən ирəли кəлən бир хусусијјəтдир. Елми¹ наилијјəтлəрин ичтимаи һəјатын мұхтəлиф сəһəлəринə тəсири һеч бир заман индики дөвр гəдər əһмијјəтлil олмамышдыр. Зəманəмиздə елмин тəсири илə чəмијјəтин һəјатында мисилсиз дəјишикликлэр баш верир. Мəһсулдар гүввəлəрин, иғтисадијјəтин инкишафы елми вə техники наилијјəтлəрдən даһа чох асылы олур. Л. И. Брежнев Сов. ИКП XXIV гурултајындакы һесабат мəрүзəсиндə елми вə техники кəшфлəрин чəмијјəтимизин һəјатындакы ролуну гијмəтлəндирəрəк демишдир: «Елм вə техниканын тəрəггиси коммунизмин мадди-техники базасыны јаратмағ үчүн башлыча васитəдир. Мəһз она кəрə дə биз елм вə техниканын инкишафы кими мұһүм бир мəсəлəдə перспективлəри ајдын кəрмəли вə əмəли ишдə нəзэрə алмалыјыг»².

Индики дөврдə партија өз иғтисади сијасəтини елми-техники тəрəггини вə елми тəдгигатлары кенишлəндирмəк əсасында һəјата кечирир.

Сов. ИКП XXIV гурултајынын доғгузунчу бешиллик үчүн гəбул етдији Директивлəрдə ирəли сүрүлмүш мəсəлəлэрə һəср едилмиш бир сыра əсəрлəрдə елмин əсас инкишаф истиғамəтлəри дə өз əксини тапмышдыр.

Кəркəмли совет алимлəри, акад. А. А. Михајлов, Р. З. Сағдејев, А. М. Самарин, И. А. Кассирски, А. А. Покровски, А. И. Барајев, Н. Ф. Ростовјев, космонавт В. И. Севостјанов³ вə диқər тəдгигатчылар елмин кəлəчəк инкишаф перспективлəри вə онун мүасир ичтимаи инкишафындакы мұһүм ролундан бəһс етмишлэр.

Сов. ИКП, гардаш коммунист вə фəһлə партијалары ичтимаи тəрəгги вə чəмијјəтин коммунизмə доғру ирəлилəмəсиндə елми-техники əлағəлəрин ролуну нəзэрə аларағ, социалист өлкəлəри арасында ону

¹ «Елм» анлајышыны бурада кениш мəнада, сосиоложи мəнада, чəмијјəтин хусуси фəалијјəт сəһəsi мəнасында ишлəдирик. Бу анлајыш тəбиəтшүнаслығ вə ја-ху дəғиг елмлəрлə мəһдудлашдырылмајыб, үмуми систем һалында, тəбиəт вə чəмијјəт һағгында елмлəри, фəлсəфə вə тəбиəтшүнаслығ елмлəрини, нəзəријјə вə тəчрүбəни өзүндə еһтива едир.

² Сов. ИКП XXIV гурултајынын материаллары. Бақы, 1971, сəһ. 61.

³ Бах: «Наука и человечество» (Международный ежегодник), М., «Знание», 1971.

алимлар дәрindən дәрк едир вә бу јолда едилән һәр бир тәшәббүс чә-
мијјәтин әхлаг гәнунундан ирәли кәлир.

Капитализм чәмијјәтиндә исә мәсәлә тамамилә башга шәкил-
дәдир. Бурада капитал, истисмар елмин мәгсәдини дәјишир, елми фә-
алијјәтлә онун нәтичәси арасында конфликт јарадыр. К. Маркс бур-
жуа елмләринин руһән јохсуллуғуну белә характеризә етмишдир: «Бу-
рада сөһбәт бу вә ја дикәр теоремин дүзкүн олуб-олмасындан кет-
мир, мәсәлә ондан ибарәтдир ки, бу теорем капитал үчүн хејирлидир-
ми, фәјдалыдырмы, саһибкарын дүшүндүкләринә ујғун кәлирми ја јох»⁶.
Демәк, бу чәмијјәтдә капитал үчүн хејирли олан инсан үчүн, зәһмәт-
кеш үчүн зәрәрдир.

Мүасир шәраитдә капиталист өлкәләриндә буржуазија елми фә-
алијјәтләрини сатын алдығы алимләрин, мүһәндисләрин, техникләрин
јарадычылығыны тамамилә гејри-һуманист мәгсәдләрә доғру јөнәлт-
мишдир.

АБШ-да, о чүмләдән елмин әсас саһәләринә буржуазијанын һа-
ким кәсилдији дикәр капиталист өлкәләриндә елм демәк олар ки, һәр-
биләшдирилмишдир. Буржуазија заводларда, фабриклардә чалышан
милјонларла зәһмәткешин әмәји илә һасилә кәлмиш силаһлары она доғ-
ру јөнәлтмишдир. Белә бир факты хатырлатмағ кифәјәтдир ки, НАТО өз
варлығы дөврүндә һәрби мәгсәдләр үчүн 1 милјард 300 милјон доллар-
дан артығ хәрчләмишдир.

Елмдән өз бәдхәһ мәгсәдләри үчүн истифадә едәнләр әсасландыр-
маға чалышырлар ки, куја елмләр өзләри инкишаф едәрәк гејри-һума-
нист характер алмышдыр. Белә концепсија илә чыхыш едәнләрин ишини
Ч. Бернал чох јакшы сәчијјәләндирир. О јазыр: «Бу ону көстәрир ки,
елмлә һеч бир әлагәси олмајан адам башласын елмлә һәрбин, өзү дә
ән гәддар мәгсәдләрә хидмәт едән һәрбин әлагәсиндән дәм вурмаға»⁷.

Демәли, елмләрин инкишафына сүн'и шәкилдә антиһуманист мө-
һүрү вурмагла елмләрин антиһуманист истигамәтдә инкишаф етдирил-
мәсини бир-бири илә гарышдырмағ олмаз. Тәәсүф ки, буржуа идео-
логлары өз концепсијаларыны әсасландырмағ үчүн бу мәсәләләр арасын-
да һәдди пәрделәмәјә чалышырлар.

Капитализм дүнјасында елмин инкишаф етдирилмәси, һәрбиләш-
дирилмәси вә с. буржуазијанын елми өз әхлагына табе етдирмәк чәһ-
диндән ирәли кәлир. Әкәр бу күн буржуазија елми кадрлар јетишди-
рилмәсинә чан јандырырса, бу һәр шәјдән әввәл, ону өз кәлирини да-
һа да артырмағ һәвәсиндән ирәли кәлир. Буржуа идеологлары исә мә-
сәләни белә гәләмә верирләр ки, куја бу, капиталист өлкәләриндә ел-
мин инкишафы наминә едилир. Куја буржуазија јалныз елм хатиринә
елмин инкишафы гајғысына галыр.

Бәс елә исә нә үчүн елми кадрларын ишинә онун капитал гаршы-
сындакы хидмәтләринә көрә гијмәт верилир? Һәр ил өз әмәјини капи-
талын ихтијарына вермиш алимләр дәстәси капиталист өлкәләриндә
нијә тез-тез јерләрини дәјишмәли олурлар? Чүнки бу күн ирәли сүрүл-
мүш јени бир тәклиф вә ја ихтира капиталын артырылмасына даһа
чох фәјда вердији үчүн бундан әввәлки тәклиф вә ихтираларын мүәл-
лифләри өзләринә јени иш јери ахтармалы олурлар. Капиталист өлкә-
ләриндә елми ишчиләрин ишсиз галмасынын вә ја тез-тез иш јерләри-
ни дәјишмәсинин әсил сәбәбини бунда ахтармағ лазымдыр.

Елмин капитала чеврилдији белә бир шәраитдә буржуазијанын
елмләрин гаршысындакы хидмәтиндән јох, анчағ капитал гаршы-

⁶ К. Маркс вә Ф. Енкелс. Сечилмиш әсәрләри, 23-чү чилд, сәһ. 17 (рус ди-
линдә).

⁷ Джон Бернал. Мир без войны. М., сәһ. 73.

сындакы хидмәтиндән данышмағ лазымдыр. Белә олдуғда «буржу-
азија елми елм хатиринә инкишаф етдирир» мүддәасы әфсанәјә чеври-
лир.

Америкалы физик Оппенһејмер буржуазијанын елмләри өз әх-
лагына табе етдирмәк чәһдини һағлы оларағ «әхлагын елмин имканла-
рыны сатын алмасы вә мөһдудлашдырмасы» кими гијмәтләндирир.

Буржуа идеологлары елмләрин гејри-һуманист истигамәт алмасы
кими јаланчы концепсијаны пәрделәмәк үчүн белә бир бәһанә ирәли
сүрүрләр ки, елми тәдгигатларын миғјасыны мөһдудлашдырмағ ла-
зымдыр; куја јалныз бу јолла бәшәријјәтин динч шәраитдә инкишафы-
на көмәк етмәк олар. Онлара көрә елми-техники ингилабын өзү елм-
ләрин гејри-һуманист истигамәтдә инкишафы үчүн шәраит јарадыр.

Елми-техники ингилабын наилијјәтләринә белә бир мөвгедән
јанашмағ, шүбһәсиз ки, буржуа идеологларынын өзләринин ујдурма кон-
цепсијаларыны пәрделәмәк чәһдиндән ирәли кәлир. Бурада мәсәлә-
нин маһијјәтини елми-техники ингилабын нәтичәләрини һансы истига-
мәтдә јөнәлтмәк мүәјјән едир вә етмәлидир.

Һарада мејдана кәлмәсиндән асылы олмајарағ, ејни бир елми-
техники ингилаб бәшәријјәтин күзәрәнынын јакшылашдырылмасына
доғру да јөнәлдилә биләр, онун ғырғынына сәбәб дә ола биләр. Демәк,
сөһбәт ихтирадан јох, онун истифадәсиндән кетмәлидир. Бу истифадә-
нин истигамәтинин исә инсанлар өзләри мүәјјән едир. Јухарыда деди-
јимиз кими, алимин зәкасы, билији инһисара алындығы бир шәраитдә
исә елми-техники кәшфин нәтичәсини, истифадә истигамәтини онун өзү
јох, јалныз саһибкарлар мүәјјәнләшдирир.

Тәәсүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, мүасир капиталист өлкәлә-
риндә елми кәшфләрдән бәшәријјәтә гаршы истифадә едилмәсинә бә'зи
алимләр дә тәрәфдар чыхырлар. Даһа доғрусу, бәшәријјәтә гаршы бөјүк
чинајәтләрдә онлар да иштирак едирләр. Мә'нәви мәс'улијјәт һиссини
итирмиш һәммин алимләри бу чүр һәрәкәт етмәјә вадар едән онларын ка-
питала сатылмасыдыр. Елми нәтичәләрдән истифадәдә саһибкарларла
биркә һәрәкәт етмәләри бу алимләрин хидмәтләрини һечә ендирир.
Алимин әхлагы, мәс'улијјәти вә бөјүклүјү тәкчә һәр һансы бир кәшфин
ролу илә гијмәтләндирилмәјиб, һәм дә бу кәшфин һансы мәгсәдә јөнәл-
дилмәсиндәки тәклифләри илә мүәјјән едилир. Дикәр тәрәфдән, белә
алимләрин мәс'улијјәтсизлији буржуа идеологларынын елмләрин гејри-
һуманистлијинә даир јаланчы һај-күјләринә дә бәраәт газандырыр. Бу
мәсәләдә дә елмлә әхлагын гаршылығлы вә сых әлагәси өзүнү көстәрир.
Көрүндүјү кими, буржуа әхлагы вә она ујмағ бәшәријјәтә гаршы чев-
рилиб капиталын артмасына хидмәт едир.

Мүасир капиталист өлкәләриндә елмләрдән гејри-һуманист мәгсәд-
ләр үчүн истифадә едилмәси елм саһәсиндә әлагәләрин вә әмәкдаш-
лығын јаранмасына вә инкишафына бөјүк зијан вурур. Бир сыра капи-
талист өлкәләриндә елм вә техника саһәсиндә кәшфләр ашкара чыха-
рылмыр. Доғрудур бу кәшфләр ајры-ајры алимләрин зәкасы вә елми
ахтарышлары нәтичәсиндә мејдана кәлир, лакин бу алимләр өзләри ка-
питалистин инһисарына алынмышлар. Онлар кәшфин анчағ мүәллиф-
ләридир, кәшфин саһиб илә капиталистин өзүдүр. Һәр һансы бир ка-
питалистин фирмасында мејдана кәлән бу кәшф јалныз онун өзүнүн
олагағ галыр. Белә кәшфләрдән нә дөвләтдаһили, нә дә дөвләтләрәра-
сы мүнәсибәтләрдә истифадә олунур. Ч. Бернал јазыр ки, Инкилтәрә-
сә вә АБШ-да физика саһәсиндә ән азы үч кәшфдән икиси һеч бир
јердә чап олунмур, фермерләрин архивиндә сахланылыр. Белә кәшф-
ләр јалныз о заман ашкара чыхарылыр ки, онун нәтичәси капиталы
артыран бир кәлир кими башга саһибкара сатылсын. Демәли, саһиб-
кар алимин, елми ишчинин әмәјини тәкчә онун зәһнинин инһисара алмагла

Б. О. КУРБАНОВ

К ВОПРОСУ О ВЗАИМОВЛИЯНИИ В ИСКУССТВЕ

Исследование вопросов, связанных со спецификой отдельных видов искусства, в том числе о взаимовлиянии и взаимообогащении различных видов художественного творчества, подводит к сложной проблеме синтеза искусств.

Эстетика только тогда может развиваться плодотворно, когда использует достижения частных теорий искусств, практики отдельных видов искусства. Вместе с тем марксистско-ленинская эстетика исследует не только закономерности отдельных искусств, но и общее между ними. С этой точки зрения, проблема синтеза искусств превращается в один из центральных вопросов эстетической науки, и решение ее возможно лишь при учете специфики и общих закономерностей видов искусства. Между тем проблема синтеза все еще не нашла достаточного освещения, и естественно поэтому любое исследование в этом направлении сыграло бы положительную роль.

Нужно отметить, что данная проблема связана со многими частными вопросами и не может не интересоваться исследователей. Процесс синтеза, взаимодействия различных жанров происходит и внутри отдельных видов искусства. Он во многом обуславливает обогащение, расширение их выразительных средств, художественных возможностей, границ.

В данной статье автора интересует вопрос — в силу каких объективных причин различные виды искусства обогащают свое содержание, выразительные возможности. Исследование данного вопроса дает возможность осветить определенную сторону проблемы синтеза искусств, а также может явиться своеобразным ответом на вопрос, сохраняют ли отдельные виды искусства свою самостоятельность, способность дальнейшего существования или нет.

Каждое из искусств в отражении реальной действительности имеет свои сильные и слабые стороны, обусловленные их выразительными возможностями, границами, закономерностями, материалами, и особенно сильно отражает ее определенную сторону. Поэтому для всеобщего охвата действительности, ее мельчайших деталей, фактов виды искусства стремятся к объединению, к синтезу. С другой стороны, виды искусства, сохраняя свою самостоятельность, стремятся усвоить выразительные возможности друг друга. Например, для эстетического усвоения ранее «нетронутых» сторон человеческого бытия музыка стремится усвоить выразительные возможности поэзии, поэзия — живописи, литература — музыки и т. д. Отдельные виды искусства, расши-

ряя свои художественные возможности, границы за счет художественного усвоения выразительных возможностей других искусств, сохраняют свою самостоятельность, индивидуальность.

Практика показывает, что вместе с бурным расцветом синтетических искусств отдельные виды и жанры искусства не прекращают своего существования, доставляя людям огромное эстетическое наслаждение, воспитывая их в духе передовых идей общества,

Исследование проблем, связанных с судьбами отдельных искусств, важно еще и потому, что проблема видов искусства имеет прямое отношение к задачам всестороннего, гармонического развития человека, которое, как известно, является одной из важнейших задач, стоящих перед нашим народом в процессе коммунистического строительства.

Нередко теоретики искусства, эстетики, говоря о роли искусства в эстетическом воспитании и формировании всестороннего, гармоничного человека, недостаточно учитывают художественные возможности, силу воздействия отдельных видов и жанров искусства. «Но искусство не существует как искусство вообще. Реально оно воздействует на людей как система определенных видов, то есть как скульптура, живопись, музыка и т. д.»¹, — справедливо отмечает В. Ванслов.

Отражая особенно сильно определенную сторону действительности, каждое из искусств воздействует на эмоциональный мир человека своеобразно, и, естественно, по этой причине представляет собою огромную духовную ценность, незаменимую ничем другим. Не всегда в музыке можно выразить то, что получает отражение в живописи или литературе, или, наоборот, музыкальное содержание нельзя выразить адекватно в названных искусствах. Если бы это было возможно, о существовании различных видов искусства не было бы и речи. Вместе с тем виды искусства всегда стремились и стремятся к сближению, к взаимодействию. Слияние искусств приводит к возникновению синтетических, зрелищных искусств, где непосредственно взаимодействуют различные искусства. Нередко же процесс этот происходит как бы внутри определенного вида искусства. Данный процесс обусловлен прежде всего сложностью реальной действительности, которая, как известно, является жизненным материалом для искусства, для всех его форм и жанров.

Нередко содержание произведения определенного вида искусства может воодушевить художников на создание нового художественного произведения. Особенно часто наблюдается это тогда, когда чрезвычайно важное событие в жизни общества, народа не может не волновать в равной степени живописца, скульптора, поэта, музыканта, кинематографиста и т. д.

Монумент известного советского скульптора Л. Кербеля, воздвигнутый в честь 5-й Фрунзенской дивизии народного ополчения г. Москвы на Метростроевской улице, где в сорок первом формировалась славная дивизия, воодушевил поэта Марка Максимова на создание строк, которые выбиты на гранитной стене, возле монумента:

Я с вами равный среди равных.
Я камнем стал,
но я живу.
И вы,
принявшие Москву
В наследство от
сограждан ратных.

¹ В. Ванслов. Всестороннее развитие личности и виды искусства. М., «Советский художник». 1963, стр. 30.

Вы, подарившие века мне,
Вы — все,
кто будет после нас,
Не забывайте после нас,
Не забывайте ни на час,
Что я
смотрю на вас
из камня.

Слова поэта с еще большей силой конкретизируют идею монумента. Строгое, статичное лицо солдата выражает именно эти чувства, и переживания. Стихотворение поэта является той связанной с монументом солдата нитью, которая передает мысли непобедимого советского воина. Именно в слиянии двух искусств — скульптуры и поэзии — идея эта проявляется наиболее осязательно. Синтез искусств особенно важен в монументальных формах, где на первый план выступает лаконичное, обобщенное выражение определенной идеи.

Нередко скульпторы для выражения обобщенного образа великих людей просто не могут не пользоваться приемами синтеза. Так, для создания обобщенного образа великого мыслителя XII в. Низами скульптор Ф. Абдурахманов на постаменте памятника изобразил главных героев из произведений поэта. Подобный же прием использован и при создании памятника другому азербайджанскому поэту — Физули.

Однако при всестороннем раскрытии образа нередко важное значение приобретает учитывание целесообразности места для памятника. Следует учитывать и законы градостроительства. Особенно выделяется памятник тогда, когда он превращается в художественный элемент архитектурного ансамбля. Лучшим примером может явиться памятник Минину и Пожарскому в Москве, который воспринимается вместе со стенами Кремля как художественное целое.

Удачное место выбрано и для памятника гениальному Низами, который стоит лицом к памятникам другим выдающимся поэтам Азербайджана, установленным, как известно, на втором этаже музея им. Низами.

Можно говорить и о синтезе внутри конкретного вида искусства. Например, отражая в мелодии, метроритме, темпе, сложную логику жизни, музыка воздействует на слушателей как единство, синтез разнохарактерных своих компонентов.

Как известно, музыкальный язык, благодаря чему раскрывается музыкальный образ, уже выступает как синтез, совокупность элементов музыки (метр, темп, выразительные и изобразительные средства). Исходя из этого можно утверждать, что внутри определенного музыкального произведения можно наблюдать процесс слияния различных ее элементов (речь идет об инструментальной музыке). Известно, что чем сложнее музыкальное произведение, его форма, тем больше элементов (выразительных средств) участвует в процессе синтеза. Поэтому типичная и индивидуальная простая, одноголосная протяжная мелодия сама по себе есть выражение определенного идейно-эмоционального состояния человека. Однако эта определенность выражается в законченной мелодии во времени; мелодическая мысль для своего раскрытия, реализации в музыкальных звуках должна пройти через ряд определенных этапов (мелодическая интонация, мелодические фразы, предложения и т. д.).

Все эти этапы вместе с определенным темпом, метроритмом и т. д. являются обязательными условиями для того, чтобы несложная и коротенькая мелодия могла раскрыться для слушателей. Представим мелодию в сопровождении. Сопровождающий или аккомпаниатор строит

свой аккомпанемент исходя уже из лада, метроритма, темпа, от устойчивости и неустойчивости ступеней. Иначе такой синтез, то есть «соответствие» аккомпанемента эмоциональному содержанию мелодии (в са- не может быть осуществлен.

Даже если аккомпаниатор не профессионал (речь идет о народном творчестве), то все равно при сопровождении он интуитивно будет учитывать эти особенности мелодии.

Кому не известны широколюбимые у нас в республике народные трио, где в качестве аккомпаниаторов участвуют тарист, кеманчист и даже сам ханенде (певец), исполняя на бубне определенные ритмические рисунки, вызванные самим характером исполняемой музыки.

Примеров, где процесс синтеза наблюдается внутри отдельного вида искусства, немало. В данном примере речь идет о внешнем синтезе, взаимовлиянии различных элементов музыкального искусства, без которых трудно себе представить музыкальный образ. Подобное явление наблюдается внутри почти всех видов искусства. Однако гораздо сложнее раскрыть процесс, как внутри того или иного вида искусства используются выразительные возможности других искусств. Об этом будет сказано несколько позже.

Интересно отметить, что вышеуказанный процесс, то есть процесс взаимовлияния, синтеза, все более наблюдается в науке. Создаются все новые отрасли науки, где особенно важное значение приобретают сосуществование, взаимодействие различных наук. За последнее время интенсивно развиваются физхимия, биохимия, биомедицина, астрофизика, астронавтика и т. д.

Подобный сложный процесс слияния, взаимодействия различных отраслей науки, а также искусства, очевидно, обусловлен потребностью человеческого мышления к накоплению как можно большего знания об окружающей нас действительности.

Как известно, и наука, и искусство, в отличие от религии, дают нам не превратное, а реальное представление о мире. Нередко только благодаря смежным наукам, синтетическим видам искусства становится возможным познать определенную сторону реальной действительности. Именно потребность человека в изучении сокровенных тайн природы определила дальнейшее развитие смежных наук. Подобно этому потребность в познании и выражении глубоких душевных тайн человека обусловила возникновение синтетических видов искусства, взаимодействие различных его жанров. Однако этой аналогией мы не хотим отождествлять искусство и науку. Отражая верно реальную действительность, и наука, и искусство, в том числе их смежные области, все же отличаются тем, что в одном случае — в науке — реальность отражается понятиями, категориями, умозаключениями, в другом — в искусстве — чувственно-конкретными художественными образами. Вместе с тем аналогии эти говорят о том, что несмотря на различия в способе познания объективного мира все же смежные науки и смежные виды искусства приближаются друг к другу в том, что они направлены на освоение окружающей нас действительности.

Говоря о процессе синтеза внутри отдельного вида искусства, нельзя обойти и вопрос о художественном освоении возможностей тех или иных видов искусства.

Верное решение данного вопроса возможно лишь при выяснении, в силу каких причин становится возможным в пределах одного искусства. Искусственное освоение выразительных возможностей других искусств. Известно, что все виды и жанры искусства воспринимаются нор-

мальными людьми органами чувств — в основном зрением и слухом; что из всех органов чувств именно они дают нам наиболее полные и жизненно значимые сведения о мире. Однако нельзя отрицать крепкую связь, существующую между всеми органами чувств, несмотря даже на определенное отличие (скажем, в отличие от зрительных восприятий слуховые преимущественно носят временной характер). На этой основе неверно предполагать, будто одни чувства воспринимают только время, а другие только пространство. Известно, что слуху также в некоторой степени доступно восприятие пространства, а другие органы чувств в какой-то степени способны воспринять время. В психологии были редчайшие случаи, когда ученые приходили к выводу, что у исследуемого человека не было той четкой грани, которая у каждого из нас отделяет зрение от слуха, слух — от осязания или вкуса². Все это говорит о том, что диалектическая связь, существующая между органами чувств, обуславливает художественное освоение отдельными видами и жанрами искусства выразительных возможностей других, способствует обогащению, расширению их границ.

Однако преувеличение, абсолютизирование вышеуказанного положения в практике искусства приводило и может привести к бессодержательности, к пустому экспериментаторству. И немало примеров, когда эстетики в музыке во что бы то ни было ищут свойства цвета, мечтают о музыке ароматов или уподобляют живопись музыке, лишая ее предметной изобразительности, убивая тем самым само искусство. Эстетики эти в первую очередь забывают о специфических особенностях, о содержании и границах каждого из видов искусства.

Вместе с тем все же определенное отличие наших органов чувств является причиной того, что некоторыми искусствами особенно сильно выражаются те или иные стороны реальной действительности. Поэтому звуковое изображение предметов, явлений материального мира (например, в музыке) не может заменить живопись, пластическое искусство. Следует отметить, что звуки природы, напротив, лучше могут передаваться в музыке. Нужно учесть при этом и своеобразие материалов искусства, благодаря которым в художественных образах становится возможным воплощение различных сторон реальной действительности. Это говорит о том, что между ассоциативными представлениями и органами чувств есть непосредственная связь, вернее ассоциативные представления возникают в сознании людей благодаря диалектическому единству, взаимосвязи наших органов чувств, которые и обуславливают то, что, отражая определенную сторону действительности, отдельные виды искусства опосредованно могут выразить и те ее стороны, которые невозможно передать непосредственно в данном виде искусства. Такое своеобразие художественного воплощения дает возможность каждому из видов искусства расширить возможности художественной выразительности, в какой-то степени восполняет пробел в отражении определенной стороны реальной действительности.

Небезынтересной является на этот счет и мысль Ю. Кремлева, связанная с вопросами разделения искусств. «Человек, лишенный зрения, — слеп, а лишенный слуха, — глух. Однако воспринимая музыку, слушатель не чувствует себя слепым, а воспринимая живопись, зритель не чувствует себя глухим. Это потому, что в искусстве чувственное становится идейным, обогащенным итогами человеческого мышления. Великая расчленяемость и вновь собирающая деятельность мышления делает возможным существование отдельных искусств, ограничен-

² А. Р. Лурья. Маленькая книжка о большой памяти. Изд-во МГУ. 1968. стр. 18.

ных по своим средствам, тем не менее способных полноценно отражать действительность»³.

Нередко та сторона действительности, которая непосредственно отражается одним из видов искусства, может изображаться опосредованно и другим. Проследим эту особенность в отдельных видах искусства. Для этого достаточно проследить, как природа воплощается в искусстве.

Известно, что в реалистическом искусстве часто изображаются видимые и слышимые явления действительности. Так, природу невозможно представить себе без конкретных видимых предметов — без лесов, полей, без пения птиц, журчания рек и т. д. Отражение природы, получившее столь большое распространение в реалистическом искусстве, не случайно, ибо она неотделима от родины, от патриотического чувства, от народа. Передовые деятели искусства в своих произведениях не раз обращались к этой вечной теме. Живые предметные представления о родном крае, родном народе еще более возвышают чувство любви к родине, родному народу, конкретизируют их. Эту особенность можно наблюдать в большинстве из искусств, каждое из которых стремится изобразить предметные представления своими средствами. В широкоизвестном стихотворении «Азербайджан» С. Вургуня при помощи слов-понятий описываются красота и своеобразие природы родного края, его высокие горы, рек, озер, даже животного мира. Та же тема — тема родины находит свое широкое воплощение и в живописи, однако уже при помощи красок, светотени и т. д. В пейзажах азербайджанского живописца Саттара Бахлул-заде воссоздаются широкие горизонты голубеющих далей, великолепные просторы Хазара (Каспия), цветущие сады. При помощи этих видимых элементов пейзажа художник с глубоким чувством рассказывает о родине, о своей любви к родному народу, о нежной привязанности к ним. Все детали его пейзажа говорят о том, что художник изобразил картину азербайджанской природы, и ее нельзя спутать, скажем, с природой России или Крыма.

В живописи художественное произведение непосредственно обращено к нашему зрительному аппарату. Созданную при помощи красок, изобразительных средств живописную картину невозможно достойно оценить, не видя. Ту же картину можно понять и заткнув уши, так как живописное произведение не связано с нашим слуховым аппаратом. Тем не менее это не говорит о том, что живопись ограничивает себя лишь передачей обязательно видимых, конкретных предметов действительности, хотя и особенность эта является ее важнейшей стороной. Она способна в красках выразить и звуковую, слышимую сторону явлений действительности. Например, в картине известного советского художника Г. Г. Нисского «Над снегами» зритель испытывает такое чувство. В картине изображен летящий в сумрачном небе самолет. Снежный простор; неподвижность высоких деревьев, прямая линия горизонта, подчеркивающая движение, — все это создает у зрителя впечатление, будто безмолвную тишину прорезал неожиданно резкий гул мотора. Рассматривая картину, зритель не только слышит рокот мотора, он мысленно видит и полет этого самолета.

В музыкальном искусстве также немало произведений, изображающих природу. При этом музыка в отличие от других видов искусства пользуется своеобразным методом. В музыкальном произведении не следует обязательно искать черты предметности, живописной конкретности, которые как известно, присущи произведениям художников или поэтов. При таком отношении к музыке мы игнорируем специфику это-

³ Ю. Кремлев. Очерки по вопросам музыкальной эстетики. М., 1957, стр. 58.

го искусства, ее язык. Если композитор стремится в своем произведении нарисовать картину леса, создать его образ, то должен воспроизвести при помощи выразительных и изобразительных средств шелест листьев, пение птиц и т. д., т. е. ассоциативными сравнениями вызвать у слушателей необходимый образ.

Римский-Корсаков, уделявший большое внимание в своем творчестве отражению природы, писал по этому поводу: «Голое подражание, конечно, унижает значение музыкального искусства, но такое звукоподражание в художественном произведении и не существует».

Эту особенность в свое время отмечал и Жан-Жак Руссо, выступая против голого подражания, копирования природы: «Гром, журчание воды, ветер, буря будут плохо переданы одними аккордами. Как ни старайтесь, один шум ничего не скажет уму: предметы должны говорить, чтобы быть понятными; во всяком подражании какой-то вид речи должен замещать голос природы. Музыкант, который хочет передать шум при помощи шума, ошибается, он не знает ни сильных, ни слабых сторон своего искусства и судит о нем без вкуса и без познания».

Скажите ему, что он должен изображать шум при помощи напева, что, если он хочет показать, как квакают лягушки, он должен заставить их петь, ибо недостаточно лишь подражать, нужно растрогать, понравиться. Без этого унылое подражание ничего не стоит»⁴.

Известно, что музыка способна передать не только звучащую стихию, но и реальные представления приближающегося и удаляющегося шествия. При этом композиторы обычно пользуются средствами выразительности, постепенным усилением и затиханием звука. Такой прием использован Ю. П. Бородиным в симфонической картине «В Средней Азии». Аналогичный пример можно привести и из истории азербайджанской советской музыки. Симфоническое сочинение композитора С. Гаджибекова «Караван» связано с образами, картинами, переживаниями. Эти примеры наглядно показывают, что искусству звука доступно всесторонне нарисовать картину приближающегося и удаляющегося шествия. Ни литература, ни живопись не могут сравниться здесь с музыкой. Только синтетическим жанрам искусства (кино, театр и т. д.) доступно такое изображение. Причину эту можно объяснить тем, что искусство звука более конкретно может воспроизвести звуки природы. Она как процесс, образы которой развертываются во времени, способна через метроритм, темп обобщенно отражать характерные особенности движущихся явлений реальной действительности. Кроме того, изображение картин природы становится возможным не только потому, что музыка способна отображать звуки предметного мира, но и потому, что многие ее ритмы, как уже указывали некоторые музыковеды, соответствуют ритмам природы.

В музыке ассоциативными сравнениями можно изображать тишину, безмолвие, неподвижность и т. д. Вспомним картины природы опять-таки у Римского-Корсакова, «Волшебное озеро» Лядова, «Озеро Рица» Баланчивадзе и др.

Во всех этих произведениях есть в какой-то степени звукоизображение явлений реальной действительности. При помощи ассоциации у слушателей возникают те или иные конкретные картины природы. Однако не всегда ассоциативное изображение ведет к расшифровке, к раскрытию содержания. Для этого художник обязательно должен пользоваться ассоциациями, отражающими прочные, существенные связи явлений действительности, так как именно эти ассоциации существу-

ют у большинства людей, благодаря чему и содержание музыкального произведения может восприниматься ими. Нужно отметить, что ассоциация тишины, покоя, безмолвия, неподвижности и т. д. может передаваться и в живописи, и в графике. Вспомним «Над вечным покоем» Левитана, некоторые картины Куинджи и т. д.

В танце, в декоративном орнаменте, в архитектуре также можно встретить черты изобразительности. И все-таки эти виды искусства, как и музыка, не могут считаться изобразительными в силу того, что в них изобразительность не является основным фактором, она может даже зовсе отсутствовать.

В литературе, как и в музыке, изобразительность не является основным фактором. Все же искусство слова, пользуясь понятиями, также своеобразно может изобразить видимые стороны реальной действительности. Здесь язык может использоваться для воспроизведения материальных явлений и для их описания.

Как известно, слова по своей форме почти всегда условны. Звучание слов не похоже на материальную форму обозначенного ими предмета.

А часто сходство звучания одного слова другому совсем не говорит о сходстве предметов, которые обозначают эти слова, «...хотя слово «скрипка» отличается от слова «скрепка» лишь незначительными отклонениями одного из звуков, — человек, находящийся в бодрствующем состоянии, может совершенно не замечать этой звуковой близости, и видит за каждым из этих слов совершенно различные вещи»⁵.

Значит, словами невозможно непосредственное изображение видимых предметов. Поэтому в литературе лишь речь людей, лишь только слова сами могут изображаться непосредственно. Все же словесное описание, широко применяющееся в литературе, не может соревноваться в наглядности и определенности с живописным, пластическим, или даже звуковым изображением, так как изображение вообще в литературе не может играть основную роль в создании художественного образа. Созданная словами картина, пусть даже очень живая, не обязательно совпадает с той, которая существует реально, которую представлял себе автор. Достаточно сказать, что на одно и то же литературное произведение известны различные иллюстрации. Причиной этому то, что зрительный образ не может быть непосредственно создан словами. Воспринимая подобные произведения, читатель неизбежно опирается на свой жизненный опыт, на свои собственные ассоциации, которые, как известно, не могут быть у всех совершенно одинаковыми.

Таким образом, вышеуказанные художественные явления, т. е. выражение в музыке видимых явлений действительности или ее звуковой стороны в живописи и т. д., говорят о том, что виды и жанры искусства могут развиваться на реалистической основе тогда, когда художниками не игнорируется специфическая особенность вида искусства, а его граница, когда изобразительность не превращается в самоцель, а используется для выражения основного содержания произведения, будь то литературное или музыкальное.

«Взаимодействие искусств — прогрессивный процесс до тех пор, пока каждое из них сохраняет свое «лицо», не изменяет своим основам, не сходит с тех «рельсов», на которых оно стоит в системе искусств».

Эти справедливые слова В. Ванслова сохраняют свою силу и тогда, когда речь идет о взаимовлиянии внутри отдельного вида искусства, где процесс взаимовлияния осуществляется не обязательно участием

⁴ Жан-Жак Руссо об искусстве. Л., «Искусство», 1959, стр. 254.

⁵ А. Р. Лурья. Маленькая книжечка о большой памяти, стр. 19—20.

различных искусств, а использованием того или иного вида искусства спецификой, художественными возможностями друг друга.

Проблема взаимовлияния искусств—очень сложная теоретическая и эстетическая проблема, решение которой положительно может отразиться в художественном творчестве.

В данной статье автор не претендует на полное решение этой проблемы и основное свое внимание уделяет освещению процесса расширения художественных возможностей того или иного вида искусства, которое неотделимо от вопросов синтеза искусств.

Б. О. Гурбанов

Инчәсәнәтдә гаршылыглы тә'сир мәсәләсинә даир

ХУЛАСӘ

Мәгаләдә бу вә ја дикәр сәнәт нөвләри дахилиндә келән бәдии зәнкинләшмә просесиндән бәһс едилир. Бу бахымдан мүүллиф бир сәнәт нөвүнүн башгасынын ифадә вә тәсвир васитәләриндән нечә вә нә мөгсәд үчүн истифадә етмәсини сүбута чалышыр. Мәһз инчәсәнәтин тарихи инкишаф просесиндә јаранан вә ардычыл олараг давам етдирилән белә гаршылыглы зәнкинләшмә мүүјјән бир инчәсәнәт нөвүнүн реал варлыгы әкс етдирмәсиндә бәдии имканлары артырыр, һәјат һадисәләрини даһа долгун, даһа әтрафлы әкс етдирмәјә шәраит јарадыр. Мәсәлән, мә'лум-дур ки, инчәсәнәтин һәр бир нөвү реал һәјаты өз бәдии имканларына ујғун олараг әкс етдирир.

Инкишаф етмәкдә, дәјишмәкдә олан һәјат инчәсәнәт гаршысында даима јени мәсәләләр гојур. һәммин мәсәләләрин бәдии һәлли әксәр һалларда јени-јени синтетик сәнәт нөвләринин мејдана кәлмәсинә сәбәб олур. Бунунла белә, инчәсәнәтин конкрет нөвләри өз мүстәгиллијини, кәләчәк инкишаф перспективләрини сахлајыр. Бу бахымдан инчәсәнәтин бу вә ја дикәр нөвләринин гаршылыглы әләгәсинин, гаршылыглы тә'сиринин конкрет олараг бир сәнәт нөвү дахилиндә тәдгигинин мүһүм әһәмијјәти вардыр. Мүүллиф көстәрир ки, инчәсәнәтин бир нөвү дикәринин ифадә вә тәсвир васитәләри илә зәнкинләшәрәк һәјат һадисәләрини даһа әһәтәли шәкилдә әкс етдирир. Мәһз белә зәнкинләшмәләр буржуа естетикләринин конкрет инчәсәнәт нөвләринин кәләчәкдә мәһв олмасы, арадан чыхмасы кими мүртәчә фикирләринин һәгигәтдә әсәс-сызлыгыны сүбута едир.

С. С. КУРБАНОВА

ИСКЛЮЧЕНИЕ ПАЙЩИКА ИЗ КООПЕРАТИВА И ЕГО ПРАВОВЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

Проблема советского законодательства о жилищно-строительной кооперации (ЖСК) нуждается в пересмотре некоторых теоретических положений, а также в уточнении и расширении формулировок отдельных законодательных актов в этой области.

Настоящая статья посвящена правовым последствиям прекращения жилищных правоотношений в домах ЖСК в результате исключения пайщика из состава членов кооператива.

Основания для исключения пайщиков из состава членов кооперативов определены примерными уставами ЖСК союзных республик. Статья 28 примерного устава ЖСК Азербайджанской ССР к таким основаниям относит следующее:

а) неподчинение уставу кооператива; б) невыполнение обязательств, установленных общим собранием членов кооператива; в) неуплата шести очередных взносов по погашению суммы, затраченной на строительство предоставленной пайщику кооперативной квартиры; г) систематическое нарушение правил социалистического общежития, делающее невозможным для других лиц совместное проживание в одной квартире или доме, когда меры предупреждения и общественного воздействия оказались безрезультатными; д) систематическое разрушение и порча жилого помещения.

Однако редакция указанной статьи примерного устава ЖСК Азербайджанской ССР является не совсем четкой. На практике часто возникают споры ввиду отсутствия полной регламентации таких вопросов, как, например, что следует понимать под «неподчинением уставу кооператива»? Всякое ли нарушение Устава влечет исключение из кооператива? Достаточно ли для исключения пайщика только одного факта неуплаты взносов в течение шести месяцев, или для этого необходимы еще и другие факты? и т. д.

На эти вопросы нет прямого ответа ни в примерном уставе ЖСК Азербайджанской ССР, ни в других нормативных актах, что в свою очередь может привести к незаконному лишению находящегося в пользовании членов ЖСК жилого помещения, а также к ущемлению прав членов семьи пайщика, совместно проживающих с ним на кооперативной площади. Поэтому точное определение оснований, по которым возможно исключение пайщиков из кооперативов, имеет важное научное и практическое значение.

Одной из основных обязанностей члена ЖСК является использование жилого помещения строго по целевому назначению. Это означает, что пайщик не вправе производить в квартире какие бы то ни было перестройки, в частности закладку или пробивку новых окон и дверей, пристройку балконов, кладовых и других строений, переоборудование подсобных помещений в жилые помещения и прочее.

Однако было бы неправомерным в таких случаях исключать пайщика из кооператива без предупреждений. Правление кооператива обязано сначала поставить перед общим собранием вопрос об устранении членом кооператива произведенных изменений в планировке занимаемого им помещения. Если член ЖСК после нескольких предупреждений злостно уклоняется от устранения указанных нарушений, то есть не приводит жилое помещение в надлежащее состояние, общее собрание вправе вынести решение об исключении его из членов кооператива.

В данном случае исключенный пайщик подлежит выселению из занимаемой им жилой площади без предоставления другого жилого помещения.

Использование жилого помещения членом ЖСК по целевому назначению означает также, что пайщик не вправе использовать его в целях извлечения нетрудовых доходов. Жилое помещение в домах ЖСК предоставляется для проживания в нем пайщика и членов его семьи.

В то же время это не означает, что пайщик не вправе сдать это помещение или часть его в наем. Это право предоставлено пайщику ст. 304 ГК Азербайджанской ССР, в которой говорится, что размер платы за жилое помещение, сдаваемое в наем в доме ЖСК, не должен превышать взимаемых с наймодателя эксплуатационных расходов, падающих на сдаваемое в наем помещение.

Однако, если будет установлено, что пайщик использует жилое помещение исключительно в целях извлечения нетрудовых доходов, то общее собрание членов ЖСК вправе вынести решение об исключении его из кооператива.

Так, вполне обоснованно была исключена из членов ЖСК г. Баку гр. Акопова С. А. Занимая двухкомнатную квартиру в доме указанного кооператива, Акопова в течение двух лет сдавала ее в наем семье Саркисовых и взимала за это плату, вдвое превышающую расходы, падающие на данную квартиру. Сама пайщица в указанной квартире не проживала. Народный суд Октябрьского района г. Баку, рассмотрев исковое заявление Акоповой о восстановлении ее в правах члена ЖСК, в иске отказал. Было установлено, что истица ко времени заселения кооперативной квартиры получила в наследство часть дома, где она и проживала два года, а кооперативную квартиру использовала исключительно в целях извлечения нетрудовых доходов.

Основанием для исключения пайщика из кооператива может служить также непроживание на кооперативной площади в связи с переездом на постоянное местожительство в другой населенный пункт.

Поскольку жилая площадь в домах ЖСК предоставляется члену кооператива (и членам его семьи) для постоянного проживания и не ограничивается каким-либо сроком, право пользования жилым помещением не утрачивается вследствие того, что пайщик длительное время не проживает на этой площади. Об этом говорится в ч. II п. 5 постановления Пленума Верховного Суда СССР от 25 февраля 1967 г.¹

Однако ни в указанном постановлении Верховного Суда СССР,

¹ «Бюлл. Верховного Суда СССР», 1967, № 3.

ни в примерных уставах ЖСК союзных республик не установлено, в течение какого времени за пайщиком и членами его семьи сохраняется право на кооперативную площадь, из которой он выехал вместе с семьей.

В связи с этим данный вопрос является спорным в правовой литературе. Одни авторы¹ считают, что к членам ЖСК в отношении сохранения жилого помещения должны применяться общие нормы советского жилищного права, согласно которым жилое помещение за отсутствующими лицами сохраняется только в течение 6 месяцев. Другие полагают, что эта норма не может быть применена к пайщикам-членам ЖСК².

Вторая точка зрения заслуживает одобрения. Шестимесячный срок сохранения жилой площади установлен для нанимателей жилых помещений в домах местных Советов, государственных, кооперативных и общественных организаций, а также в домах, принадлежащих гражданам на праве личной собственности (стр. 307 ГК Азерб. ССР). Право пользования жилым помещением в этих домах основано на договоре найма, а потому данная норма неприменима к членам ЖСК, которые не являются нанимателями и не связаны с кооперативом договорными отношениями по найму жилого помещения.

Правильность такого вывода подтверждается указаниями Судебной коллегии по гражданским делам Верховного Суда СССР о том, что на членов-пайщиков ЖСК ст. 34 Постановления ЦИК и СНК СССР от 17 октября 1937 г., предусматривающая шестимесячный срок сохранения жилой площади за временно отсутствующим, не распространяется³.

Следовательно, если пайщик вместе с семьей выехал временно, то жилое помещение должно сохраняться за ним в течение всего времени его отсутствия, даже если этот срок превышает шесть месяцев.

Однако это еще не значит, что пайщик имеет право на сохранность жилого помещения на любой срок своего отсутствия. Если будет установлено, что пайщик в течение ряда лет не использует свое помещение без уважительных причин, то есть переменил постоянное местожительство, хотя и выполняет все свои обязательства перед кооперативом, сохранение жилого помещения за ним в таком случае вряд ли можно признать обоснованным. Это вытекает из ст. 5 Основ гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик, которая гласит, что гражданские права охраняются законом, за исключением случаев, когда они осуществляются в противоречии с назначением этих прав.

Поэтому, соглашаясь с З. Крыловой по поводу неприменения к членам ЖСК шестимесячного срока сохранения жилого помещения, нельзя вместе с тем согласиться с другим высказыванием автора о том, что «право члена ЖСК на занимаемую им жилую площадь не ограничено никакими сроками. Важно, чтобы отсутствующий член кооператива исправно выполнял свои обязанности перед жилищно-строительным кооперативом»⁴.

¹ Например, Ю. К. Толстой. Советское жилищное право, 1967, стр. 141.

² Ш. Д. Чиквашили. Правовые проблемы жилищно-строительной кооперации. Докт. дисс. М., 1966, стр. 388—389; З. Крылова. Новый примерный устав жилищно-строительного кооператива. «Советская юстиция», 1959, № 9, стр. 14; М. Н. Нелюбин. Правовые вопросы жилищно-строительной кооперации. «Социалистическая законность», 1965, № 1, стр. 16.

³ «Сборник постановлений и определений Верховного Суда СССР за 1942 г.» Юриздат, 1947, стр. 147.

⁴ З. Крылова. Новый примерный устав жилищно-строительного кооператива. «Советская юстиция», 1959, № 9, стр. 14.

Если сохранение жилой площади за отсутствующим пайщиком не будет ограничено никакими сроками, то это будет противоречить общей жилищной политике нашего государства, а также нормам гражданского законодательства. Учитывая, что члены ЖСК не являются нанимателями жилых помещений, и что квартира, которую они получают в доме кооператива, построена на их личные средства, полагаем, что в случаях временного отсутствия жилья площадь должна сохраняться за ними на срок более шести месяцев, но во всяком случае не должен превышать более одного года, кроме случаев, когда этот срок может быть продлен по основаниям, предусмотренным ст. 307 ГК Азербайджанской ССР (и соответствующими статьями ГК других союзных республик)¹.

Под понятием «неподчинение уставу кооператива» следует понимать и следующее.

Согласно ст. 103 ГК Азербайджанской ССР, если у гражданина откажется по основаниям, допускаемым законом, на праве личной собственности жилой дом (или часть дома) и одновременно квартира в доме ЖСК, то собственник вправе по своему выбору оставить за собой либо дом (часть), либо квартиру в доме ЖСК. В последнем случае собственник должен произвести отчуждение своего дома (части дома) в течение одного года со дня возникновения права собственности на дом (часть дома) или вселение в квартиру ЖСК.

Поэтому грубым нарушением устава, служащим основанием для исключения члена ЖСК из кооператива, является наличие на праве личной собственности жилого дома (части дома) и одновременно квартиры в доме ЖСК. Однако исключение пайщика из состава членов ЖСК, исходя только из одного факта — наличия у него на праве личной собственности жилого дома (части дома), было бы неправомерным.

Наниматели жилых помещений в домах местных Советов подлежат выселению из занимаемого помещения вместе со всеми членами семьи без предоставления другого жилого помещения в случаях, если наниматель владеет на праве личной собственности в том же населенном пункте жилым домом, пригодным для постоянного проживания, и имеет возможность в нем поселиться (ст. 335 КГ Азерб. ССР).

В отношении членов ЖСК такого указания не содержится ни в примерном уставе ЖСК Азербайджанской ССР, ни в Гражданском кодексе, что, на наш взгляд, является существенным пробелом, требующим восполнения. Но исходя из общих положений жилищного законодательства по вопросу о выселении из жилых помещений, полагаем, что в юридический состав, дающий основание для исключения пайщика из состава членов ЖСК, входит три юридических факта:

1. Член ЖСК должен иметь в собственности жилой дом в том же населенном пункте, где расположен кооператив, в котором он проживает. Если же дом личного собственника расположен в другом населенном пункте, хотя бы и на территории, находящейся в административном подчинении того города (населенного пункта), в котором член ЖСК занимает жилую площадь в доме кооператива, исключение его из кооператива по указанным основаниям не допускается².

¹ К таким основаниям относятся: а) призыв на срочную военную службу (жилая площадь сохраняется в течение всего времени прохождения службы); б) временный выезд из постоянного местожительства по условиям и характеру работы, либо в связи с обучением — в течение всего времени выполнения данной работы или обучения; в) выезд для лечения в лечебном учреждении в течение всего времени пребывания в нем; г) заключение под стражу — в течение всего времени нахождения под следствием или судом.

² «Бюлл. Верховного Суда СССР», № 1962, № 4, стр. 31—32; 1963, № 3, стр. 24—25.

Так, если член ЖСК проживает в доме кооператива, расположенном в одном из городских районов г. Баку (например в Октябрьском), то наличие у него собственного дома, расположенного в одном из районов г. Сумгаита не может служить основанием для исключения его из состава членов кооператива.

2. Дом (часть дома), принадлежащий члену ЖСК на праве личной собственности, должен быть пригоден для постоянного проживания. Это значит, что жилой дом должен быть пригоден для проживания в нем в любое время года. Поэтому нет оснований для исключения пайщика из состава кооператива, если жилой дом, принадлежащий ему на праве личной собственности, может быть использован только в летнее время как дачное помещение.

3. Наконец, не может служить основанием для исключения пайщика из состава кооператива то обстоятельство, если пайщик, владеющий на праве личной собственности жилым домом, не имеет реальной возможности в нем поселиться, например, из-за ветхости дома или из-за того, что дом занят жильцами, которые поселились в нем еще до перехода к пайщику права собственности, и выселить их не представляется возможным.

Так, судебная коллегия по гражданским делам Верховного Суда Азербайджанской ССР отменила решение народного суда Октябрьского района г. Баку о выселении Рашидова Л. И. с семьей, состоящей из девяти человек, из дома ЖСК «Эфир» г. Баку. В данном кооперативе Рашидов с семьей занимал двухкомнатную квартиру площадью 26,5 кв. м, а площадь части дома, перешедшего ему по праву наследования, составляла 18 кв. м.

Коллегия, отменив решение народного суда, мотивировала это тем, что Рашидов со своей семьей не имеет возможности поселиться и проживать в доме, принадлежащем ему на праве личной собственности³.

Таким образом, если член ЖСК имеет на праве личной собственности жилой дом (часть дома) в том же населенном пункте, в котором расположен кооператив, пригодный для постоянного проживания, и имеет реальную возможность в нем поселиться, то он подлежит исключению из состава кооператива, если в установленный законом срок не произведет отчуждения дома.

В числе оснований, предусмотренных примерным уставом для исключения пайщика из кооператива, является невыполнение обязательств, установленных общим собранием членов кооператива (п. «б» ст. 28 примерного устава ЖСК Азербайджанской ССР). Однако поскольку обязательства, установленные общим собранием членов кооператива, вытекают из уставных требований и по сути дела предусматривают те же основания исключения пайщиков из кооперативов, что и неподчинение уставу кооператива, считаем, что пункты «а» и «б» могут быть объединены в единый пункт под общим названием «неподчинение уставу кооператива», который нами и был рассмотрен. Поэтому желательным было исключить пункт «б» из ст. 28 примерного устава ЖСК Азербайджанской ССР.

Следующим основанием, предусмотренным примерным уставом для исключения пайщика из кооператива, является неуплата шести очередных взносов по погашению суммы, затраченной на строительство предоставленной пайщику кооперативной квартиры, то есть неуплата очередных взносов по погашению государственной ссуды (п. «в» ст. 28 примерного устава ЖСК Азерб. ССР).

³ Архив Верховного Суда Азербайджанской ССР, 1967, дело по иску Рашидова Л. И. к правлению ЖСК «Эфир» г. Баку.

Известно, что члены кооператива до начала строительства дома вносят только 40% стоимости строительства кооперативной квартиры, а остальные 60% государственной ссуды они обязаны вносить в сроки, предусмотренные обязательством кооператива перед Стройбанком. При невыполнении членом ЖСК указанной обязанности затрагиваются интересы не только кооператива, но и государства, поэтому выселение его из жилого помещения кооператива является вполне обоснованной мерой.

Эта мера в качестве санкции применяется в том случае, если член ЖСК не уплатит очередные взносы по погашению государственной ссуды в течение шести месяцев (п. «в» ст. 28 примерного устава ЖСК Азерб. ССР).

Однако формулировка указанной статьи устава, на наш взгляд, лишена должной четкости. На практике может возникнуть ряд вопросов.

Во-первых, достаточно ли только одного факта неуплаты пайщиком денежных взносов в течение шести месяцев для его исключения или для этого необходимы еще и другие факты?

Во-вторых, если неуплата причитающихся с пайщика взносов носит хотя и систематический, но не злостный характер, подлежит ли он в таком случае выселению со всеми членами семьи или в таких случаях возможна отсрочка в исполнении данного обязательства?

Представляется, что в решении этих вопросов следует руководствоваться общими положениями жилищного законодательства и теми положениями, которые разработаны судебной практикой по аналогичным делам. Суд в каждом конкретном случае должен выяснять причины неуплаты взносов членом ЖСК, выявить, вызвано ли это злостным уклонением пайщика от выполнения своей обязанности или уважительными причинами и т. д.

Иными словами, если судом будет установлено, что член ЖСК (и члены его семьи — совершеннолетние и трудоспособные) без уважительных причин, при материальной возможности систематически не погашает причитающиеся с него платежи, то он подлежит исключению из кооператива и выселению с занимаемой жилой площади без предоставления другой жилой площади.

Если же будет установлено, что неуплата взносов носит, хотя и систематический, но не злостный характер, являясь следствием уважительных причин (например, в связи со смертью кормильца, временным отсутствием постоянной работы, призывом на срочную военную службу, болезнью и выездом для лечения в лечебном учреждении, переходом на пенсию и т. д.), член ЖСК, по нашему мнению, не подлежит исключению. В таких случаях было бы целесообразным по заявлению пайщика или членов его семьи допустить продление срока погашения задолженности причитающихся платежей¹.

Если же и после истечения дополнительного срока задолженность члена ЖСК не будет ликвидирована, то он подлежит исключению из состава членов кооператива и выселению со всеми членами семьи.

Возникает вопрос: следует ли в таких случаях предоставлять бывшим пайщикам и членам их семьи другую жилую площадь? Действующее законодательство о жилищно-строительной кооперации Азербайджанской ССР, в частности ст. 29 примерного устава, отвечает на этот вопрос отрицательно. В части второй указанной статьи говорится:

¹ Аналогичную точку зрения проводит в правовой литературе Ш. Д. Чиквадзе (Жилищно-строительная кооперация в СССР, стр. 181) и И. С. Вишневская (Жилищные правоотношения в домах жилищно-строительной кооперации. Автореф. канд. дисс. Ростов-на-Дону, 1968, стр. 17).

все члены семьи подлежат выселению с исключенным пайщиком без предоставления другого жилого помещения.

Однако такая санкция для членов ЖСК, виновных в нарушении обязанности по погашению государственной ссуды, предусмотрена примерным уставом без конкретизации аналогичных противоправных действий членов ЖСК. Поэтому считаем, что указанная норма может быть применена к исключенным пайщикам не во всех случаях.

В тех случаях, когда задолженность по погашению очередных взносов образовалась не по вине члена ЖСК и членов его семьи, а вследствие уважительных причин, то он, по нашему мнению, подлежит исключению из кооператива и выселению со всеми членами семьи, но с предоставлением другого жилого помещения, если до переселения в кооперативную квартиру он сдал жилищным органам ранее занимаемую им жилую площадь.

Следует здесь отметить, что п. «в» ст. 28 примерного устава ЖСК Азербайджанской ССР нуждается в дополнении. Помимо обязанности по погашению государственной ссуды, член ЖСК обязан нести расходы также по содержанию и эксплуатации домового хозяйства. К этим расходам относятся: а) связанные с управлением кооперативным хозяйством — содержанием административно-управленческого персонала (управляющего домом, техника, счетно-бухгалтерских работников); б) на содержание обслуживающего персонала (дворников, уборщиц, рабочих и др.); в) связанные с благоустройством, озеленением придомового хозяйства; г) на содержание в надлежащем санитарном и техническом состоянии дворов, улиц, скверов; на вывоз мусора; д) на текущий ремонт домовладения, на обеспечение техники безопасности и т. д.

Член ЖСК обязан оплачивать и получаемые коммунальные услуги (центральное отопление, водоснабжение, канализация и т. п.).

Размеры и сроки этих расходов устанавливаются общим собранием членов кооператива.

Очевидно, что за невыполнение обязанности по уплате указанных эксплуатационных расходов член кооператива должен нести ту же ответственность, как предусмотрена уставом за неуплату взносов по погашению государственной ссуды, то есть исключение из кооператива в качестве санкции может быть применено к пайщику в том случае, если он не уплатит очередные взносы по погашению эксплуатационных расходов в течение **шести месяцев**.

Однако и здесь указанная санкция может быть применена лишь в крайнем случае, когда судом будет установлено, что данное правонарушение носит систематический и злостный характер.

В остальных случаях задолженность с членов ЖСК по государственной ссуде, а также за коммунальные услуги взыскивается через нотариальную контору (ст. 26 примерного устава ЖСК Азерб. ССР).

Член ЖСК может быть исключен из кооператива и выселен со всеми членами семьи из занимаемой квартиры и в случаях нарушения правил социалистического общежития, когда он своим поведением делает невозможным для других лиц совместное с ним проживание в одной квартире или доме кооператива. Такая санкция предусмотрена пунктом «г» ст. 28 примерного устава ЖСК Азербайджанской ССР.

Для исключения пайщика в таких случаях необходим ряд условий. Во-первых, член ЖСК может быть исключен из кооператива за нарушение правил социалистического общежития, если нарушение носит **систематический** характер (не могут быть исключены из кооператива пайщики за единичный случай нарушения правил социалистического общежития).

Во-вторых, нарушения правил социалистического общежития могут повлечь исключение из кооператива, если они носят злостный характер, вследствие чего совместное проживание с другими лицами становится невозможным, то есть имеется в виду такое поведение члена кооператива (или членов семьи), которое несовместимо с правилами социалистического общежития.

В-третьих, исключению из кооператива подлежат только те лица, в отношении которых были применены меры предупреждения и общественного воздействия, но меры эти оказались недостаточными. В постановлении Пленума Верховного Суда СССР от 25 марта 1964 г. говорится, что выселение возможно, если поведение виновного лица уже было предметом рассмотрения органов милиции, прокуратуры, суда или общественных организаций, но принятые меры предупреждения и общественного воздействия оказались безрезультатными¹.

Наконец, исключению из кооператива и выселению из жилого помещения по указанному основанию подлежат только лица, непосредственно виновные в нарушении правил социалистического общежития.

Таким образом, при решении вопроса о выселении из кооперативной квартиры по вышеуказанному основанию следует исходить из принципа индивидуальной ответственности за противоправное поведение. Так решен этот вопрос в новом примерном уставе ЖСК Азербайджанской ССР.

Аналогично должен быть решен вопрос об исключении члена ЖСК из кооператива при разрушении и порче жилого помещения.

Однако действующее законодательство (ст. 29 примерного устава ЖСК Азерб. ССР) в этом вопросе исходит из принципа солидарной ответственности, то есть выселению из жилого помещения подлежит не только пайщик, но и члены семьи, совместно проживающие с ним на кооперативной площади.

В правовой литературе по этому вопросу авторы придерживаются разных позиций. Так, И. П. Прокопченко², И. С. Гуревич³, В. Ф. Чигир⁴ и другие считают, что если пайщик исключен из кооператива за неправомерные действия, в результате которых разрушается или портится жилое помещение, то выселению подлежат все члены семьи вместе с пайщиком.

А. С. Алойц⁵, И. С. Вишневская⁶, напротив, полагают, что при рассмотрении вопроса об исключении из состава кооператива за разрушение или порчу жилого помещения следует исходить из принципа индивидуальной ответственности за свою вину.

Последняя концепция, являющаяся, на наш взгляд, обоснованной, находит свое подтверждение в ст. 335 ГК Азербайджанской ССР (и соответствующих статьях ГК других союзных республик), которая, предусматривая выселение за разрушение или порчу жилого помещения, в домах местных Советов, государственных, кооперативных и общест-

¹ «Бюлл. Верховного Суда СССР», 1964, № 3, стр. 22.

² И. П. Прокопченко. Что должен знать член жилищно-строительного кооператива. М., 1964, стр. 58.

³ И. С. Гуревич. О жилищных правоотношениях в домах жилищно-строительных кооперативов. Мат-лы к науч.-практич. конфер. «Проблемы жилищно-строительной кооперации». Л., 1966, стр. 26.

⁴ В. Ф. Чигир. Советское жилищное право. М., 1968, стр. 166.

⁵ А. С. Алойц. Правовая природа пая в жилищно-строительном кооперативе. Мат-лы в науч.-практич. конфер. «Проблемы жилищно-строительной кооперации», стр. 26.

⁶ И. С. Вишневская. Жилищные правоотношения в домах жилищно-строительной кооперации, стр. 18.

венных организаций, устанавливает, что выселению из жилого помещения подлежат лишь виновные в этом лица.

Поскольку общие нормы гражданского законодательства распространяются и на отношения в домах ЖСК, считаем, что правила ст. 29 примерного устава ЖСК Азербайджанской ССР, отражающие ошибочный взгляд на вопрос о выселении членов ЖСК за разрушение или порчу жилого помещения, должны быть приведены в соответствие с требованиями ст. 335 ГК Азербайджанской ССР.

Однако выселение за нарушение или порчу жилого помещения должно применяться только при достаточных к тому основаниях.

Во-первых, таким основанием является противоправность действия (бездействия) лица, в результате которого жилое помещение разрушается или портится, например член ЖСК неправильно осуществляет эксплуатацию жилого помещения (превращение жилого помещения в подсобное, незаконная перепланировка помещения и т. д.). Противоправное поведение члена ЖСК, повлекшее порчу или разрушение жилого помещения, может выражаться и в форме бездействия. Например, член ЖСК не производит текущий ремонт в течение нескольких лет.

Во-вторых, налицо должен быть вредный результат этого действия (бездействия). Например, из-за незаконной перепланировки жилого помещения (перемещения капитальной стены или в результате переоборудования кухни в жилое помещение и перемещения газопроводов) жилому помещению был причинен серьезный ущерб.

В-третьих, для применения вышеуказанной санкции необходимо установить причинную связь между противоправным действием (бездействием) и возникшим вредом.

И, наконец, для исключения из членов ЖСК и выселения из дома кооператива за разрушение или порчу жилого помещения необходимо наличие вины.

По вопросу о форме вины в юридической литературе высказаны противоположные точки зрения. Так, Б. К. Комаров считает, что только вина в форме умысла может служить основанием для выселения из жилого помещения¹.

В. А. Золотарь², В. Ф. Чигир³, И. С. Вишневская⁴ высказывают другое мнение, согласно которому форма вины не имеет значения для применения санкции — выселения за разрушение или порчу жилого помещения. Эта санкция может быть применена как при умышленной вине, так и при неосторожной.

Мы разделяем это последнее мнение. Бережное, заботливое отношение к социалистической собственности — жилому помещению кооператива является уставным требованием, поэтому невыполнение членом ЖСК указанной обязанности является грубым нарушением устава кооператива и применение к нему санкции — выселение из жилого помещения даже в случаях грубой неосторожности, является вполне обоснованной мерой.

Важно то, что он сознательно не принял элементарных мер по обеспечению сохранности жилого помещения, по предотвращению убытков

¹ Б. К. Комаров. Прекращение договора жилищного найма. МГУ, 1963, стр. 26—30.

² В. А. Золотарь. Основания прекращения договора найма жилого помещения. Госюриздат, 1958, стр. 8—24.

³ В. Ф. Чигир. Права членов семьи нанимателя на жилую площадь. «Юридическая литература», 1964.

⁴ И. С. Вишневская. Жилищные правоотношения в домах жилищно-строительной кооперации, стр. 17.

или не предвидит вредного результата, вероятность возникновения которого очевидна.

Однако при применении указанной санкции необходимо установить, что противоправное действие (бездействие), повлекшее разрушение или порчу жилого помещения, носит систематический характер. Если противоправное действие (бездействие) носит единичный характер, то к виновному лицу могут быть применены лишь меры общественного воздействия.

Выселение, как санкция за систематическое разрушение или порчу жилого помещения, должно применяться в крайнем случае, когда меры предупреждения и общественного воздействия оказались безрезультатными. Поэтому подобные дела должны сначала рассматриваться товарищескими судами, которые вправе наложить на виновного денежный штраф в размере до 10 руб., а также взыскать причиненный им ущерб на сумму до 50 руб.

Если после принятия указанных мер член ЖСК продолжает свои неправомерные действия, в результате которых разрушается или портится жилое помещение, общее собрание членов ЖСК вправе возбудить вопрос о выселении его из занимаемой квартиры в установленном законом порядке.

Думается, что правила ст. ст. 28, 29 примерного устава ЖСК Азербайджанской ССР ввиду отсутствия в них полной регламентации ряда правовых вопросов, связанных с исключением членов ЖСК из кооперативов, нуждаются в дополнениях, речь о которых шла выше.

С. С. Гурбанова

Мэнзил-тикинти кооперативи үзвүнүн кооперативдэн чыхарылмасы вэ онун һүгуги нәтичәләри

ХУЛАСӘ

Мәгалә мәнзил-тикинти кооперасиясы һаггында ганунверичилијин актуал мәсәләләриндән биринә һәср едилмишдир.

Бурада бәзи кооперативләрин әмәли фәалијәтнин тәһлили әсасында бу сәһәдә гүввәдә олан ганунверичилијин дәгигләшдирилмәси вә дәјишдирилмәси тәклифи ирәли сүрүлүр. Мүәллиф мәнзил-тикинти кооперативи үзвләринин кооператив евләрдән чыхарылмасы һаггында Азәрбајҗан ССР тикинти кооперасиясы «Низамнамә»синин бир сыр маддәләринә дәјишикликләр кечирилмәсини лазым билир.

Мүәллифин фикринчә, бүтүн һалларда мәнзил-тикинти кооперасиясы үзвләринин кооператив евләрдән чыхарылмасы мәсәләләринин һәл линдә анчаг фәрди мәс'улијәт принципдән чыхыш едилмәлидир. Билаваситә һүгуг нормаларына, «Низамнамә»нин тәләбләринә әмәл етмәјән, социалист биркәјашајышы гәјдаларыны позан шәхсләр кооператив евләрдән чыхарыла биләр.

Мәгаләдә ирәли сүрүлән тәклифләр кооперасия үзвләри вә онларын аилә үзвләринин мәнзил һүгугларынын муһафизәсинин там тәмин олунмасына јөнәлмишдир.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ОДЕЖДА

В последние годы этнографами Музея истории Азербайджана Академии наук республики проделана большая работа по изучению традиционной культуры и быта азербайджанского народа, а также по сбору и систематизации этнографических материалов.

Достаточно указать на прекрасную работу «Азербайджанские вышивки», вышедшую недавно из печати, и великолепно оформленную новую этнографическую экспозицию, отображающую быт и различные отрасли ремесленного производства Азербайджана в прошлом и настоящем.

Теперь мы являемся свидетелями появления в свет нового альбома — «Азербайджанская национальная одежда» под редакцией чл.-корр. АН Азерб. ССР, проф. П. А. Азизбековой (составители альбома и авторы текста М. И. Атакишиева, М. А. Джабраилова, В. И. Исламова, художник-консультант М. И. Али-Саттар, фото И. А. Рубенчика, М., изд-во «Искусство», 1972).

Альбом — первый в советской литературе труд, отображающий почти все виды национального костюма Азербайджана, — является ценным научным пособием для этнографов республики.

Специфика национальной культуры проявляется в различных сторонах жизни народа и в частности, в его одежде. В формах национального костюма, в вышивке, узорном ткачестве и украшениях проявляются эстетические вкусы, художественное творчество и высокое мастерство народа, говорящие о богатстве и разнообразии его культуры. Актуальность изучения национальной одежды обусловливается еще и тем, что одежда является тем источником, который может быть использован при решении различных исторических проблем, в частности вопросов происхождения народов, установления культурно-исторических связей, а также родства между народами. Наконец, изучение одежды имеет также чисто практическое значение: форма народной одежды, орнамент тканей и вышивки могут быть использованы при создании современных типов одежды.

С этой точки зрения, а также если учесть и то, что до сих пор национальная одежда азербайджанцев не была предметом специального историко-этнографического изучения, выпуск такого труда можно считать своевременным и актуальным.

Рецензируемая работа — прекрасный, изданный полиграфистами Москвы, альбом с цветными рисунками и таблицами. Он состоит из 99 таблиц, из которых на 55 изображены азербайджанские национальные костюмы (мужские и женские), на остальных — обувь, головные

уборы, детская одежда и отдельные элементы (фрагменты) национального костюма. Из десяти этнографических зон, существующих в Азербайджане, в альбоме охвачено более половины (шесть) — Баку, Карабах, Гянджа—Казах, Нахичевань, Шемаха, Шеки.

Составление альбома по данному принципу отвечает современным требованиям этнографической науки, так как для этнографа огромное значение имеет изучение территориального размещения тех или иных явлений материальной культуры. Выявление территории распространения типов одежды и ее отдельных частей в определенную историческую эпоху и сравнение с подобной одеждой других соседних народов дают возможность установить время распространения различных типов и частей одежды.

Альбом составлен на основе богатой коллекции народного костюма, хранящейся в этнографическом фонде Музея истории Азербайджана АН Азербайджанской ССР. В этой коллекции наиболее полно и богато представлены женская праздничная одежда, значительно меньше мужская и еще меньше детская. В связи с этим последним двум видам одежды в альбоме уделено меньшее место.

Составители альбома поставили перед собой задачу — ознакомить широкий круг читателей, интересующихся национальными формами одежды, с отдельными образцами азербайджанского народного костюма XIX — начала XX вв.

Издание снабжено введением, в котором говорится о целях создания работы, ссылками на использованную литературу, объяснениями к таблицам, указанием местных названий всех элементов комплекса одежды. Приведен краткий обзор истории развития одежды, с ссылками на археологические материалы. Можно согласиться с составителями, которые говорят об изготовлении одежды на территории Азербайджана еще в эпоху ранней бронзы (III тыс. до н. э.). Привлекают внимание также упоминания средневековых путешественников (Адам Олеарий, Эвлия Челеби и др.) о тканях для азербайджанской национальной одежды.

Кроме того, в тексте альбома дано описание отдельных, наиболее характерных видов одежды, что весьма целесообразно, ибо дает определенное представление об исчезнувших из быта типах одежды.

Образцы костюмов, приведенные в альбоме, из разных этнографических зон, являются ярким свидетельством красоты и изящества национальной одежды, ее самобытности и устойчивости этнических признаков. Они еще раз говорят о том, что национальная одежда, будь то одежда женщины или мужчины, представляет собой сложный комплекс, состоящий из целого ряда взаимосвязанных предметов, каждый из которых, однако, имеет самостоятельное значение.

При составлении отдельных зональных форм одежды, в особенности женской, можно сказать, что одежда азербайджанцев в основных чертах была единой во всех названных историко-этнографических зонах, что свидетельствует об их исторически сложившейся этнической общности. Вместе с тем в одежде этих зон наблюдаются отдельные, на первый взгляд, незначительные локальные различия.

Альбом знакомит читателей с разнообразными видами плечевой и поясной женской и мужской одежды, среди которых следует выделить следующие: уст кейняи (верхняя рубашка прямого покроя, без плечевого шва из шелка, канауса или фая); чепкен (широко распространенный вид верхней женской плечевой одежды из тирья, бархата и различных парчовых тканей); архалук (верхняя плечевая женская и мужская одежда, для шитья которой употребляли бархат, тирья и другие

ткани); лаббада (верхняя плечевая женская одежда); эшмяк (стеганая женская верхняя одежда); кюрдю (стеганая безрукавка); бахари (разновидность женского архалука); кюляджа (верхняя женская одежда); чуха (верхняя мужская плечевая одежда, бытовавшая в двух видах: чяркези чуха и вязняли чуха); кюрк (шуба—верхняя зимняя одежда мужчин).

Немалое место в альбоме уделено обуви и головным уборам. Из женских головных уборов в прошлом наиболее широко были распространены келаган, наз-наз, газ-газ, орпак — шелковые платки, арахчин (шапочка), чадра; из мужских головных уборов следует назвать арахчин, шябулах (колпаки конической формы, ночной головной убор) и др. По всему Азербайджану были широко распространены зимние шерстяные джорабы, вязанные носки, чарыги (постолы из сыромятной кожи), сафьяновая обувь (башмаки). Башмаки, джорабы, помещенные в альбоме, отличаются богатым орнаментом и яркостью красок, что говорит о высоком эстетическом вкусе их создателей.

Привлекает внимание и тот факт, что почти все ткани, из которых шилась национальная одежда, были продукцией местного ремесленного производства. В средние века в Азербайджане существовала в какой-то мере специализация городов по производству тканей.

Среди местных тканей по своей красоте и прочности выделялись парча, атлас, зарбафт, тафта, канаус, камка, кисея, бархат, дарка, махуд, шал, тирья, пестрядь, миткаль, бязь и др., важнейшими центрами производства которых являлась Шемаха, Баскал, Гянджа, Шеки, Шуша, Шабран, Кабала, Ареш и другие города Азербайджана.

Значительное место в альбоме занимают отдельные части одежды и элементы (фрагменты) национального костюма, что является важным моментом для детализации одежды по отдельным зонам. Фрагменты тумана (юбки) из Нахичевани, украшенные бисерной вышивкой, фрагмент бахары из Шуши, отделанный золотошвейной вышивкой, по своей красоте, изяществу и сложности орнамента являются прекрасными образцами азербайджанского народного творчества.

Другим достоинством альбома является тот факт, что в нем хорошо представлены украшения женской верхней одежды: тафта, золотые или серебряные бутоны, кружева, бисер, бляшки, золотые монеты, кольца, серьги и браслеты с бриллиантами, алмазами, изумрудами, яхонтами, рубинами, жемчугами, бирюзой и др. Они являлись дополнением к национальному костюму женщин.

Текст альбома на азербайджанском, русском и английских языках.

В заключение хотелось бы пожелать руководству и сотрудникам Музея истории Азербайджана продолжать публикацию подобных альбомов в частности о быте и культуре ремесленного производства азербайджанского народа как в прошлом, так и в настоящем, образцами которых богаты фонды музея.

Г. А. ГУЛИЕВ

МҮНДЭРИЧАТ

Г. Э. Оручов, Б. С. Гурбанов. Ленин партијасынын шанлы јолу	3
Ч. Б. Гулијев. Даглыг Гарабаг Мухтар Вилајетинин јарадылмасы тарихиндэн	11
Б. С. Гурбанов. Кэндин игтисади вэ мэдэни инкишафында Азэрбајчан фəһлэ синфинин һамилик көмэјинин ролу (1953—1958-чи иллэр)	20
З. М. Исајев. Халг тэсэррүфатынын бэрпасы дөврүндэ Азэрбајчан ССР кəндлилэринин тəбгəлəшмəсиндэ верки сijasəтинин əһəмијјəти (1921—1925-чи иллэр)	29
Ш. Э. Тагыјева. Нəриман Нəримановун 1905—1911-чи иллэр Иран ингилабы илэ əлагəдар фəалијјəти һагында	38
М. А. Исмајлов. XIX əсрин сону вэ XX əсрин əввəллəриндэ Азэрбајчанда көчəри малдарлыг адланан тэсэррүфатын характери һагында	51
Э. Э. Əлизадэ. Мəһəммəd ибн Һиндушаһ Нахчыванинин əсəри вэ ана дили һагында (XIV əср)	60
Н. М. Вəлиханлы. XI əсрин көркəмли алыми Əбу-р-Рəјһан əл-Бируни	67
Ф. Ч. Мəммədова. Бир даһа Агуен гануналарынын верилмəsi тарихиндэ даир	78
Г. М. Асланов, Г. С. Исмајлов. Алазан вадисиндэ Сон Тунч вэ Дəмир дөврүнэ анд јашајыш јери	87
З. Гулузадэ. Имадэддин Нəсиминин дөврү вэ фəлсəфəsi	96
З. Һ. Мəммədов. Бəһмənјарын фəлсəфəсиндэ «илк сəбəб» вэ «нəтичə» аилајышларына даир	106
Э. Хəлилов. Елмлəрин гəјри-һуманист характер алмасы барэдэ буржуа консепсијаларынын əсəссызлыгы	117
Б. О. Гурбанов. Инчəсənəтдэ гаршылыгы тəсир мəсəлəсинэ даир	124
С. С. Гурбанова. Мəнзил-тикинти кооперативи үзвүнүн кооперативдэн чыхарылмасы вэ онун һүгүги нəтичəлəri	133
Тəнгид вэ библиографија	
Г. А. Гулијев. Азэрбајчан милли кəјими	143

СОДЕРЖАНИЕ

Г. А. Оруджев, Б. С. Курбанов. Славный путь ленинской партии	3
Дж. Б. Гулиев. Из истории образования Нагорно-Карабахской автономной области	11
Б. С. Гурбанов. Роль шедфской помощи рабочего класса Азербайджана в экономическом и культурном развитии деревни	20
З. М. Исаев. Значение налоговой политики в дифференциации крестьянства Азербайджанской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921—1925 годы)	29
Ш. Тагиева. О деятельности Наримана Нариманова в связи с иранской революцией 1905—1911 годов	38
М. А. Исмаилов. О характере так называемого кочевого скотоводства в Азербайджане в XIX — начале XX веков	51
А. А. Али-заде. О произведении и родном языке Мухаммеда Ибн-е Хиндушаха Нахчивани (XIV век)	60
Н. М. Велиханлы. Великий ученый средневековья Абу Рейхан Ал-Бируни (к 1000-летию со дня рождения)	67
Ф. Дж. Мамедова. Еще раз о датировке агуэнских канонов	78
Г. М. Асланов, Г. С. Исмаилов. Поселение эпохи поздней бронзы и освоения железа в долине р. Алазани (Азерб. ССР)	87
З. А. Гулузаде. Об эпохе и философии Имадеддина Насими	96
З. Дж. Мамедов. О понятиях «первопричина» и «следствие» в философии Бахманияра	106
А. Халилов. О несостоятельности буржуазных концепций «дегуминизации» науки	117
Б. О. Курбанов. К вопросу о взаимовлиянии в искусстве	124
С. С. Курбанова. Исключение пайщика из кооператива и его правовые последствия	133
Критика и библиография	
Г. А. Гулиев. Азербайджанская национальная одежда	143

Сдано в набор 17/IX-1973 г. Подписано к печати 29/I 1974 г. Формат бумаги 70×108¹/₁₆.

Бум. лист. 4,63. Печ. лист. 12,67. Уч.-изд. 11,64. ФГ 09524. Заказ 659.

Тираж 1230. Цена 80 коп.

Типография АН Азерб. ССР. Баку, проспект Нариманова, 31.